अभिनवज्योतिर्धराः

(BUILDERS OF MODERN INDIA)

भाईशंकर पुरोहितः

भारतीय विद्या भवनम्

मुम्बापुरी-४००००७

अभिनवज्योतिर्धराः

(BUILDERS OF MODERN INDIA)

रचयिता

बहेचरभाईतनुजो भाईशंकरः पुरोहितः

Bharatiya Vidya Bhawan's Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya

576

१९८६

भारतीय विद्या भवन,

कुलपति क. मा. मुनशी मार्ग, मुंबई–४०० ००७

सर्व हक्क स्वाधीन

प्रथमावृत्तिः १९८६

मूल्य रु. ३०.००

भारतशासनस्य शिक्षाविभागात् प्राप्तार्थसाह्येन प्रकाशितम् ।
Published with the financial assistance from the Ministry of Education, Government of India.

...awan's Sri Sankarachar...
426
...Mahavidyalaya · Bharatiya Vid...

भारत में मुद्रित

प्रकाशक : सु. रामकृष्णन्, कार्यसचिव, भारतीय विद्या भवन, कुलपति क. मा. मुन्शी मार्ग, बम्बई–४०० ००७,

मुद्रक : एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एण्ड प्रिण्टर्स, ५०५, आर्थर रोड, ताडदेव, बम्बई–४०० ०३४

समर्पणम्

येन कुलपतिना सुतर्निर्विशेषं प्रेमपूर्णया दृष्ट्या
प्रेक्षितः संवर्धितश्च,
तस्मै पुरुषपुङ्गवाय कनैयालाल मुनशीमहाभागाय,
येन च विद्यावतां वरिष्ठेन प्रीत्यतिशयेन
अनुशिष्टः,
तस्मै गुरुवर्याय वेंकटेश्वरदीक्षिताय च;
कृतिरित्थं विनम्रशिरसा समर्प्यते ।

—भाईशंकरः पुरोहितः

परमपूज्यानां स्वामिपादानां श्री अखंडानंद सरस्वतीनां

शुभाशीराशयः

श्रेयांसः प्रेयांसश्च विद्वांसः सप्रेम श्रृण्वन्तु वक्ष्यमाणम्। वयमिह नाप्रस्तुतं प्रस्तुमः। प्रसीदन्ति चेतोवृत्तयोस्मदीयाः। प्रमोदन्तां भवन्तः। नन्दन्तु विद्यार्थिनः। आलोकवन्तो लोकाः समुल्लसन्तु। किमत्र कारणम्! अस्ति तदेतत्। विपश्चिदपश्चिमेन श्री भाईशंकरपुरोहितेन बाल्यादारभ्याद्यावधि श्रद्धया प्रज्ञया तपसा च क्रियासमभिहारेण दैवीं वाचमुपचिन्वानेन तस्या ऐदम्पर्यञ्च मन्वानेन, भवत्सु सत्सु लोककल्याणप्रेप्सावत्सु, भारतीयजननायकानां धार्मिकाध्यात्मिक–राजनीतिक–सामाजिक–क्षेत्रेषु प्रतिष्ठितानाम अनेकेषां सत्पुरुषाणां चित्राणि परस्परविचित्राणि पवित्राणि चरित्ररत्नानि सङ्गृह्य, सङ्ग्रथ्य, सन्निबध्य च, तादृशं सुरसरस्वती–कण्ठाभरणं निर्माय समर्पितं लोकेभ्यो येन समेषां हृदयम्, आनन्दलहरीभिः रत्नाकरायितं संपद्येत। एतेन सत्कर्मणा प्रसादपरिपूरितहृदया वयं भूयो-भूयः महाभागमेनं शुभाशीर्भिः सभाजयामः। आशास्महे च यदेतादृशाभरणैरन्यैरपि एष गीर्वाणवाणीं लोकांश्चोपस्कुर्याद् इति।

अखण्डानन्द सरस्वती

आनन्द वृन्दावन, मोतीझील,
वृन्दावन, जि. मथुरा.

शुभाशा

आचार्य-भाईशङ्कर-पुरोहिता भारतीयविद्याभवनसंस्थायाः छात्ररूपेण प्रवेशं लब्ध्वा क्रमेण तत्र प्राध्यापकाः, प्रधानाध्यापकाः, निवृत्तेः पश्चादपि केन्द्रसर्वकारनियुक्तिभाजश्चूडामणिप्राध्यापक-पदमपि अलङ्कुर्वन्तिः। एतेषां एतादृश उत्कर्षक्रमो मयाऽपि तस्यामेव सस्थायां सातत्येन स्थितेन सहर्षं दृष्टः। अधुना निवृत्ता अपि ते संस्थां आत्मीयां मन्यमानाः प्रतिदिनं सोत्साहं पूर्ववत् कार्य-भारं वहन्ति। एते पण्डितप्रकाण्डाः सिद्धप्राध्यापकाः प्रवचन-कुशलाः, छात्रान् सम्पन्नमनोरथान् कुर्वन्तः, सरलसंस्कृतमाध्यमेन आकरग्रन्थानपि अध्यापयन्ति। एतेषां भाषासरणिः सरला, मधुरा, विषयानुरूपा, शुद्धा, प्रथितरूढप्रयोगवती नवयुगविचारानपि ऋजुभिः स्निग्धमसृणैः शब्दैः आविष्करोति। अतस्तदीयलेखानां वाचनं सुवाच्यं सुश्राव्यं हृदयंगमं हर्षावहञ्च भवति। अभिनव-ज्योतिर्धराख्येऽस्मिन् ग्रन्थे तैः भारतस्य आधुनिकानां महापुरुषाणां रेखा-चित्राणि चित्रितानि। तेषां विशिष्टं प्रदानमत्र स्पष्टीकृत-मतस्तस्य वाचनेन वाचका गौरवमनुभवन्ति। एते लेखाः संविन्नाम्नि भवनस्य संस्कृतवृत्तपत्रे प्रथमं प्रकटीकृताः। अधुना केन्द्रसर्वकारार्थसाहाय्येन ग्रन्थरूपेण प्रसिद्धीक्रियन्ते। एतस्य उत्तेजकस्य प्रेरकस्य प्रबोधकस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनार्थम्, आचार्य भाईशङ्कर-पुरोहिता अभिनन्दनार्हाः। पुस्तकमिदं अखिलम् अस्य खंडो वा माध्यमिकशालायाः संस्कृतपाठशालायाश्च पाठ्यक्रमे नवीनसंस्कृत-गद्यरचना–निदर्शनरूपेण समाविष्टो भवेदिति आशास्महे।

–जयन्तकृष्णः ह. दवे.

(मानार्हं नियामकः भारतीय विद्याभवनस्य)

अभिनवज्योतिर्धराः

प्रस्तावना

प्राचीनपद्धतया नवीनतया वा रीत्या, संस्कृतमधीयानाश्छात्रा अन्तिमे शताब्दे जातानां भारतस्य सर्वतोमुखं विशेषतश्च सांस्कृतिकं राष्ट्रियभावनासमन्वितमभ्युदयं साधितवतां मानवोत्तमानां चरित्राणि यथावज्जानीयुः। तेषां महत्ताबीजं किम्? तेषां चरित्रघटने हेतवः के? कास्तेषामभिलाषाः? कीदृशं भारतं तैः कांक्षितम्? कथङ्कारं भूरि दुःखानि सोढ्वापि तैः देशसेवा समनुष्ठिता? कथञ्च तैर्भारतीयानामुत्तमसंस्काराणां दिव्यं तेजः प्रकटितमिति बुबोधयिषुणा, केषाञ्चिद्विशिष्टानां चरित्राण्यत्र वर्णितानि। तेषां विचारविभवं, विश्वस्मिन् विश्वे विशेषतश्च भारत उपकारपरंपरां च निदर्शयितुमयं कृत आस्ते विनम्रः प्रयासः।

भारतं नाम पुरुषरत्नखनिः। तत्रापि शतकेऽन्तिमेऽत्र यावन्तो यादृशाश्च महापुरुषा उद्भूतास्तावन्तस्तादृशाश्च निखिलेऽपि विश्वे नैकशतक उद्भूता इति प्रत्येमि। अथापि विविधक्षेत्राणि स्वोद्यमेन पुष्यतां समेषां नृवराणां चरित्रग्रथनव्यापारलालसां परिहृत्य, केषाञ्चिदेव चरित्राण्यत्र वर्णितानि।

तत्रेदमेव प्रयोजकम्, येषां जीवनं कार्यञ्च प्रजानां शुभसंस्कारोद्बोधकं, राष्ट्रभक्तिसंवर्धकं, संघटनशक्तेर्निर्मापकं, राष्ट्रस्वातन्त्र्यस्य चार्जने विशेषत उपकारि; तेषामेव केषाञ्चिच्छील–कार्याण्यत्र चित्रितानि। स्थानमर्यादां परिपालयता नैकेषां

यथा–राजा राममोहन रायः, पं. मदनमोहन मालवीयः, राजेन्द्र-प्रसादः, सुभाषचंद्र बोझ, ईश्वरचंद्रो विद्यासागरः, स्वामी श्रद्धानन्दः, सुब्रह्मण्य भारती, रमण महर्षिः, सर् विश्वेश्वरैया, सी. वी. रमन, दादाभाई नवरोजी, लाला लाजपतरायः, अबुलकलाम आझाद, सरोजिनी नायडु-इत्यादीनामनेकेषां स्वस्वक्षेत्रे राष्ट्रसेवा-कर्मणि च भृशमुपकृतवतामपि चरित्राणि विस्तरभयान्न लिखितुं युक्तरूपममन्यत। यदि कृतिरियं जनैः सत्क्रियेतान्येषामपि चरित्राणि भविष्यत्काले लिख्येरन्।

अन्यच्च, नात्र (ख्रि. १९७४ तः परं) जीवतां महामानवानां चरित्राण्यन्तर्भावितानि। यतस्तेषामतिसामीप्यात्, तैरायत्यामपि बहु क्रियेत, तेषां विषये नापि स्यात् निष्पक्षा दृष्टिः समेषामित्यादि विमृश्य, पुण्यश्लोकानां नामशेषतां गतानामेव जीवनान्युप-वर्णितान्यत्र।

अथ च, अन्योऽप्यस्त्यस्य रचनायां हेतुः। संस्कृते पद्यापेक्षया गद्यमल्पीयो भवति। तत्रापि भाष्याणि हितोपदेशतुल्याः कथाश्च विहायान्यत् कठिन-कल्पना-शब्द-समासभूयिष्ठमिति सारिष्ठमपि, सचमत्कारमपि, पाषाणभेदनमिव खेदकरं भवति मृदुमतीनां छात्रा-णाम्। संस्कृतस्य व्यवहारभाषारूपेणोपयोगे चानुपकारि वर्तते। यया भाषया शैल्या च विभिन्नानां घटनानां भावानाञ्चासन्दिग्धम्, अनायासञ्च बोधनं न भवति न सा भाषा-शैली जीवन्तीति प्रज्ञा-वन्तो मन्यन्ते। अतोऽल्पसमासा, सरलाऽपि गौरवान्विता, विविध-भावानुरूपपदान्विता, क्वचित्क्वचिद् आरोहावरोहं क्रोडीकुर्वन्ती, प्रवहणशीला, नवीनभाषाशैलीतो नातिदूरा भाषा छात्रेभ्यो

लभ्भनीया; तन्मुखेन च अनतिदूरमैतिह्यं, भारतस्याध्यात्मिकी सदाचारसम्पन्ना च स्फुरन्ती संस्कृतिर्ज्ञापनीयेति मनोगतं वर्तते।

निबन्धानां शैली घटनावर्णनञ्च तथादृते यथा पठनसमय शिरोभारो नानुभूयेत। एकासनेनैव चैकैकं चरितं पठितुमुत्सुकता स्यात्।

अत्र चरित्राणां क्रमः प्रायः उत्पत्तिकालमनुरुध्यति, न तस्य तस्य चरित्रनायकस्योच्चावचभावम्।

अत्र स्वातंत्र्यसंग्रामस्य, सांस्कृतिक-सामाजिकोत्क्रान्तेः, आध्यात्मिकनवजागरणस्यैतिह्यविबोधनं चेति मुख्यं भवति लक्ष्यम्।

यस्य चरितं वर्ण्यते तस्य समकालीनसमाजस्य, विशिष्टपरिस्थितेश्चापि यावच्छक्यसुपन्यासः कृतो भवति। तत्संबद्धानां व्यक्त्यन्तराणामपि चाल परिचयः कारितः। पाठशालासु महाविद्यालयेषु च संस्कृतमध्येतॄणामावश्यकता प्रामुख्येन रचनाविषयतामवागाहत। विशालकायानां ग्रंथानां पठने खेदमनुभवतां लघुकायैश्च रेखाचित्रैः महापुरुषरत्नानां परिचयं लिप्सूनां प्रबोधाय हृद्यं भवतीदं साधनमित्यभ्युपगमः। यद्यपि एतान् पुरुषर्षभान् विषयीकृत्य गद्यपद्यमयाः सन्ति केचन ग्रंथमणयः संस्कृते। किन्तु प्रायः प्राचीनां दुर्बोधां, विस्तरशीलां च शैलीमनुकुर्वन्ति तेऽतो नाऽऽवर्जयन्ति सामान्यच्छात्राणां चेतांसि। स्वस्वमातृभाषायां प्राप्यानेव ग्रंथानाश्रित्य ते शमयन्ति स्वीयां जिज्ञासां, यदि नाम भवति सा। अत्र प्राचीनां शैलीमादृत्यापि नवीनाया आधुनिकभाषासुलभायाः शैल्याः तथा संगमं कर्तुं प्रयतितं यथा विवृद्धजिज्ञासानां प्राचीनग्रंथरत्नपठनेच्छायाः संधुक्षणं स्यात्।

अत्रादृता शैली १५ शतकेभ्यः पूर्वं रचितानां संस्कृतग्रंथ-

रत्नानामधिकं साम्यं दधाति, न समनन्तरकालकृतीनाम् । अतः अर्वाचीनभाषाशैल्याः संस्कृतग्रंथविशेषाणाञ्च सेतुरूपाऽस्तीयं शैलीति भावये ।

नात्र सर्वत्र सन्धिनिर्वाहः कृतः । यत्र खलु संहितं वाक्यमर्थबोधे चेतः क्लिश्नीयात् तत्रासंधिकान्येव पदानि प्रयुक्तानि । पदान्यपि प्रायो नवीनभाषासु प्राप्तप्रवेशानि आदृतानि । अथापि प्रयोगवैविध्यं पदवैविध्यञ्च यथामति परिरक्षितम् । बोधे सरलता व्युत्पत्तिलाभश्चेति द्वयमपि समासादयितुं प्रयासः कृतो वर्तते ।

छात्रा इव पण्डितवरा अपि ग्रंथादस्मान्नवयुगनिर्मातृणां चरितबोधेन किञ्चिदज्ञातं जानीयुरिति तेऽपि न वितथश्रमा भवेयुः ।

आशासे संस्कृतप्रणयिनो गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः कृतिमिमामुदारमनसा स्वागतीकुर्युरिति ।

अस्य प्रकाशनेऽर्थसाह्यं वितरद्भारतशासनं, प्रकाशनभारं सुमुद्रणव्यवस्थामुद्वहच्च मम पातृसंस्था भारतीय-विद्याभवनम्, आशीर्वादवाक्यैश्च सुबहु प्रोत्साहिनः पू. श्री अखंडानंदस्वामिनः, भवनस्य मा० नियमकान् दवेमहाशयांश्च प्रति सादरं सप्रणति च कृतज्ञतामावहामि ।

अनुक्रमणिका

		पृष्ठम्
	शुभाशीराशय :–स्वामी अखण्डानन्दः सरस्वती ..	III
	शुभाशंसनम् :–प्रा. ज. ह. दवे	IV
	प्रस्तावना – लेखकस्य	V
१.	स्वामी दयानन्दः सरस्वती	१
२.	परमहंसो रामकृष्णः	१८
३.	लोकमान्यः तिलकः	३५
४.	कवीवरो रवीन्द्रनाथः	५९
५.	स्वामी विवेकानन्दः	७८
६.	महात्मा गान्धिः	९९
७.	कस्तुरवा गान्धिः	११६
८.	महायोगी अरविन्दः	११८
९.	स्वामी रामतीर्थः	१२९
१०.	सरदार वल्लभभाई पटेल	१४०
११.	राजगोपालाचार्यः	१५६
१२.	सर्वपल्ली राधाकृष्णः	१६७
१३.	पण्डितो जवाहरलालः	१८२
१४.	कुलपतिः श्री मुनशी	१९८
१५.	लालवहादुरः शास्त्री	२०५
१६.	ज्ञाननिधिः संस्कृतम् (परिशिष्टम्)	२०९

महर्षिः दयानंदः

वेदानाश्रित्य लोकानां वीर्यवद्धर्मदेशिने ।
दयानन्दाय धैर्यौजोदयानां मूर्तये नमः ।।

जन्मकालीनभारतम्

अपारा खलु करुणाकरस्य करुणा भारते वर्षे। यदा यदा हि भारतस्यात्मा ग्लानिमाप्नोति, आसुरबलैर्विपद्यते, हताशो दैन्यं भजति, नानाक्लेशक्लिष्ट ईश्वरास्थामपि जहदिवालक्ष्यते, अज्ञानान्धकारच्छन्नदृष्टिः धर्मादिषु व्यामुह्यति, भव्यं शुभ्रं च पूर्वप्राप्तं दायं विस्मृत्य तुच्छान् कलुषितव्यापाराननुतिष्ठति, तस्य विवेकप्राणा प्रज्ञा च विलुप्तप्राया भवति; तदा कश्चिदुदारकर्मा, श्रद्धाधनः, दैवीसंपद्विग्रहरूपो महापुरुषो भूमिमेता-

मधिष्ठाय भास्वानन्धकारपटलानिव सर्वां तिमिरततिं निरस्यति। एतादृशमहापुरुषमणिभिर्मण्डिता भवति भारतीया इतिहासमाला।

आङ्ग्ला भारतमातरं सर्वशः समाक्रम्य स्थिरपदा अभवन्। परस्परं कलहपटवो भारतीया राजानः, स्वातन्त्र्यभावनाशून्याः, प्रजाश्च कुटिलमतीनां शौर्यदाक्ष्यनिधीनामाङ्ग्लानां प्रभावभुग्ना अभूवन्। विधर्मद्वेषपराणां विलासशतैः प्रजाधनमात्मसत्त्वञ्चापवाहयतां यवनानां शासनमस्ताचलशिखरमाश्रयते स्म। हिन्दूराजानो गलितसत्त्वाः विलासविपन्ना अभूवन्। स्वभावतो धर्मप्रियाऽपि भारतीया जनता बाह्याडम्बरं धर्मानुष्ठानमिति, निष्प्राणक्रियाकाण्डं च परमार्थसाधनमिति, जातिभेदोपभेदपरिकल्पनाञ्च परमश्रेयः–साधनमिति कलयति स्म। धर्माधिकारिणो गर्वतुन्दिलाः, अहंश्रेष्ठताप्रतिष्ठापनपराः, वेदादिस्वाध्यायादहेरिव बिभ्यतः धर्मतत्त्वावबोधशून्याः, आत्मख्यापनैकरताः, विगतविवेकनयनाः, अधर्मं धर्मं कलयन्तः, अविदग्धान् श्रद्धालूननुयायिनोऽपि तथा ग्राहयन्तः, आन्ध्यगर्ते स्वयं पतन्तोऽन्यांश्च पातयन्ति स्म।

एतादृशे विकृतिभूयिष्ठे काले भारतस्य पश्चिमसमुद्रोपकण्ठे, गुर्जरप्रदेशे नररत्नखनिभूतायां सौराष्ट्रशब्दितायां भूमौ, पुरुषपुङ्गवः कश्चित् प्रादुर्बभूव।

बाल्यावस्था

सौराष्ट्रे मोरबीसंज्ञकमेकं पत्तनं वर्तते। तदा तत्र हिन्दूशासनमासीत्। मोरबीसमीपे च टङ्कारा नाम ग्रामो वर्तते। तत्र कृतवसतिः, वैदिकधर्मनिष्ठः, सज्जनाग्रणीः करसनजी त्रिवेदी नामा विप्रश्रेष्ठो बभूव। तस्य पतिप्राणा व्रतनिष्ठा पत्नी १८८१ विक्रमाब्दे, भाद्रपदस्य मङ्गलभूयिष्ठे शुक्लनवमीदिने पुत्ररत्नमसूत। राज्ये महत्पदमधितिष्ठतः पितुः पुत्र इति स शैशवे बहुलं लालितो बभूव। तस्य च मूलशङ्कर इति नक्षत्रान्वितं नामाक्रियत।

कृतोपवीतस्य मूलशङ्करस्य यथाविधि वेदादिशिक्षा प्राक्रम्यत। पुष्टगात्रः स्वभावत एवोद्यमी अमन्दोत्साहः मेधावी च मूलशङ्करः व्याकरणं

वेलांश्च सोत्साहं पठन् त्रयोदशात्मक एव वयसि समग्रं शुक्लयजुर्वेदं पाणिनीयञ्च स्मृतिसादकरोत्। एवमेव चेदसावपठिष्यत् कर्मकाण्डिशिरोमणिरभविष्यत्। किन्तु प्रसङ्गैः कैश्चित् तज्जीवनोद्देश्यमेव परिवर्तनमवाप।

शिवरात्रिपूजा

परंपरानुसारं पित्रा प्रयुक्तो मूलशङ्करः शिवरात्रिदिन उपवासं कृत्वा रात्रौ शिवलिङ्गेऽभिषेकं भक्तिभरितेन चेतसा कुर्वन्नासीत्। सकलायां रात्री एवमुपासितो भगवान् शिवः साक्षात्प्रादुर्भूय भक्ताय वरं ददातीति श्रुतमासीत्तेन। स च तत्तथैव श्रद्दधौ। व्यतीतायां मध्यरात्रौ सर्वे उपासका निमिलितनयनाः प्रसारितगात्राः संश्रितभित्तयश्च निद्राभिभूता अभूवन्। भगवद्दर्शनलालसो मूलशङ्कर एव वितमस्कः पूजाप्रवण आसीत्। तदैव चपलगतयो भक्ष्यमार्गणव्यग्राः केचन मूषकास्तत्रागच्छन्। प्रसादपूर्णेषु पात्रेषु निर्बाधं सञ्चरन्तः शिवलिङ्गमप्यधिरुरुहुः। दृश्यमिदं मूलशङ्करस्य चेतो विक्षोभयायास। शिवस्तुतिप्रवणानामनास्थां, मूषकविद्रावणेऽप्यसमर्थं शिवलिङ्गं च विभावयतो मूलशङ्करस्य मनः संशयप्रभञ्जनेनोन्माथितमभवत्। तस्येश्वरमूर्तिपूजाविषयिणी श्रद्धा समूलकाषं कषिताऽभवत्। ईश्वरस्य यत् तात्त्विकं रूपं तद् द्रष्टुं स उत्कमना बभूव। ततो व्यतीते वर्षत्रये तस्यातिस्नेहभाजनं भगिनी दुर्निवारेण व्याधिना लोकान्तरं प्रातिष्ठत। ततश्चाल्प एव काले तस्य परमादरभाजनं पितृव्योऽपि लोकान्तरं जगाम।

एभिस्त्रिभिः प्रसङ्गैर्मूलशङ्करस्य चेतोऽतिव्याकुलं बभूव। न कुत्रापि तन्मनोऽरज्यत्। यं यमपश्यत् तं तं स जीवनस्य किं रहस्यम्? परमात्मनः किं वास्तवं स्वरूपम्? कथं वा तत्प्राप्तिः? एवमादीन् प्रश्नान् पृच्छति स्म। केचन तथा पृच्छन्तं तं मत्तं, मन्दमतिं वाऽऽकलय्य निरुत्तरा अभूवन्, अपरे तूपहसन्तः तमभर्त्सयन्।

मूलशङ्करस्य क्षुब्धां मनःस्थितिं विभायन्तौ तत्पितरौ तं विवाहरज्ज्वा दृढं बद्धुमैच्छताम्। मूलशङ्करस्तु विवाहं जालमेवामन्यत। अथापि नासौ पितुराज्ञां साक्षात् प्रतिकर्तुं शशाक। अतोऽविदितसंचार एव पलायांबभूव विवाहदिनात्पूर्वम्। अहर्निशं सञ्चरन्, अविदितगन्तव्यः, अकिञ्चिनो धैर्यैकबन्धुः किशोरो मूलशंकरः कैश्चिद् दिनैः सिद्धपुराख्यं यात्राक्षेत्रं प्राप्तः। तत्र यात्रिकाणां सम्मर्दं कुतुहलविस्फरितनेत्रैः पश्यन्नेव गृहीतः पितृप्रेषितै-रनुधावकैः। पलायनसाहसं तद् विफलं परिभावन् क्षोभविषण्णवदनः सः पुनरपि नीतः टङ्कारागृहम्।

निम्नगामी पयःप्रवाह इव मनोभिगमो न निवारयितुं शक्यः। कृतेष्वपि नैकेषु प्रयत्नेषु न मूलशंकरस्य मनो गृहव्यापारेषु संसारभोगेषु चासज्जत। स खलु जगन्मूलं किम्? जीवनार्थः कः? किं सत्यम्? कश्च तदवाप्तेरुपाय इत्यादि चिन्तासन्ताननिमग्नो न विश्रान्तिमलभत। अतः पुनः पालायन-प्रवणो बभूव। शरीरादिनिरपेक्षः साध्यैकनिष्ठो दृढसंकल्पो मूलशङ्करः पुनरपि स्वजनप्रीतिं, गृहसुखञ्चाविगणय्य प्रच्छन्नं पलायितः। तदा तद्वयः २१ वर्षात्मकमासीत्। अतः पक्वधियोऽस्य न पुनर्ग्रहणमभूत्। ततः पूर्णानन्दस्वामिना च प्रव्रज्यायां दीक्षितः दयानंदेत्यन्वर्थंनाम धृत्वा भारतमातुः सर्वभागेषु पर्यटनमारभत।

अथाकिञ्चनोऽयं दयानंदो ग्रामाद्ग्रामं, तीर्थात्तीर्थं, मठान्मठञ्चानारतं बभ्राम। किन्तु क्वापि हृदयोन्माथस्य प्रपञ्चमूलविषयकस्य जन्ममृत्यु-रहस्यात्मकस्य प्रश्नस्य समाधानं नालभत। सर्वत्र स प्रायो मृषा वागाडम्बर-लग्नान्, स्वश्लाघारतान्, उदरंभरिणः, दम्भिनश्चावालोकयत्। मठाधिपेषु, मन्दिरेषु, सन्यासिसंघेषु, धर्मविद्योपजीविषु, न कुत्रापि स यथार्थधर्मानुष्ठानं, परमात्मपरायणताञ्च साक्षादकरोत्। अतो भृशं संतप्तहृदयः, किङ्कर्तव्य-ताविमूढश्च स निराशाविद्धो भारतमातुरार्यधर्मस्य च दुरवस्थां दूरीकर्तुमु-पायमपश्यन्, जीवितनिरपेक्षो बभूव।

जीवितनिर्वेदः

अथैकदा उत्तराशातीर्थराजस्य **बदरीनाथस्य** यात्रां निर्वर्त्य, प्रतिनिवर्तमानो विमनस्क एव दयानंदः हिमालयपुत्र्या अलकनंदाया नीलं, पाषाणभेदि, खलखलध्वनिना दिशामन्तराणि पूरयज्जलं, निर्निमेषमवलोकयन्नासीत्। तत्तीरे तूष्णीं तिष्ठन् मातुःक्रोडाभिलाषी क्लिष्टो बाल इव सः तरङ्गैर्नृत्यन्त्या नद्यारन्तरङ्गे आत्मानमर्पयितुं धृतबुद्धिरभवत्। तस्य किङ्कर्तव्यताढं चेतो विरुद्धां दिशं कर्षतामुच्छलद्भावानां युद्धभूमिरिवाभवत्। एकतो जन्मवन्ध्यतां पश्यन् देहमुत्स्रष्टुमकामयत, अपरतश्चात्महत्यां क्लैब्यख्यापिनीं जुगुप्सितामलोक्याञ्च कलयन् तस्या निवृत्तिं युक्तरूपां मन्यते स्म। अन्ते च केनचिद्गृहीत्वा कृष्यमाण इव ततो निवृत्य हरद्वारमार्गं प्रपन्नः।

गुरुकुलवासः

आसीत्कश्चिदखिलशास्त्रपारदृश्वा बाह्यचक्षुःशून्योऽपि प्रज्ञाचक्षुषा प्रद्योतमानः, अतीन्द्रियानपि भावान् साक्षादिव पश्यन्, वृद्धोऽपि देहद्रढिम्ना यूनो लज्जयन्, विजितेन्द्रियः, जितकषायः, धर्मात्मा प्रव्राट्श्रेष्ठो **विरजानन्दः**। श्रीकृष्णबालक्रीडापवित्रिते वृन्दावनेऽस्याश्रम आसीत्। अस्याप्रतिमं वैदुष्यं श्रावंश्रावं नैके विद्यार्थिनस्तमुपागच्छन् किन्तु क्रोधनस्यास्य तापमहसमानाः कतिचिद्भिरेवाहोभिः पलायिता अभूवन्। गुरुगुणगणाश्रयोऽप्ययं ससर्पप्रासाद इव शिष्यशून्योऽवर्तत। नूनं दृष्टिदोषस्य परिहारेच्छयेवास्मिन् क्रोधकज्जलं निवेशितं विधात्रा।

विद्यादानैकतृष्णोऽयं योग्यशिष्याभावादनारतं परितप्यते स्म। दावाग्निरिव वन्ध्या विद्या तस्य पर्वताकारं देहं ज्वालयति स्म। तदैवागतस्तत्र तद्वैदुष्यकृष्टो स्वामी दयानंदः।

तं सुपरीक्ष्य, तस्यापरिशाम्यां विद्याक्षुधां च निश्चित्य, तमध्यापयितुमङ्गीचकार विरजानंदः।

तत्र भोजनाच्छादनादिव्यवस्था दयानंदेन स्वयमेव कर्तव्याऽऽसीत्। तस्याध्ययननिष्ठया परितुष्टः कश्चित् तस्मै भ्रष्टान् चणकान्, अपरो स्वल्पं गोदुग्धं, तृतीयश्च वस्त्रद्वयमदात्।

तपोविद्यानिधेर्गुरोर्लाभात् प्रहर्षितो निष्ठाधनो दयानंदो दिवारात्रं तत्सेवायां सरस्वत्युपासनायां च कालमनैषीद्। अधीतस्य सम्यगनवबोधे, आश्रमकर्मस्खलने च स गुरुणा सभर्त्सनं दत्तान् कठोरान् लगुडप्रहारानसहत। "मूढ! किमित्यत्र वर्तसे? दूरमपसर, न मे मृण्मयबुद्धिना त्वया प्रयोजनम्" इत्यनेकशस्तिरस्कृतोऽपिस न प्रतिवचनं ददौ न च पलायनकल्पनामप्यकरोत्।

गुरुदक्षिणा

एवं वर्षत्रये व्यतीते, समाप्ते च विद्याराधने, कृतज्ञतागद्गदकण्ठो दयानंदो गुरोः पादौ गृहीत्वा गुरुदक्षिणां सूचयितुं न्यवेदयत्। अस्यासाधारणेन धैर्येण, अप्रतिमेन मतिविभवेन, अनुपमया च मेधया सुतरां प्रसन्नः, तादृशशिष्यलाभेन चात्मानं कृतकृत्यं कलयन् विरजानंदस्तं हर्षशोकमिश्रया वाचाऽभाषत–" वत्स! नाहं त्वत्तो कामपि जडां द्रव्यमयीं दक्षिणां कामये। वसिष्ठविश्वामित्रैः प्रकाशिते, राम-कृष्णाभ्यां परिपालिते, सीता-सावित्रीशीलसुरभिते चास्माकं राष्ट्रे, चरित्रशून्यान्, वलवीर्यहीनान्, तत्त्वदृष्टिं विहाय मृषा वाग्जालशूरान्, धर्मध्वजिनो निःसत्त्वान् पामरान् जनान् दर्शंदर्शं नास्ति मे चेतसः शान्तिः। कथन्वत्र पुनरपि वेदविद्या प्रकाशेत! कथञ्च सर्वव्यापिनि एकेश्वरे भक्तिप्रवणा भारतीया वीर्यवन्तो दुर्दान्ताः शीलशालिनश्च भवेयुः। को नु खलु वीर्यवतीं वेदविद्यां प्रकाश्य मिथ्याप्रत्ययेभ्यो जनान्निवारयेदिति चिन्ताकुलस्य मम न केवलं वहिः, आन्तरमपि जगत्, निबिडेन तमसा छन्नं वर्तते। एतदज्ञानान्धकारं दूरीकर्तुमसमर्थोऽहं जीवनमेतन्निष्फलमेवावैमि। किमेतया प्रव्रज्यया यदि सा धर्मसेवायां सत्यप्रकाशने च देहं न क्षपयति, रात्रिन्दिवं चोदरपूरणमात्रेण कालं गमयति?" उक्त्वैवं किञ्चिदिव विरम्य च पुनर्वभाषे गुरुकल्पो गुरुः–"तात! त्वामन्तरा

नाहं पश्यामि कञ्चित् गुरूभारमिमं वोढुं समर्थम्। गच्छ! तीर्थेषु, मठेषु, मन्दिरेषु, नगरेषु, ग्रामेषु, पल्लवीषु च पर्यटन्, ओजस्विनीं प्रोत्साहिनीं चार्ष-विद्यार्चिषं प्रसारय। तदेव मे दक्षिणा भवतु। तामेव गुरुदक्षिणां लब्धु-मद्याप्यहमुच्छ्वसिमि। त्वमेव तां दातुं क्षमस इति च निस्संशयमवैमि"। इति।

भावनासलिलौघेन गुरुमुखकुहरादुत्पीडपूर्वकं प्रवहन्तीं पीयूषगङ्गां निरुच्छासं पिबतो दयानंदस्य चेतो निस्तमस्कं निश्चितकार्यं प्रगल्भसंकल्पं च समपद्यत।

"गुरुप्रवर! भवल्लब्धप्रकाशोऽयं जनो भवदीयामभिलाषामिमाम् आदेशं परिभाव्य, नतेन शिरसा तां समङ्गीकरोति"।

"गच्छ वत्स! आर्यजुष्टं मार्गं प्रतिपद्यस्व। शिवाः सन्तु ते पन्थानः"। इति सपुलकमभिभाषमाणो गुरुः दयानंदशिरो हस्तेन स्पृष्ट्वाऽऽशीर्वादान-वर्षत्।

प्रचारयात्रा

तदा भागीरथीसलिलशीतले, हिमालयपादपरिवृते पवित्रे हरद्वारक्षेत्रे कुम्भेति धर्मयात्राकालोऽवर्तत। दयानंदस्तत्र गत्वा सम्मर्दस्थितान् जनसंघाना-कार्य, वैदिकधर्मस्य वीर्यवद्रूपं प्रकटयितुमारभत। सुदृढं वृषस्कन्धं तेजस्वि च शरीरं; मेघगंभीरो स्पष्टवर्णो मधुरश्च स्वरः; असंदिग्धार्थः, मञ्जुल-पदावलिमण्डितः अस्खलन् तत्त्वस्पर्शी अविकलश्च वाक्प्रवाहः; प्रहसनप्रचुरा लोकभोग्या, तर्कतीव्रा निश्चयावगाहिनी मर्मस्पर्शिनी च प्रस्तावशैली; इत्येभिरुपकरणैः सनाथो दयानंदोऽचिरादेव सहस्रशो जनानामेकमात्रमाकर्षणं बभूव।

अनिकेतनोऽयं यत्र यत्र संविशति स्म तत्र तत्र सभामण्डप इवाभवत्। स खलु प्राचीनान् वेदबाह्यान् कालप्रविष्टान् जीर्णान् प्रत्ययानुपहसति

स्म। परमात्मानं न पाषाणेषु अपि तु सकलव्यापिनं, सर्वज्ञं, सर्वशक्तिमन्तं, एकरूपमेव च प्रतिपत्तुमुपदिशति स्म।

"न तीर्थयात्रया, न गङ्गास्नानेन, न चोच्चावचजातिविचारप्रतिष्ठापनेन, न तिलकादिबाह्याचारैरपि तु पौरुषपूर्णेन सदाचारेण, वेदनिर्दिष्टेन विज्ञानेन, सर्वबंधुभावप्रवर्तनेन, हिंदूनां हीनभावहापनेन, विधर्मिणां प्रतीकारशक्तिप्रवर्धनेन, अन्त्यजादीनामस्पर्श्यभावपरित्यागपूर्वकमात्मसात्करणेन, नारीषु दिव्यभावसन्दीपनेन, तासां च द्रौपदींवदात्मसंमानसंधुक्षणेन–इत्येवमादिभिरेवोपायैरार्यधर्मः स्वनुष्ठेयः, रक्षणीयः संवर्धनीयश्च।"

"हिन्दुभिर्नीचत्वेन परिगणिताः, अवमानस्याधोगतेश्च परां काष्ठां प्रापिता अन्त्यजाः प्रतिदिनं इस्लामधर्मं खिस्तधर्मं वा आश्लिष्यन्ति। तथा कृतवन्तश्च पुनः शिक्षां, प्रतिष्ठां, अधिकारपदञ्चावाप्य, स्पृहणीयस्पर्शा जायन्ते। कीदृशीयं मौढ्यप्रसूता हिंदुबुवाणां क्षतिः! विश्वबन्धुत्वख्यापकस्यार्यधर्मस्य च कीदृगिदं विडम्बनम्! कथञ्चास्य व्यवहारस्य दुरायतिं न पश्यथ! एतेन खलु न केवलं हिंदूनां धर्मः, अपि तु राजकीयं, आर्थिकं, सामाजिकं, नैतिकञ्च जीवनं विपत्स्येत। नारीणां शिक्षया स्वाभिमानः पोषणीयः। निःसत्त्वा दास्यभावदीनाः स्त्रियः कथं नरशार्दुलान् प्रसूयेरन्! कथं वा ता आत्मजानां सत्त्वं शीलं आत्मगौरवं च प्रदीपयेयुः। ननु यूयमार्यप्रसूतिः। न जातु यूयं तुच्छं मृषाप्रत्ययकुण्ठितं, कूपमण्डूकायमानं जीवनं यापयितुमर्हथ। अस्माकं दीर्घदृष्टयो मुनयो युष्मद्दुरवस्थां विभाव्याश्रूणि मुञ्चन्ति, पामरतां पश्यन्तो लज्जन्ते, संकुचिततांञ्च सञ्चिन्त्य विषण्णा निःश्वसन्ति।"

एवमविरतं प्रवर्तमानो दयानंदवाक्खड्गः श्रोतॄणामज्ञानासुरं खण्डशः करोति स्म। नास्य भोजनाच्छादनवासादिचिन्ता येन श्रीमतो मठाधिपाननुनयेत्। नासौ सम्मानाकांक्षी येन धर्मध्वजिनो धर्मनेतॄनावर्जयेत्। नास्य कष्टभीतिर्येनाधिकारिणश्चाटूक्तिभिः प्रीणयेत्।

भौतिके जीवने गलितास्थोऽयं पुरुषपुङ्गवो भारतस्याज्ञानासुरग्रस्तं चिरमूर्च्छितमात्मानमुद्बोधयितुं समर्थं सर्वमुपायमुपादेयं, सर्वविधं त्यागं श्रेयः, दुःखोदर्कं साहसञ्च पुरुषार्थममन्यत। स्वसिद्धान्तदृढश्च पुरुषसिंहः सः सर्वशक्तिसमन्वितमपि विपक्षं सिंहो वृकमिव विना विक्षोभं पश्यति स्म। एवं बुद्धिक्षुरेण जनतासंशयं शकलीकुर्वतः प्रभञ्जनस्येव सर्वसञ्चारिणोऽस्यानुयायिन इव विद्विषोऽपि वर्धन्ते स्म।

अथ भारतीयविद्यानां दुर्गरूपां तीर्थमर्णि काशीं प्रस्थितो दयानन्दः स्वमतप्रचाराय। वहवोऽमन्यन्त यद् नास्तिकताया नवावतारः चार्वाक इव प्रवचनपटुरयं काश्यां विगलितमदो भविष्यति। काशी किल शास्त्रपारदृश्वनां सनातनधर्मतत्त्वदृशां प्रतिवादिभयङ्कराणां विदुषां खनिरिव वर्तते। तत्रत्या धर्माभिमानिनो विद्वांसोऽस्य वादकण्डुमुपशमय्य सनातनधर्मध्वजमुन्नमयिष्यन्ति—इति। अतः पूर्वपराजिता नैके विद्वांसोऽपि दयानंदस्य काशीपण्डितैः शास्त्रार्थं श्रोतुं काशीमुपगताः। काशीस्था विद्वांसोऽपि, दुस्तर्कैरप्रमाणैश्च प्रवर्तमानं धर्मव्यवस्थामुन्मूलयितुं प्रवृत्तं दयानंदं शास्त्रार्थचातुर्येण पराजेतुं कृतमतयोऽवर्तन्त। परस्परं परामृश्य च तैः पण्डितश्रेष्ठानां वादनिपुणानामेकं मण्डलं न्ययोजि।

वाराणसीविजयः

दयानंदः १९६९ खिस्ताब्दे काशीं समागतः। तदागमनं न केवलं विद्वत्सु परंतु साधारणजनेष्वपि महत् कुतूहलमजनयत्। सोत्साहं सर्वे शास्त्रार्थदिनं प्रतीक्षन्ते स्म। विद्यावतामग्रणीः काशीनृप ईश्वरनारायणः सभाध्यक्षो वृतः। एकतो वेदसहायो दयानंदः, अपरतश्च विद्वन्मूर्धन्याः विशुद्धानन्द—ताराचरण—बालशास्त्रि—वामाचार्यप्रभृतयः स्पर्धालवोऽभूवन्। एते सर्वेऽपि नैकशास्त्रार्थविजेतारोऽभवन्। किन्तु दयानन्दयुक्तीः प्रतिक्षेप्तुं नापारयन्। दयानंदं वादेन जेतुमसमर्थाश्च रजन्यां सम्पन्नायां, दण्डादण्डि—युद्धेन प्रावर्तन्त समीहितं

साधयितुम्। किन्तु हन्त ! तदा तत्रोपस्थित आरक्षकाग्रणीर्युद्धोद्यतान् तान् निवार्य दयानंदं सुरक्षितं स्वगृहमनैषीत्।

तदनु सप्तकृत्वः दयानंदः काशीं समागतः। किन्तु न कस्यापि पुरुषशार्दुलं तं धर्षयितुं शक्तिरासीत्। एवं काशीविजयेन दयानंदस्य महिमा, तद्विपक्षाणां द्वेषश्च परां वृद्धिमभजताम्। स खलु भारतस्य सर्वदिक्षु व्रजन् लोकानां वेदाध्ययनेन तदुदितसत्त्वशालिधर्मानुष्ठानेन च वेदनिष्ठां संधुक्षितुमनारतमयतत।

एतेन हिन्दुधर्मानुयायिनां न केवलं मिथ्याप्रत्ययपरित्यागफलं बभूव, अपितु यत् ख्रिस्त-इस्लामधर्मानुयायिभिः सामाजिकव्यवहारनिन्दया क्षोभितचेतसां हिन्दूनां स्व-स्वधर्मे परिवर्तनं क्रियते स्म सा प्रवृत्तिरपि दृढं खिलीकृताऽभवत्। यतो दयानंदोपदेशेन निम्नजातीया "वयमपि अन्ये इव समानगौरवभागिनो भवामः" इत्यध्यवस्यन्। वैदेशिकैः पूर्वं क्षोभितश्रद्धा अपि पुनः हिन्दुधर्मस्य जस्वि स्वरूपं प्रबोधिताः सन्तः "हिन्दुधर्मो नूनं महान् सत्त्वसंपन्नश्चः धर्म" इति च भावयांचक्रुः। स्वधर्मगौरवबुद्ध्या च धर्मान्तरस्वीकारमतिं परितत्यजुः। एकमेकतो रूढिग्रस्ता हिन्दवोऽपरतो विधर्मिणश्चापि दयानंदं शत्रुभावेनापश्यन्। अतो हि दयानंदस्य शत्रुगणः संख्यया बलेन च वर्षर्तुनद इव प्रचीयमान आसीत्।

आर्यसमाज-स्थापना

हिंदुधर्मस्य विस्मृतप्रायाणां सत्त्वसंपन्नानामोजस्विनां चांशानां वेदमुखेनाप्रतिमेन प्रकाशनेन दयानंदस्वामिनोऽनुयायिवर्गोऽपि प्रवृद्धमान आसीत्। जनताया धर्मरुचिं वेदनिष्ठां चोचितेन पथा कार्यप्रवणां विधातुं स्वामिना आर्यसमाज नामा संघः स्थापितः। मुंबापुर्यां १८९५ खिस्ताब्दस्याप्रिलमासस्य दशमदिने स्थापितोऽयं समाजो हिन्दुधर्मस्य नवीनतया प्रकाशितं स्वरूपं जनतासु प्रबोधयितुं कृतनिश्चयोऽभवत्। समाजेनाङ्गीकृताः सिद्धान्ता इमे :–

सिद्धान्तषट्कम्

(१) वेदप्रतिपादितः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी, अव्यक्तः अद्वितीयः, निर्विशेषः, जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणमेव 'परमात्मा'।

(२) ऋषीन् द्वारीकृत्येश्वर एव वेदानाविश्चकार।

(३) वेदा एव सर्वातिशायि, अबाधितं, शुचितममेकमात्रं प्रमाणम्।

(४) आर्यसमाजः सत्यसंरक्षणेऽसत्यनिराकरणे चानारतं प्रयतिष्यते।

(५) समाजोऽयं जनकल्याणप्रवृत्तीः प्रचालयेत्।

(६) जनानां शारीरिकीमार्थिकीं नैतिकीमाध्यात्मिकीञ्चोन्नतिं साधयितुं सदैव बद्धकटिः स्यात्।

आर्यसमाजस्थापनां विधाय देशे विविधपत्तनेषु तस्य शाखाः प्रशाखाश्च स्थापिता येन प्रतिजनं समाजसिद्धान्ताः प्रसरेयुः। समग्रे भारते कृतपदोऽप्ययं समाजः पञ्जाब–उत्तरप्रदेश–राजस्थान–बिहार–प्रदेशेष्वाधिक्येन प्रगुणितप्रकर्ष आसीत्। विविधप्रदेशव्यापिनीनां समाजशाखानां प्रवृत्तिप्रेरणं च केन्द्रीयसमाजेन क्रियते स्म।

न केवलं भारतेऽपि तु विश्वे वहुत्र स्थलेषु समाजसिद्धान्तान् प्रसारयितुं मण्डलानि निरमीयन्त। तेषाञ्च संचालनं भारतराजधान्यां देहल्यां स्थितेन केन्द्रियसमाजेन व्यधीयत। एवञ्च आर्यसमाजमुखेन दयानंदस्य हिन्दुधर्मदृष्टिः धर्मोद्धारप्रवृत्तिश्च सर्वत्र भूमण्डले वृद्धिमती प्राकाशत। लक्षशो जनाः समाजसेवामुररीकृत्य, बद्धकटयो ग्रामाद्ग्रामं, जनाज्जनञ्च हिन्दुधर्मस्य नवावतारं निवेदयन्ति स्म। वेदशिक्षाप्रधानैर्विद्यालयैः, व्यायामशालाभिः, नारीशिक्षासदनैः, दलितजातीनामुद्धारकेन्द्रैः, हिन्दूधर्मस्य हृदयप्रकाशकग्रन्थरचनाभिः, प्रवचनशतैश्चैवं नैकप्रवाहैः प्रवहन्ती भागीरथीव समाजसरिताऽस्खलितं प्रवहति स्म। नवीनेनानेन धर्मप्रवाहेण धौतस्वान्ता दया-

नंदं हिन्दुधर्मस्य संरक्षकं परमात्मदूतसमन्यन्त। 'महर्षि'रित्यूपाधिना तं मण्डयित्वा च ते तस्मिन्नात्मनः समादरं प्राकटयन्। 'सैयद अहमदं', नामा इस्लामधर्मी, 'रेवरण्ड स्कोट', नामा खिस्तगुरुरपि दयानंदस्याप्रतिमया प्रतिभया, तेजस्विकार्येण च प्रभावितौ तदनुयायिगणं प्राविशताम्। किन्तु नषा सिद्धिर्दयानन्देन विना कष्टमासादिता। पूर्वक्तप्रकारेण यत्र यत्र स गच्छति स्म तत्र तत्र तस्य तेजःशमयितुं प्राणानपहर्तुं च कृतसंकल्पा विरोधिनोऽभवन्। तस्य देहत्राणायारक्षका नियोक्तव्या इत्यपि प्रियैः सूचितम्। किन्तु साहसावतारायास्मै न तदरोचत। ये किल साक्षादपकर्तुंमसमर्थास्तान् सिंहः श्रृगालानिव स कातरान् तृणायामन्यत। न च तादृग्भ्यो भीतिलेशोऽपि तमस्पृशत्। समुपस्थिते च प्रतिद्वन्द्वि-प्रत्यवाये हसन्नेव निष्कम्पं तान् प्रतितिष्ठति स्म। तादृशाः केचन प्रसङ्गा अत्र निर्दिश्यन्ते :–

(१) एकदा महर्षिः जाह्नवीतीरे सञ्चरन्नासीत्। तदा सहसैव दृढदेहौ द्वौ पुरुषौ तमाक्रमताम्। तञ्चोत्सार्य नदीजले उत्क्षेप्तुमयतताम्। तयोरभिप्रायं विदित्वा दयानंदस्तौ झटिति हस्ताभ्यामाममर्द। दृढगृहीतौ च तावादाय स्वयं नद्यां पपात। त्रस्ताभ्यां च ताभ्यां सहैव गंभीरे जले निममज्ज। उद्गच्छत्प्राणौ च तौ विभाव्योन्ममज्ज। यमपाशाकल्पात्स्वामिहस्ताच्च सदयं मुक्तौ तौ सिंहात् सारमेयाविव निम्नमुखावगच्छताम्।

(२) अमृतसरनगरे स्वामी महत्यां सभायां व्याख्यानप्रवृत्त आसीत्। सहस्रशो जनाः सावधानं श्रवणैकरता अवर्तन्त। केचन बालाः सहसैव पाषाणान् क्षेप्तुं प्रारभन्त। लोकैर्गृहीतेषु तेषु "दयानंदविरोधिभिः मिष्टान्नदानेन लोभयित्वा वयमत्र प्रेषिताः" इत्यभणन्। लोकेभ्यो बालान् विमोच्य स्वामी तेभ्यः सप्रणयं स्वादु भक्ष्याण्यदापयत्।

(३) असाधारणमभूत् स्वामिनः प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रहसनपटुत्वं च। एकदा कश्चिद् विद्वन्मानी शास्त्रार्थे स्वामिनं योजयितुमागतः। स च स्वं विद्वत्तरं प्रख्याप्य, स्वस्मै स्वाम्यपेक्षया उच्चासनमयाचत। दयानंदः स्वीयान् तथाकर्तुमशासत्। उच्चासनञ्चाधितिष्ठति विदुषि स उज्जगाद–"यदि

उच्चैःस्थित्या वैदुष्योन्नतिर्भवति तर्हि नूनं स वृक्षशाखामधिरूढः काको भवतोऽप्यधिकविद्यः स्यात्! श्रुत्वैतज् जनैः उपहसितः सलज्जः स विना विवादं पलायामास।

(४) अथैकदाऽन्यः पण्डितः छुरिकाहस्तः समागतः। सोऽभाणीत् "यो नु पराजितः स्यात्तस्य हि नासिकाच्छेदो भविष्यति।" स्मयन्नेव स्वामिश्रेष्ठोऽवदत् "किमपराद्धं वराक्या नासिकया? यदि किञ्चिदङ्गं छेदमर्हति नूनं तज्जिह्वैव भवतु। सैवापराधिनी भवति" इति।

(५) क्षमेव क्षमाशीलोऽभवदयं महर्षिः। एकदा स अनुपशहरे व्याख्यानं कृतवान्। ततः केनचित्ताम्बूलं दत्तम्। मुखे निवेशयन्नेव स सविषं तदिति बुवोध। स्वामिनिवद्धभक्ती रक्षकाग्रणीः "सैयद'स्तत्रासीत्। स हि विषदं गृहीत्वा कारागारे प्रक्षेप्तुमैच्छत्। किन्तु स्वामी हसन्नेवैवमवोचत् "विसृज्यतामयं वराकः। अहन्नु जनानां मुक्तये समागतः, न बन्धनाय"। श्रुत्वैतत् 'सैयद' आश्चर्यपिहिताधरो बभूव।

(६) करर्णसिहनामा करणवासभूपो बभूव। तत्कपाले कलङ्क आसीत्। कलङ्कः स गङ्गास्नानेन व्यपेयादिति श्रद्धया स प्रतिदिनं खङ्गहस्तः गङ्गास्नायाय गच्छति स्म। एकदा मध्येमार्गं स्वामिनं दयानंदं दृष्ट्वा सोऽपृच्छत्, "किन्नु भवान् गङ्गां अलौकिकशक्तिमतीं मनुते वा?" प्रत्यवतत् स्वामी "गङ्गा नदीरूपेण लोककल्याणकारिणी, किन्तु न तस्या ऐश्वर्यमलौकिकत्वं वाऽभ्युपगच्छामि', । श्रुत्वैतत् उन्नमितभ्रूः करणसिंहः पुनरपृच्छत् "तर्हि गङ्गास्नानात् पापनाश इति न विश्वसिति भवान्?" स्वामी प्रोवाच, "भ्रातः! न नदीस्नानेन साधुदर्शनेन वा पापं प्रणश्यति। अस्माकं कर्मभिरेव पापं पुण्यं वा प्रलीयते," । स्वामिनो धाष्ट्र्यमिदं पश्यन् नृपश्चुकोप। कोशान्निःसार्य प्रहर्तुकामः खङ्गमुदधरत्। स्वामी तु विना विक्षोभम् उन्नतं खङ्गमाच्छिद्य द्विधा विभज्य दूरमक्षिपत्। दयानंदस्य विक्रमेण लज्जितो भूपः पादमध्यपुच्छः कुक्कुर इव तूष्णीमपासरत्।

(७) मुंगेरस्थले एकदा कौपीनमात्रधरो दयानंदोऽग्निरथं प्रतीक्षमाणः तद्विरामस्थले गतागतं कुर्वन्नासीत्। तत्र च कश्चिद् गौराधिकारी सपत्निक उपविष्ट आसीत्। सन्यासिषु स्वभावत एवामर्षी सः कौपीनधरं स्वामिनं सभ्रूभङ्गमपश्यत्। अशासच्च स्थानाधिकारिणं तमपसारयितुम्। स्थानाधिकारी सविनयं स्वामिनमुपसृत्याग्निरथागमनविलंबं च निवेद्य, कोष्ठान्तर्विश्रमितुं न्यवेदयत्। किन्तु स्वामी सञ्चाररूचिं प्रख्याप्य न तदङ्गीचकार। ततः गौरदर्शनं परिजिहासुः स्थानाधिकारी तूष्णीं स्वकार्यनिमग्नोऽभवत्। गौरस्तु स्वामिनो धाष्ट्र्यमसहमानः पुनरपि स्थानाधिकारिणमाह्वयत् स्वामिनं निःसारयितुञ्च सावष्टम्भमादिशत्। स्थानस्वामी साञ्जलिः पुनरपि स्वामिनमन्यत्र गन्तुं न्यवेदयत्। विदितगौराकूतस्तु स्वामी तमभाषतः–"वद मद्वचनात्तं गौरापसदं यदहम्, आदम–इव–समानोऽस्मि।" (बाईबलेति खिस्तधर्मपुस्तके सर्वतः पूर्वं आदम–इवसंज्ञकौ स्त्रीपुंसावीश्वरेण सृष्टाविति कथा वर्तते) स्वामिनः प्रगल्भवचोभिरतितरां कोपपरितं गौरं विभाव्य, स्थानस्वामी तमवोचत्–"प्रभो ! नायं साधारणः सन्न्यासी। अयं किल प्रगल्भसत्त्वो लोकपूज्यो दयानन्दो वर्तते"। नामश्रवणमात्रेण ससंभ्रममुत्थाय गौरः स्वामिनमुपजगाम। सविनयं प्रणम्य, क्षमां याचित्वा च बहुकालसञ्चितायाः स्वामिदर्शनकामनायाः पूर्त्याऽमन्दमानन्दं प्राकाशयत्।

दयानंदसमये रूढिजालजटिलाद् हिन्दूधर्मादुद्विजमाना नवीनशिक्षादीक्षिताः केचन विजेतृभिराङ्ग्लैरादृतं ख्रिस्तधर्ममाश्लेष्टुकामा अभूवन्। "मृषाप्रत्ययनिधानं किल हिन्दूधर्मोऽतो न बुद्धिमतामुपादेयः। तत्र हि पाषण्डपुष्टैर्धर्मव्याजेन ऋजुमतयः प्रतार्यन्ते। परलोकादिभयेन च जनमनो निर्बलीक्रियते। एतादृशी धर्मव्याजप्रवृत्तिरेव भारतस्य दैन्यं तनोति। पारतंत्र्यमपि हिन्दुधर्मस्य निःसारताप्रसूतं भवति। धर्मेणानेन नैका जातिभेदाः, स्त्रीणां गृहैकशरणता, हीनत्वेन परिगणितानां जातीनां निःसत्त्वता, शोषणञ्चोद्भावितम्। अतः प्रगतिवाञ्छुभिः शीघ्रमयं त्यक्तव्य" इति तैः विचार्यते

स्म। एतत्प्रतिकर्तुं वेदादिप्राचीनवाङ्मयादुदारानन्यत्र सुदुर्लभान् विचारानाकृष्य प्रचार्य च नवीनशिक्षादीक्षितेष्वपि हिन्दुत्वाभिमानः दयानंदपुंगवेन संधुक्षितः। "न वयं कस्मादपि नराद् हीना अपि तूत्तमस्य संस्कारराशेरधिकारिणो भवामः। अस्माकं प्राचीना ऋषयो न सङ्कुचिता अपितु निखिलं विश्वं बन्धुभावेनापश्यन्। दूरदेशेष्वपि नः संस्कृतिसाम्राज्यं व्यद्योतत। अतो दास्यभावे प्रविष्टान् संकुचितान् धर्मकल्पान्रूढीन् विसृज्य, ज्ञानैकराशिं वेदञ्च सम्यागाकलय्य, दृढीयसी परमात्मप्रीतिः, विश्वव्यापी बंधुभावः, देवदुर्लभश्च पौरुषप्रकर्षः प्राप्तव्य" इत्युद्बोधिता राष्ट्रभक्तिः स्वसम्मानभावना च दयानन्देन महर्षिणा। भारतैक्याय एका राष्ट्रभाषा भवत्वित्यपि व्याहृतं तेन नैकशः।

एतेन यत्र यवनानां प्राबल्यं हिन्दुनां च संख्याह्रासः प्रचीयते स्म, तत्र पश्चिमोत्तरभारते अत्युत्साहेन वेदभक्तिं पुरस्कुर्वत आर्यसमाजस्य कार्यं वेगेन प्रासरत्। दयानंदश्चानुयायिनां प्रबोधाय विरोधिनाञ्च मुखबंधायैतान् ग्रंथान् जग्रंथ :– (१) वेदभाष्यम् (२) स्वतंत्रा वेदभाष्यभूमिका (३) संस्कारसंग्रहः (४) सत्यार्थप्रकाशः। एतैर्ग्रन्थैः वेदानां नवीनदृष्ट्यार्थः प्राकाश्यत, हिन्दूधर्मोऽज्ञानप्रसूतरूढिमूल इति प्रवादश्च दूरीकृतः। "हिन्दूधर्मः समग्रमपि विश्वजनं कुटुम्बं कलयति। समाजस्थितयेऽपेक्षितः कर्मभेदः। किन्तु न तावता प्राकृतिकी उच्चता नापि नीचता, दूरे खलु कस्याप्यस्पृश्यता। स्त्रियोऽपि विविधवदुपनीता वेदादिशास्त्राण्यधीत्य पुरुषवत् समाजश्रेष्ठा भवितुं शक्नुवन्ति।" एतैर्विचारैः हिन्दूधर्मपुस्तकेभ्यो निःसार्य प्रकाशितैः खिस्त-इस्लामधर्मिणां हिन्दूधर्मे दोषदर्शनबीजमेवोन्मूलितम्। येन तैः क्रियमाणो हिन्दूनां स्वधर्मप्रवेशव्यापारः कुण्ठितोऽभवत्। संस्कृतस्य हिन्दीभाषायाश्च गंभीरभाषारूपेणाध्ययनं प्रोदसाह्यत। तेन च राष्ट्रभक्तिरपि नवीनां स्फूर्तिमवाप।

महर्षिर्दयानंद एकतो लोकानां कूपमण्डूकतां परिहर्तुम्, अन्यतश्च स्वविषये हीनभावं त्याजयितुं कृतसंकल्प आसीत्। अतस्तेन नवीनेषु ज्ञानविज्ञान-

शाखास्वपि भारतीयैः प्रवणैर्भाव्यमिति मत्वा श्यामजी कृष्णवर्मा नामा मेधावी जर्मनदेशं विज्ञानमध्येतुं प्रेषित आसीत्।

"आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु" इति वेदघोषणां मूर्तिमतीं द्रष्टुकामोऽभवन्महर्षिः।

एवं विरोधिदलं हुङ्कृत्य विद्रावयन्नपि महर्षिरयं सर्वेषु समभावःप्रीतिप्रवणचेताः क्षमाशीलश्चासीत्। नूनमजातशत्रुरन्वर्थनामाभवत् दयानंदः।

अलौकिकी क्षमा

राजस्थानप्रदेशे हिन्दूधर्मसंबंधिनीं नवीनां दृष्टिं स्फूर्तिं च प्रसारयितुं तत्र तत्र व्याख्यानानि कुर्वन् पर्यटति स्म महर्षिः। तथा कुर्वन् स जोधपुरनृपेण यशवन्तसिंहेन निमंत्रितः। तत्र राजपरिवारस्यानेके सदस्याः पूर्वमेव दृष्टस्वामिनः तस्मिन् बद्धगौरवा अभूवन्। प्रतिदिनं तत्र राजप्रासादे सुदीर्घं कालं वेदानाश्रित्य स्वामी व्याख्याति स्म। एकदा स राजसमीप उपविष्टां नानजान-नाम्नीं गणिकां ददर्श, दृष्ट्वा च तां प्राप्तक्षोभः स्वामी सभ्रूभङ्गं राजानमुपालभत। 'सिंहस्य कुक्कुरीयोग इव नराधिपस्य गणिकायोग' इति च प्रतिपाद्य, तं सुतरामभर्त्सयत्। प्रभावमूर्तिं हिमवदक्षोभ्यं च दयानंदं किमपि प्रतिवक्तुमक्षमो नृपो नतशिरा बभूव। किन्तु विभववतामग्रेसरा मानधना च सा गणिका न तन्ममर्ष। सा हि जगन्नाथनामानं स्वामिसूदं पुष्कलेन धनेन प्रलोभ्य विषं दापयितुमायोजयत्। तथा कृते च सूदेन, स्वामी कतिचिद्ग्रासान् गलन्नेव विषमिश्रं भोजनमित्यबुध्यत्।

पूर्वं नैकशो विषं भुक्त्वा योगक्रियाभिस्तत्प्रभावो नाशित आसीत्स्वामिना। अस्मिन्नपि समये तथा कर्तुमयतत। किन्तु हन्त! अत्युग्रस्य शीघ्रव्यापिनश्च विषस्यास्य दुष्प्रभावं प्रतिरोद्धुं न तेन शक्तमभूत्। स्वस्यान्तकालं समीपस्थं विदित्वा करुणाकरः स्वामी जगन्नाथमाजुहाव। स खलु स्वकर्मणा परितप्यन् किङ्कर्तव्यतामूढो वेपमानगात्रः स्वामिपादौ गृहीत्वा तौ नेत्राश्रु-

भिरसिञ्चत्। तं हस्तेनोन्नमय्य, दुःसहविषेण पीड्यमानोऽपि स्वामी कृपापूर्णेन स्वरेणाभाषत :–"मूढ ! किमिति त्वयेदं पापमाचरितम् ?" इत्युक्त्वा हस्तगतं द्रव्यं प्रदर्श्य पुनरुक्तवान् "भद्र ! गृहाणैतद्धनम्। एतेन तूर्णमेव हिमगिरिस्थं नेपालं प्रतिपद्यस्व। विलंबे कृते राजगृहितस्य ते वधो निश्चितः"। इति करुणामयस्यास्यापारां करुणां विभावयन् जगन्नाथ आत्मानं धिक्कारशतैर्वर्षयन् निम्नाननः शीघ्रमेव निर्गतोऽभवत्।

अथ अर्बुदपर्वतं नीतः स्वामी। भैषज्यसेवया तत्र किञ्चिदिव लब्धस्वास्थ्यश्च पुनः अजमेरं प्रापितः। तत्र व्याधिः पुनरपि प्रकुपितोऽभवत्। सर्वतो देशात् तच्छिष्यास्तत्राधावन्। १८८३ खिस्ताब्दे अक्तूबरस्य ३० दिने दीपावलीपर्वणि शिष्यशतावृतो महर्षिः स्वच्छासन उपविश्य, गायत्रीं वेदमंत्रांश्च भावपूर्णेन स्वरेणागायत्। ततश्चोर्ध्वदृष्टिरभाषत–"सर्वात्मन् ! करुणाकर ! जीवननाटकं मे समाप्तमवैमि। पुनश्च ते संकल्पानुसारं त्वां शरणं प्रपद्ये"। एवं भाषमाणः शान्तमूर्तिः प्राणानायम्य किञ्चिदतिष्ठत्। ततो विसृष्टप्राणैश्च सह तदीयं दिव्यं ज्योतिरपि महाज्योतिषि सम्पन्नमभवत्।

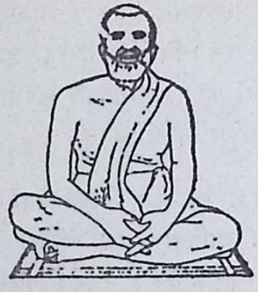

रामकृष्णः परमहंसः

सर्वे धर्माः परेशस्य प्राप्तये भिन्नमार्गदाः ।
इति स्वानुभवाद्वक्ति रामकृष्णो महामनाः ॥

उषसो दिवस्पतिरिव तपःपूतायाः चन्द्रमणिदेव्याः सिद्धसरूपो बालः प्रादुर्बभूव । अस्य पितुर्नाम खुदिराम चक्रवर्ती आसीत् । वंगप्रदेशस्य हुगलीमण्डलान्तर्वर्तिनि कमरपुरग्राम एषां वासभूमिः । खुदिरामः पूर्वं 'देरे' ग्रामेऽवसत् । तत्रत्यो भूस्वामी एकदा कस्मिंश्चिदभियोगे खुदिरामं मिथ्याभाषणेन स्वं समर्थयितुमाज्ञापयामास । अवदच्च "यदि त्वं तथाकर्तुं नानुमन्यसे, तव जीविकैकसाधनं भूमिरपहरिष्य" इति । सत्यप्रियः खुदिरामो मृषाभाषणाद् भूमित्यागमेव वरं मेने । अथ परित्यज्य च देरेग्रामं सपरिवारः समीपवर्ति कमरपुरं जगाम ।

कमरपुरग्रामे स एक एव ब्राह्मणपरिवार आसीत् । गोपादिकर्मकरभूयिष्ठे कमरपुरे वसन्नप्ययं खुदिरामः विप्रसहजान् सदाचारान्, परमात्मप्रीतिं, साधुसेवां, परंपराधर्मञ्च पूर्ववदेव पर्यपालयत् । तस्य रघुकुलश्रेष्ठे

भगवति रामचन्द्रे परमा भक्तिरासीत्। जगन्नाथपुरीमार्गेऽभवत् कमरपुरम्। अतस्तत्र यात्रिका अविरतं गतागतं कुर्वन्ति स्म। बहूनां साधूनां संन्यासिनां च तद् श्रमविनोदनस्थानमभूद्। खुदिरामस्तेषां संगत्या, सेवया चात्मनः पुण्यराशिं ज्ञानसञ्चयञ्च वर्धयते स्म।

अथ कालक्रमेणायं द्वौ सुतौ द्वे च सुते अलभत। पञ्चमी कनिष्ठा सन्ततिः सुत आसीद्यस्य नाम 'गदाधर' इत्यक्रियत। अस्य जन्मनः पूर्वं गदाधरो विष्णुः "अहं ते सुतरूपेणावतरिष्ये" इत्यभणत् स्वप्ने खुदिरामम्। तद्वचःप्रत्ययेन बालस्यास्य नाम तथा विहितमभूत्। अस्य जन्म १८३६ खिस्ताब्दस्य द्वितीयमासस्य २० तमायां तिथावभवत्। बालोऽयं पञ्चहायन एव पुराणादिकथा यथावद्वक्तुं शशाक। यात्रानिमित्तमागतानां विदुषां विवादकाले तेषामप्यविदितान् विषयान् समाधानवचांसि च वदतोऽस्य बालस्याप्रतिमया मेधया वचनवैचक्षण्येन च सर्वेषाम् आश्चर्यमभवन्। सकृच्छ्रुतमपि सो यथावत् सस्मार। शालायामध्ययनाय प्रहितस्यास्य मनो नारज्यत पाठविषयेषु। केवलमयं पित्रादिमुखाच्छ्रुतानि परमेश्वरचरितानि, भक्ताचारांश्च श्रावंश्रावममोदत। अध्ययनान्तराच्चोद्विजते स्म। वंगभाषाया लिपिमात्रमधीत्य, शालागुरून् प्रणम्य ततो विरतो बभूव। अथायं गदाधरः शास्त्रपण्डितान्, काषायधारिणश्च संन्यासिन उपसृत्य धर्मतृषामुपशमयितुं प्रायतत। किन्तु तेन दृष्टं यदीमे शास्त्रव्याख्याने, परमात्मभक्तेर्गौरवप्रतिपादने, ज्ञानवैराग्यादीनां माहात्म्यवर्णने च यथा शूरा भवन्ति न तथा तदनुरूपाचरणे। नैषां वाक्कर्मणोः संवादो दृश्यते। अतस्तेषु मन्दादरः परमार्थप्राप्तिविषये दिङ्मूढः, बुद्धिमानपि मत्त इव उद्देश्यशून्यः समचरत्।

अथैकदा क्षेत्रेषु परिभ्रमन् रामकृष्णो (गदाधरः) वियति पंङक्तिशो गच्छन्तीं सारसपङक्तिं ददर्श। नीलवर्णे नभसि समानवर्णां तां पङक्तिं दृष्ट्वैवापूर्वेण भावेन समाविष्टः स मूर्छां वा समाधिं वा समगच्छत्। जनाश्च तं तथावस्थं गृहमनयन्। ततः परमस्य व्यवहारो विलक्षण इवाभवत्।

अचिरादेव तस्य पिता दिवं प्रस्थितः। ज्येष्ठश्च रामकुमाराख्यो भ्राता कुटुंबभरणोपायमनुचिन्त्य बंगराजधानीं कलकत्तामहानगरीमगच्छत्। तत्र सः खलु रामकुमारः कृतविद्यः सन् शालामेकामचालयत्। किन्तु न तेन पर्याप्तं धनमार्जत्। येन व्यवसायान्तरलाभं प्रतीक्षते स्म। आनन्दी

दक्षिणेश्वरगमनम्

अथ कायस्थजातीया धर्मपरा रासमणिदेवी नाम्नी विभववती काचिन्महिला रामकुमारमाह्वयत्। तया किल गंगाकूले नगरपरिसरे दक्षिणेश्वराख्ये स्थाने कालीदेव्या मदिरमेकं निरमीयत। तदर्थं च सा सात्त्विकं विद्यासदाचारसम्पन्नं ब्राह्मणमर्चनकर्मणेऽपेक्षते स्म। सर्वतो दृष्टया च रामकुमारं तत्कर्मयोग्यममन्यत।

रामकुमारः कालीमन्दिरेऽर्चकाधिकारं निर्वोढुमङ्गीचकार। किन्तु रामकृष्णापरनाम्ने गदाधराय तन्नारोचत। सः खलु तदा ब्राह्मणाचारविषये परंपराप्राप्ताया रूढ़ेः परिपालनं परमं धर्ममन्यत। ब्राह्मणस्य धर्मः तद्भिन्नजातीयस्य किङ्करभावे लुप्यतीति तस्य विश्वासः। भ्रात्रा कुटुम्बभरणायेदमावश्यकमिति बोधितश्च बंधुप्रेम्णा कथञ्चित् तदन्वमन्यत। अथापि सः तत्र भोजनं न जग्राह न च स्वयं तत्रत्यं किमपि कार्यमकरोत्। धनलाभाय न तस्य काऽपि प्रवृत्तिरभूत्।

एवं केचन वर्षा व्यतीताः। अथ तस्य भ्राता शरीरास्वास्थ्याद् देव्या अर्चनादिकर्म कर्तुमसमर्थोऽभवत्। भ्रात्राऽनुनीतश्च रामकृष्णो देवतार्चनकार्यमप्यङ्गीचकार।

सः खलु यद्यत्कार्यं चकार तत्परमया श्रद्धयैव चकार। अतो देव्यर्चनां कुर्वतोऽस्य मनो देवीं साक्षाज्जननीमेवाभावयत। देव्यै समर्प्यमाणानि पुष्पाणि वस्त्रालंकारनैवेद्यानि च देवी गृह्णात्येवेति भावप्रवणमासीत्तन्मनः। स हि तां प्राणन्तीं विश्वजननीमाकलयत्। पूजां विधाय, मातरं तां शिशुरिव सः स्वं भाषितुं वात्सल्येन स्नपयितुं च प्रार्थयत्। एवं कुर्वतस्तस्य कालभानमपि

नासीत्। तदवस्थं तं पश्यन्तो जना विविधवितर्का अभूवन्। केचन तं हतप्रज्ञं मत्तमपरे च वस्तुतो भक्त्याप्लावितचेतसमकल्पयन्।

शारदादेव्या विवाहः

तादृशीमवस्थां गतस्य तस्य ज्येष्ठभ्राता जननी च तच्चेतोभ्रंशनिवारणाय विवाहमेवोत्तममुपायममन्येताम्। तदनुरूपवधूमार्गणे च प्रक्रान्ते सः स्वयमेव रामचन्द्रमुखोपाध्यायस्य पञ्चवर्षस्कां शारदामण्याख्यां दुहितरं सकलदिव्यगुणोपेतां स्वभार्यां भवितुमेवोत्पन्नां निरदिशत्। तया सह तस्य विवाहश्च सम्पन्नः।

रामकृष्णः काश्चन स्त्रियः स्वभावत एव दिव्यरूपा अपराश्च तद्विपरीता अकलयत्। प्रौढे वयसि स्थिते तस्मिन्नेकदा पञ्चषपुत्रा रम्याकृतिः काचिं ल्ललना देवीमन्दिरमागात्। तां दृष्ट्वैव रामकृष्णस्तस्या दिव्यभावमावेदयच्छिष्येभ्यः। स्वाभिप्रायं प्रमाणयितुं च तस्याः पुरतो धूपदीपे निवेश्य चरणयोः पुष्पाणि समर्पयितुमादिदेश। तथा कुर्वत्सु शिष्येषु, हन्त! सा पुरन्ध्री सद्य एव समाधिमग्नाऽभवत्। रामकृष्णश्च कालीस्तवेन पुनस्तां प्रकृतिभावमापादयत्। एतादृशं अनेकशो दृष्टचरमभूत् तत्सहवासिभिः।

अनन्तरं लोकप्रथितप्रभावे तस्मिन्ननेके धर्मानुष्ठानबुद्धयस्तमुपासर्पन्। दृष्टमात्र एव जने स स्वशिष्यान् तस्यान्तरस्थितिमबोधयत्। कांश्चन अचिरादेव साक्षात्कारयोग्यानपरांश्च बहुजन्मप्राप्यपरमार्थान् न्यवेदयत्। एकदा स जनमेकं दृष्ट्वा अवोचद्–"अयं पूर्वजन्मनि राजाऽभवत्। प्रचुरान् भोगान् भुक्त्वा, भोगासारताञ्चावगत्य, स पूर्वदेहत्यागात्पूर्वमेव विरक्तिमभजत्। अतोऽस्मिन्येव जन्मनि पक्वकषायो मुक्तिं लप्स्यती"ति।

साक्षात्काराया क्रंदः

विवाहविधिं समाप्य, पञ्चवर्षस्कां शारदां रुढ्यनुसारं पितृगृह एव विसृज्य च, स न्यववर्तत दक्षिणेश्वरमंदिरम्। मातृभ्रातृसम्भाविता लोकव्यवहार-

प्रीतिर्न विवाहात्परमपि लेशतोऽपि तमस्पृशत्। सः किल पूर्वापेक्षयाऽप्यधिकवैकल्येन जगदंबामस्तौषीद्। तामात्मरूपमदर्शयन्तीञ्च विभाव्य, विकलविकलं रोदिति स्म। पूजाकर्मण्यपि स विभ्रान्तावस्थ एव प्रावर्तत। कदाचिद् देव्यै निवेदनीयं वस्तु स्वस्मायावेदयद् बहिर्वा निचिक्षेप। कदाचित्पूजादिकर्मानारभ्यैव मन्दिरभूमौ लुठन्, अश्रुपरिप्लुतनयनः कोणात्कोणान्तरमुपासर्पत्। कदाचिच्चन्दनादिरुषितशरीरोऽट्टहासैः प्रेक्षकाणां भीतिमजनयत्। बहुशः समाप्तपूजाकर्मा देव्याः सम्मुखमुपविश्य बाल इवाचुक्रोश :– "मातः! अन्यदपि दिनमेकं गतम्। न च त्वमात्मानं प्रकटयसि। न च त्वद्विरहाकुलं शिशुमिमं क्रोडे करोषि! केयं ते रीतिः! किन्नु मयापराद्धं यत्तव दर्शनसुखान्मां वञ्चयसि!" एवं विलप्य कदाचित्स तदवस्थ एव निद्रां समाधिं वा लेभे। तस्य सर्वोऽपि व्यवहारोऽदृष्टपूर्वोऽवितर्क्यश्चासीद्। अतः कथङ्कारं स प्रकृतिं प्रापणीय इति किङ्कर्तव्यतामूढा अभूवन् तत्कर्मसाक्षिणो जनाः।

तादृगवस्थं तं दृष्ट्वा राज्ञी रासमणिः, मन्दिरकार्यद्रष्टा तस्या जामाता मथुरानाथश्च जनान्तरमर्चाकर्मणि नियोजयामासतुः। अस्य व्यवहारो न मत्तविजृम्भितं न चावेशप्रसूत इति ते सम्यगवेदिषाताम्। यथा यथा रामकृष्णव्यवहारा अलौकिकतामवागाहन्त तथा तथा सहृदययोस्तयोः तस्मिन् प्रीतिरवर्धत। तं हि ते दिव्यात्मानं वस्तुतः परमार्थपरायणं देवीदर्शनलालसञ्चामन्येताम्।

दिने दिनेऽस्य देवीवियोगदुःखमधिकाधिकमवर्धत। एकदा स मातृदर्शनशून्यस्य देहहतकस्य परित्यागमेव साधु मन्वानो भृशं संतप्त आसीत्। मातृदर्शनहीनं जगदिदं शून्यमेव, दुःखभूयिष्ठमेव च प्रातीयत तस्मै। असह्यमभूत्प्राणानां धारणम्। तदेव घर्मदग्धायां भूमौ वृष्टिरिव, अतर्कितपूर्वं, शशिशीतलं, सूर्यसहस्रसंकाशं मातुर्दिव्यं रूपं ददर्श। क्षणप्राप्तनष्टं तद्दिव्यं रूपं पुनः पुनर्द्रष्टुं स तन्मयः सन्चचार। तदेकसाध्यस्य च तस्य क्रमेण यथेच्छमसकृद् दर्शनलाभः समजायत। एतेनास्योन्मादो शरन्नदीपूर इव

विगलितः। कदाचिदस्य वितर्कोऽभवत् "किन्नु सत्यमेवाहं मातुर्यथार्थदर्शनं लभे, उतायं मे विभ्रमः स्यात्?" अथ च स एवमचिन्तयद् "यद्यहममुकं जनममुकस्मिन् समयेऽत्रागतं पश्येयं तर्ह्येव साक्षात्कारघटनामवितथां कलयेय।" एतादृशोऽस्य संकल्पः सदैव सिद्धोऽभवत्। एकदा सोऽचिन्तयत् "यदि रासमण्या विवाहितम् अत्र चानागतपूर्वं कन्याद्वयं श्वो मध्याह्ने पुरोवर्तिनो वटवृक्षस्याधस्तादागत्य मां पश्येदवितथं मन्ये मयानुभूतं मातृदर्शनम्।" इति। तत्तथैव संवृत्तम्। असूर्यम्पश्यं तद् कन्यायुग्मं तदैव रामकृष्णं द्रष्टुं सोत्कण्ठं सत्, भर्तृकुलजानामनुज्ञां लब्ध्वा, संकल्पित एव समये वटवृक्षमाजगाम। असंभाषितपूर्वं च तं नाम्नाऽऽहूय, मधुरगिरा एवमभिदधे "मा व्यथिष्ठाः, त्वयि परमकारुण्यं भजति भगवती काली" इति। एतादृशैः प्रसङ्गैस्तस्य चेतो वीतशङ्कं प्रसन्नञ्चाभवत्।

कृतसाक्षात्कारव्यवहारः

ततस्तस्य मातृदर्शनवेला दीर्घदीर्घतराऽजायत। शास्त्रेषु साक्षात्कृतदेवतानां यानि चिह्नानि वर्ण्यन्ते तानि तस्मिन्नदृश्यन्त। स कदाचिद् देव्यै आनीतानि गन्धपुष्पाणि स्वस्मिन्नेव समारोपयत्। स्वमेव च देवीमख्यापयत्। एवं कुर्वतोऽस्य शरीरं हर्षतुन्दिलं व्यराजत। असकृत् सुदीर्घं समाधिं चाध्यगच्छत्। एकदा देव्यै आनीतानि वस्तूनि स्वयमेव धारयन्तं तं मथुरानाथ उपालभत। किन्तु सः समनन्तरमेव तं शिवरूपिणमपश्यत्। आश्चर्यमग्नश्च मथुरानाथः ततः परं रामकृष्णं परमात्मरूपिणमेवाधारयत्, पितृयोग्येन च बहुमानेन तस्मिन्नवर्तत।

ततश्च कादाचित्केन देवीदर्शनेन नातृप्यद् रामकृष्णः। सः खलु परमात्मनो विविधभक्तिमार्गैरुपास्यं विविधं रूपं द्रष्टुमना द्वादशवर्षाण्यगम्यं तपश्चचार। तदा वै तस्य सकलमिदं विश्वं विपरीतमिव प्रातीयत। भूयोभूयः समाधिमग्नः सः कालकला नावेदीत्। अहर्निशं शून्येन चक्षुषा निरन्तरं किमपि पश्यतोऽस्य निद्रालाभो दुःशक आसीत्। देहो ज्वालापरीत इवा-

नारतं संतप्तोऽवर्तत। असह्यामिमावस्थां प्रतिपन्नः सः कदाचिदेवं मातरमभणत् "मातः! त्वदायत्तस्य मे किमिदं संवृत्तम्? अपि नाम त्वदाराधनस्येदं फलम्? किं न पश्यसि मे विकलताम्?" इति। तदा वत्सला माता प्रेमपूर्णेन वचसा तं समाश्वासयत् "वत्स! देहबुद्धिं तदासक्तिञ्चाविलाप्य कथं नु त्वं परमं तत्त्वं दिदृक्षसि?" श्रुत्वैतत्तस्य चेतःप्रकाशपुञ्जेन पूरितभूत्, अवोचच्च-"मातः! त्वमतीव कृपालुरसि मयि। मर्त्याः खलु दोषभूयिष्ठा भवन्ति। अतो नाहमितः परं तान् गुरून् करिष्ये। त्वमेव मां परं मार्गमुपदिश" इति। सा "आम्" इत्यवोचत्। एतत्सर्वं पूर्वानुभूतमन्तरङ्गशिष्येभ्यः कालान्तरेण वर्णयति स्म रामकृष्णः। सोऽकथयत् नाहं ततः परं कदाचिदपि देहविषयकं किमप्यस्मरम्। मम भ्रातृसुतो हृदयनाथः प्रतिदिनमाहारमानयति स्म। कदाचिदेव स मां स्वल्पान्नस्य भक्षणे प्रवर्तयितुं शशाक। तदा तदा मार्जनीहस्तोऽहं मन्दिरभृत्यावासममार्जयम्। अयाचञ्च मातरम्-"मातः! ब्राह्मणोऽहमिति देहाभिमानं मे विनाशय। एते कर्मकराः शूद्रा अन्त्यजा वेति विचारोऽपि न कदापि मां स्पृशतु। भवत्येव सर्वरूपैर्वर्तस इति मेऽविचलिता बुद्धिरस्तु।" इति।

कदाचित् स सुवर्णनिष्कान् मृत्पिण्डांश्च एकैकस्मिन् हस्ते धृत्वा गङ्गाकूल उपविश्यात्मानमेवमभणत् "भोः चेतः! दक्षिणहस्ते मे सुवर्णनिष्का भवन्ति यैः भक्ष्यादीनि भोगोपकरणानि लब्धुं शक्यन्ते। येषु सत्सु सुजनाः सम्मानयन्ते। एतैर्दरिद्रेषूपकारोऽपि कर्तुं शक्यते। किन्तु नैतैः कदापितेऽज्ञानं व्यपेयात्, न च त्वमेतैरात्मप्रकाशं विन्देथाः। अत एते मृत्पिण्डतुल्या एव।" इति भणित्वा च सो मृत्पिण्डानिव निष्कानपि गङ्गाजलेऽक्षिपत्। तेषु दिनेषु तस्मिन् गाढभक्तिर्मथुरानाथः सुवर्णतन्तुसंभृतं विचित्रवर्णं बहुमूल्यं काश्मीरोर्णादुकूलं जाह्नवीतटे उपविष्टस्य तस्य स्कन्धे न्यवेशयत्। सः खलु तद् दृष्ट्वा पूर्वं जहर्ष, अवालोकयच्च तत् प्रेमपूर्णेन चक्षुषा। किन्तु हन्त! अपरस्मिन्नेव क्षणे तेनैव तटस्थं मलं मार्गयितुमारभत, अभाषत च-"अनेन खलु अभिमानः प्रवर्धते, न सच्चिदानंदं ब्रह्म प्रकाश्यते। अतो नास्य भवति भेदो मलिनचीवराद्"। इति।

ब्राह्मणयोगिनीसंगमः

रानकृष्णः शिष्येभ्यः स्वीयं प्राक्कालिकमनुभवं वर्णयन्नब्रवीत् "तदा त्वहमननुभूतपूर्वं सर्वशरीरे दाहमन्वभवम्। तमुपशमयितुं गङ्गाजल आकण्ठं निमग्नोऽतिष्ठम्। शिरसि चार्द्रवस्त्रमवेष्टयम्। असह्यं खल्वेतदभवत्। तदैकाऽविदितपूर्वा ब्राह्मणी समागता। दिनत्रयं यावच्चन्दनद्रवालेपेन, पुष्पमालापरिधापनेन च सा दाहं तमद्रावयत्"। इति। उत्तुङ्गा लावण्यमूर्तिः, अद्भूतस्वरूपा च सा किल ब्राह्मणी परमविदुषी, जिह्वाग्रनृत्यदनेकाग्रंथा वादेषु च प्रतिवादिभयंकराऽवर्तत। शरीरसुषमेव तस्याः प्रज्ञापि सर्वजनाश्चर्यकरी बभूव। कोकिलकंठी, संगीतविशारदा, विरलयोगचमत्कारशक्तिः सा योगिनी रक्तवस्त्रावृता निःशङ्कं सर्वत्र सञ्चचार। लोकानुद्धर्तुं लोकान्तरादवतरिता देवतेव साऽनाकलितागमना साधकानुपजगाम। पूर्वमेव रामकृष्णः कालीदेव्या तदागमनं तद्द्वारा च पूर्णयोगशिक्षालाभं सूचित आसीत्। प्रथमदर्शन एव तावन्योन्यमजानताम्। आगतमात्रैव सा रामकृष्णमवोचत् "पूर्वमेवाहं द्वौ (अन्यौ) प्रापम्। चिरात् त्वां च मार्गयन्त्यद्याविन्दम्।" तदवधि नान्यः कोपि रामकृष्णस्य परां भक्तिमनुपमाञ्च शुचितामबुध्यत्। अतस्तां तथाविधं व्याहरन्तीं श्रुत्वा सुतरामरज्यत् तच्चेतः। येन तस्य तस्यां परमादरोऽजायत।

तत्रत्याः सर्वे जना देव्यास्तस्या वैदुष्येण, अनुपमयोगशक्त्या च विस्मयविमूढा आसन्। किन्तु यत्सा प्रमत्तं रामकृष्णं स्वस्मादप्यधिकं मेने तद्धेतुं ज्ञातुमसमर्था अभूवन्। ब्राह्मणी सा रामकृष्णगतं लोकभ्रमं निवारयितुं कांश्चन वैष्णवलिपिग्रंथानानाययत्। भक्तश्रेष्ठानां च तत्र यादृशं चरितं वर्ण्यते तादृशमेव रामकृष्णस्यास्तीति लोकान् प्रबोधयन्ती सा रामकृष्णस्य परमभक्तत्वमबोधयत्। 'पूर्वं राधाद्या गोपकन्याः, चतुःशतवर्षार्वाग्जातः चैतन्यगौरांगोऽपि तामेव मत्तावस्थामन्वभवत्' इति प्रतिपाद्य, शास्त्रदर्शितैरेवोपायै रामकृष्णस्य दाहाद्याकारविकृतीर्दूरीचकार। विप्रयोगिन्यां तत्र

वसत्यामेव केषुचिद् दिनेषु रामकृष्णोऽनिवार्यां क्षुधामन्वभवत्। असकृद् भूरि भक्षणेनापि न तत्क्षुधा न्यवर्तत। एतावान् भक्षितोऽन्नराशिः कथं जीर्यतीति सर्वे विस्मयन्ते स्म। सा नु योगिनी रामकृष्णप्रकोष्ठं विविधै-रुत्तमान्नैः पूरितमकारयत्। कृते तथा बहुलमन्नं परितो पश्यतोऽस्य क्षुन्निवृत्ता।

सा विप्रविदुषी तत्र कांश्चन वर्षानवसत्। अशिक्षच्च विविधा योगक्रिया याभिर्देहमनसोर्वशित्वमाप्यते। आवेगा जीयन्ते। भयशून्या स्थितिरवाप्यते। विचारग्रहश्च निवार्यते, येन सत्यं साक्षात्कर्तुं शक्यते।

अथाष्टाङ्गयोगमधिकर्तुं प्रावर्तत रामकृष्णः। बहुवर्षसाध्यानि किमुत बहुजन्मसाध्यानि सकलानि योगाङ्गानि सः परिमितेष्वेव दिनेष्वात्मायत्तानि विदधे। नैके योगश्रेष्ठास्तस्य तादृशं योगमहिमानं दर्शंदर्शं चकितचकिता अभूवन्। एकदा रजन्यां योगसाधनाप्रवृत्तः सो मुखाद्रुधिरान्वितं सूत्रद्वयं निर्गतं पश्यन् भीत-भीत इवासीत्। तत्र स्थिता सा विप्रयोगिनी तद् भयहेतु रक्ताक्तसूत्रद्वयं विदेहमुक्तिरोधकमबोधयत्, अवोचच्च "अस्मिन् पूर्णयोग-समाधौ वर्तमानस्यात्मा सद्य एव देहं विहाय ब्रह्मभावं गच्छति। यो हि पूर्णयोगोऽपि जगत्कल्याणाय शरीरधारणमपेक्षते स ईश्वरेण समाधेः तात्का-लिकाद् देहत्यागाद् निवार्यते। नूनं भगवतो निवारणसंकल्पशक्तेः परिचायकं भवति तत्सूत्रद्वयम्। त्वया रामकृष्णेन नैके परमार्थप्रियाः पथप्रदर्शनेनानु-ग्राह्या अतो न तव सद्योमुक्तिरभीष्टा जगदीश्वरस्य।" इति पुनश्च साऽब्रवीत्– "सद्योमुक्तिं लभमानस्य तु समाधौ शीर्षे वेगेन रुधिरं सञ्चीयते। न च ततो निवर्तते। तदवस्थश्च ध्यानी परब्रह्मणि सम्पन्नः सन्न देहेन्द्रियादीनि पुनः प्रपद्यते। तस्य शरीरकार्यं विरतं भवतीति समाधिस्थ एव शरीरं जहाति, इति रक्तसूत्ररहस्यमावेदयत्सा समाधितत्त्वकोविदा। एवं योगिन्या शिक्षितुं शक्यं सर्वमपि ध्यानरहस्यमवेद्रामकृष्णः। किन्तु न तावतैव स आत्मा-नमाप्तकामममन्यत। स खलु वेदान्तैः प्रतिपादितं चराचररूपि ब्रह्म स्वाभेदेन साक्षात्कर्तुमकामयत। न च स्वयं तथा कर्त्तुं प्राभवत्। अतःपुनरपि विकलमभूत् तन्मनः। व्यतीताश्च तदवस्थस्य केचन हायनाः।

तोतापुरीसंगमः

अथैकदा निर्हेतुकं परिभ्रमन् दिगम्बरः कश्चित् तत्र समागतः। जन्मना दाक्षिणात्यः, तालतुङ्गः, वृषस्कन्धश्चायं संन्यासी तोतापुरीनाम्ना प्रसिद्ध आसीत्। वाल्य एव न्यस्तसर्वोऽयं विरागी नैकान् गुरून् संसेव्य, विविधाश्च साधना अनुष्ठाय, वेदान्तोपदिष्टं व्रह्मात्मैक्यं साक्षादकरोत्। न सः कदापि गृहेऽवसत्। प्रासादवासाय प्रार्थितोऽपि स आकाशैकावृते स्थानेऽवात्सीत्। न वर्षाः, न ग्रीष्मप्रचंडप्रतापः, नापि हिमकरवर्षा विन्ध्यानुकारिणं तं चालयितुमपारयन्। न सः कमप्यन्नमयाचत। पवन इव निर्बन्धः पावक इव च पवित्रः सो न कुत्रापि दिनत्रयमुवास। परमार्थप्रवासिनं यं कमपि दृष्ट्वा स्वयमेव तमुपजगाम। नूनं मूर्तिमद्वेदान्तराशिरिव स प्रज्ञावतां प्रतीयते स्म।

गंगोपकण्ठे निश्चलमुपविष्टं रामकृष्णं दृष्टवैव सः तं वेदान्ततत्त्वसाक्षात्कारपात्रं, बीजं प्रतीक्षन्तीं सद्यःसिक्तां भूमिमिवामन्यत। उपसृत्य चाब्रवीत्-"वत्स! जिज्ञाससि त्वं परमसत्यम्? आगच्छ दर्शयामि ते तदुपायम्।" जननीं कालीं पृष्ट्वैव सर्वं कुर्वता रामकृष्णेन "अम्बां पृष्ट्वाऽऽगच्छामि। नाहं कर्तव्यं वेद" इत्युक्त्वा गतम्। कैश्चिदेव क्षणैः प्रतिनिवृत्य च साञ्जलिः सः "सन्नद्धोऽस्मि" इत्यभणत्। तोतापुरिस्तं ध्यानप्रकारं निवेद्य तदनुरूपान नियमान् ग्राह्यामास। दिनत्रयाभ्यासेनैव रामकृष्णो निर्विकल्पं समाधिं प्राप। तोतापुरिस्तद् दृष्ट्वा विस्मयमूढः अवोचद् "यं लब्धुं मया चत्वारिंशद्वर्षाणि कठोरं तपस्तप्तं स समाधिस्त्वया दिनत्रयेणैव लब्धः। नाहमात्मानं ते गुरुं कलये। नूनं त्वमेव मे गुरुरसि"। अशिक्षच्च वहून्याध्यात्मिकानि रहस्यानि सो रामकृष्णात्। रामकृष्णसंगलुब्धश्च स प्रथममेव एकत्र स्थले एकादशमासानवात्सीत्।

तोतापुरिः सदैव स्वसन्निधौ स्वल्पमग्निपात्रमधरत्। अग्निं च तं परमं मेध्यमकल्पयत्। एकदा समशीलौ तौ तत्त्वचर्चानिमग्नावास्ताम्। तदैव तत्रायातः कश्चित् कर्मकरः पात्राग्निना तमाखुशलाकामज्वालयत्। धाष्ट्र्येनानेन क्रुद्धस्तोतापुरिस्तं भृशमतर्जयत्। तद् दृष्ट्वा सस्मितो रामकृष्णस्तं

प्रोवाच–"सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति भवानुपदिशति। कर्मकरोऽयं किं ब्रह्म न भवति? कथन्नु ज्ञानिनो भवत उच्चावचबुद्धिः?" श्रुत्वैतत् प्रकृति गतस्तोतापुरिरवोचत् "सत्यं भणति भवान्। नातः परं कदापि मां क्रोध-चाण्डालस्पृष्टं द्रक्ष्यति।" वेदान्ती तोतापुरी रामकृष्णस्य कालिभक्तिम-ज्ञानप्रसूतामकल्पयत्। "ब्रह्मात्मैक्यदर्शनमेव तत्त्वसाक्षात्कारः। सा एव चरमा प्रकृष्टा च स्थितिः। प्रतीकोपासना त्वविद्यावतामनुरूपा। न सा युज्यते ब्रह्मविदि"–इति। रामकृष्णस्तं प्रत्यभाषत "यावच्छरीरादिसंबंधो-ऽनुवर्तते तावद्ब्रह्मांनुभूतिर्विचारमात्रस्थिता मनोमात्रग्राह्या च भवति। समेषामपि मनसां समष्टिभूता च भवति जगन्माता काली। एवं स्थिते कुत्रास्तेऽसंगतिः कालीसमाराधने?" इति।

अथ तोतापुरावन्यत्र गते, रामकृष्णः स्वयमेव निर्विकल्पसमाधिमास्थाय परब्रह्माभेदमन्वभवत्। सः तदनुस्मरन्नेकदाऽवोचत्–"षण्मासान् यावदहं निर्विकल्पानुभवपरायण आसम्। तादृशीं दशामापन्नो ध्यानी प्रायः शरीरं न धत्ते। न हि क्षमते तच्छरीरं तदवस्थमात्मानं धर्तुम्। किन्तु मे शरीर-घटकांशाः सत्त्वगणैकघटिता अभूवन्। अतो नाविशीर्यन्त ते। तेषु दिनेषु नाहं बाह्यं किंचन।वेदिषम्। मम देहोऽन्नग्रहणाभावकारणाद् विघटितो-ऽभविष्यत्। किन्तु तदा कश्चिद्योगी समागतः। स मे स्थितिमविदत्। सः च मां बलात्कांश्चन ग्रासानग्राहयत्। कदाचित् कृतेऽपि यत्ने नादन्तं मां समाधिभङ्गायाताडयत्। कदाचित्तथाकुर्वन् स भक्ष्यदाने सफलोऽभवत्। कदाचिन्च मां समाधावेव पुनःसर्पन्तं पश्यन् हताशः समजायत। षण्मा-सेष्वेतादृशेन व्यवहारेण मे शरीरमतिसारव्याधिग्रस्तमभवत्। तेन क्षीणश्च पुनरपि साधारणीं जीवनस्थितिमभ्यगच्छम्" इति।

तदनु स वैष्णवभक्तैर्गृहितेन पथा भगवन्तं साक्षात्कर्तुमारब्धवान्। भक्ति-वाङ्मये निर्दिष्टां नवधाभक्तिमात्मसात्कर्तुमियेष। तत्र वृजगोपीनां चरित-मनुकुर्वाणः स नारीवेषं धृत्वा, राधेव कृष्णैकरतिः कृष्णप्राप्तिमेवोद्दिश्य गोपी-

व्यवहारमन्वतिष्ठत्। एवं कुर्वाणश्च विस्मृतात्मा गोपवेषं मधुरमधुरं कृष्ण-रूपं ददर्श। यं यं भावं स स्मरति स्म तं तं तदेकचेताः साक्षात् पश्यति स्म। न केवलं हिन्दूसंप्रदायानुसारं स परमात्मनो विविधं रूपं ददर्शापि तु इस्ला-मख्रिस्तादिधर्मैरुपदिष्टेन मार्गेणापि तथाऽकरोत्। सर्वैर्धर्मैरुपदिष्टः-परमात्मा नानावेषाकारः शैलूष इव एक एवेति च निश्चितवान्। विगलिता-हंकारः तद्भावभावितात्मा च यं यं धर्मपथमङ्गीचकार तेन यथोपदिष्टं साध्यमचिरादेव प्राप। तेन तत्तद्धर्मोपासनायामङ्गीकृतायां च तस्य तस्य धर्मस्य साक्षात्कृततत्त्वः कश्चिदनाहूत एवागत्य तस्य साधनायां साह्यमकरोत्। तस्यानभिव्यक्तोऽपि संकल्पः सफलोऽभवत्। एकदा गङ्गातटे वटाध उप-विष्टस्तत्स्थलं साधनानुरूपं दृष्ट्वा तत्र कुटिरं कर्तुमैच्छद्। तदैव च कुटिर-निर्माणसामग्री स्वयं नदीजले प्रवहन्ती तमुपजगाम। एवं साधना-सहायाः साधनोपकरणानि च सङ्कल्पमात्रेण प्राप्तान्यभूवन्निति नूनं तस्यापि विस्मया-वहमासीत्।

तस्य साधनाया अयमेको विशेष आसीद्। ख्रिस्तसाधनाकाले स आत्मनः पूर्वरूपं निःशेषं विस्मृत्याहर्निशं ख्रिस्तमेवाचिन्तयत्। विषयत्वेन बहिः साक्षात्कृते च ख्रिस्तरूपे, ख्रिस्तस्तत्स्वरूपमिव प्रविशन् विलयम-गच्छत्। सर्वेष्वपि साक्षात्कृततत्त्वेष्विदमेवाद्भुतमनुभूतं तेन। निश्चितञ्च यत्सच्चिदानंदस्वरूप एक एव परमात्मा सर्वदेवरूपः स्वात्मस्वरूपश्चेति।

शारदादेवीसहवासः

एवं बहुतिथे काले व्यतीतेऽपि, साधनाविष्टस्य तस्य स्वपरिणयविस्मरण-मेवासीत्। तस्य पत्नी 'शारदादेवी' इदानीं प्राप्तयौवनाऽभवत्। सा कर्णाकर्णितया ज्ञातवती यत् तत्पतिरुन्मत्तः समजायत। पुनश्च श्रुतवती यत्सः साक्षात्कृतधर्मतत्त्वो लोकैरीश्वरत्वेन पूज्यत इति। अथ सा मातुराज्ञा-मधिगत्य विंशतिक्रोशानसहायाऽपि पद्भ्यां चलन्ती दक्षिणेश्वरं समागच्छत्। रामकृष्णस्तां प्रीत्या स्वागतीचकार, किन्त्ववोचद्यत् "नाहं त्वां भार्यारूपामपि

तु रूपान्तरस्थां जगदंबां कालीमेव पश्यामी"ति। सर्वं कालीमयं जगत्पश्यंश्च स तां सुतो जननीमिवाभाषत। कदाचित् तस्याः पुरो धूपदीपौ नैवेद्यं च निधाय, गन्धपुष्पाणि च समर्प्य, तस्याः पूजाविधिमकरोत्। विदितपतिमाहात्म्या पतिदेवता च सा पतिसेवां पतिर्दर्शितपथेन च परमात्मसाक्षात्कारमेवायाचत। तदनुगता च तत्समीपं वसन्ती भोजनादिनिर्माणैककार्या परमेश्वरोपासनपरायणा बभूव। मथुरानाथस्तस्यै दशसहस्र रूप्यकाणि दातुमैच्छत्। किन्तु कनकत्यागादेव पतिः परमात्मसाक्षात्कारं कृतवानिति भणन्ती साऽपरिग्रहव्रतमेव साधु मेने। दैहिके सुखे न कदापि तस्या मनोऽरज्यत। सा किल पतिमेव परमात्मानं विदन्ती तत्सेवामेवानन्दैकसाधनमन्वभवत्।

लौकिरीत्याऽकृतविद्यस्यापि रामकृष्णस्य स्मरणशक्तिर्बलवत्यवर्तत। बाल्येऽयं अध्यात्मरामायणस्य बंगभाषानुवादमश्रौषीत्। चरमे व वयसि वर्तमानस्य मूलरूपेण ताच्छ्रोतुं मतिरासीत्। तच्छ्रवणकाले सः तदातदा पूर्वापरं वृत्तं स्मृतिगतं यथावदेव प्राकाशयत्। नं सुदीर्घमपि कालव्यवधानं पूर्वश्रुतं विस्मारयितुमशकत्। योगारूढस्य तस्यासाधारणी बभूव चमत्कारसर्जनशक्तिः। किन्तु न सः कदापि साभिप्रायं तामुपयुयोज। अवदच्च शिष्येभ्यो य"द्योगलब्धामलौकिकीं चमत्कारशक्तिं स्वार्थाय युञ्जतो योगभ्रंशो जायते। अतः सर्वदा तत्प्रलोभनादात्मा रक्षयितव्यः। लोकख्यातेः परमार्थाधिगम एव श्रेयान्। लोकसम्मानलुब्धस्य चेतो साध्याद्भ्रश्यति। एवं सिद्धयो नूनं बाधिका एव मन्तव्या" इति। परन्तु रामकृष्णस्यानभिमतप्रकाशमपि सिद्धिसामर्थ्यं लौकैः बहुशः साक्षादक्रियत। सः खलु समागतस्य जनस्य विचारज्ञानेन, भविष्यद्घटनावर्णनेन, दूरगतानां वस्तूनां दर्शनेन, संकल्पादेवान्येषां रोगनिवर्तनेन च, लोकोत्तरशक्तिसंपन्न इत्यनेकैर्विदितोऽभवत्। कदाचित् स स्पृशन्नेव साधकस्य मनःप्रवृत्तिं परिवृत्तिमगमयत्, समाधिं वालम्भयद्, येन स साधको न बाह्यं नाप्यान्तरं किंचिद्वेद, अश्रुतपूर्वाश्च दिव्या आकृतीः ददर्श। केचन तादृशं स्वभावपरिवर्तनमविन्दन्

BVBSSMV

येन परमार्थमार्गं विना विघ्नं प्रक्रमितुमशकन्। विषयी जनः कदाचित् तत्स्पर्शपूतो निर्विषयतां, लोभी च विभवविरतिमध्यगच्छत्। एवं नैका घटनास्तस्य सिद्धिं प्रमाणयन्ति स्म।

दीनदयालुता

अथ यात्रार्थं प्रस्थितः सपरिवारो मथुरानाथः। रामकृष्णमपि स प्रार्थनया सह गन्तुमनुनीतवान्। औत्तराणि तीर्थस्थानानि पर्यटन् रामकृष्णो न केवलं मन्दिराणि अपि तूत्तमान् परार्थप्रवृत्तान् यतीश्वरानपि साक्षादकरोत्। वाराणस्यां स तैलङ्गस्वामिनं वृन्दावने च गङ्गामातरं सबहुमानममिलत्। यं यं पुण्यपुरुषं स ददर्श स सर्वोऽपि तं पारदृश्वानं ज्ञानिनममंस्त। केचन तं परमात्मावतारमकलयन्। स खलु वृन्दावनवासमतीवारोचयत। किन्तु आसन्नमरणां वृद्धां जननीं द्रष्टुकामः ततः तूर्णं न्यवर्तत।

रामकृष्णप्रभृतयः यात्रायाः प्रतिनिवर्तमाना वैद्यनाथसमीपे ग्राममेकमगच्छन्। तत्र दारिद्र्यापहतान् जनान् दर्शंदर्शं भृशमतप्यत् तच्चेतः। मथुरानाथमनुरुध्य त्र स तान् सप्ताहं यावद् संपन्नं भोजनं वस्त्रादीनि चादापयत्।

स हि तदा तदा शिष्येभ्योऽवोचत् "अरविन्दे समुत्फुल्ले, अनाहूता अपि भ्रमराः स्वयमेव तदावृण्वन्ति" इति।

इयमुक्तिः तद्विषये पूर्णमवितथाऽभवत्। विविधधर्माः सत्यदर्शनाभिलाषिणः शतशो जनास्तं गुरुं कर्तुं, अध्यात्ममार्गे प्रकाशमधिगन्तुमुपासर्पन्। तत्समीपस्थितिमपि ते परमश्रेयस्करीममन्यन्त। ब्राह्ममुहूर्ताद् मध्यरात्रिं यावत्तत्कुटिरं साधकव्रातो गतागतं करोति स्म। न केवलं साधका एवापि तु योगविद्यायां भक्तिमार्गे च विचक्षणा अपि तत्सन्निधिं कांक्षन्ते स्म। परमहंसस्य च तस्य प्रेरणया सिद्धिविघ्नान् निवारयन्ति स्म। तस्य बालसहजा निर्दोषता, निरहंकारो व्यवहारः, अकृत्रिममार्जवञ्च दृष्टमात्रमपि

५२६

BVBSSMV

चेत आवर्जयति स्म, शुचिभावञ्चापादयति स्म। तस्य सरला भाषा नामाध्यात्मविद्योपनिषद्। ब्रह्मसमाजनेता बुद्धिमतां मान्यः केशवचन्द्रोऽपि स्वानुयायिनां निन्दामप्यविगण्य, तत्सामीप्येन परां शान्ति चेतःसमाधानं च विन्दते स्म। तं च रामकृष्णरक्तं दृष्ट्वाऽन्येऽपि नवीनविद्या विचक्षणा रामकृष्णं सश्रद्धमुपसर्पन्ति स्म।

अनयोः समागमोऽपि विचित्र आसीत्।

एकदा बेलगरियोद्यानस्थितं केशवं द्रष्टुं रामकृष्णः स्वयमेवागच्छत्। तदा संवृत्तेन विचारविनिमयेन, रामकृष्णस्याध्यात्मिकमौन्नत्यं विदितमभूत् केशवस्य। तदनु स नैकशो रामकृष्णदर्शनेनात्मानं प्रसादयति स्म। समाहितचेताश्च ततो निवर्तते स्म। रामकृष्णसंगेनास्य धर्मविषयिणी दृष्टिर्नवावतारमाससाद। लेखादिरूपेण चैतदसकृत् प्रकाशयन् केशवो नवशिक्षितेषु परमहंससङ्गवृत्तिमुद्भावयामास। बहुशः केचन पाश्चात्यशिक्षादीक्षितास्तं दम्भिनं मन्वानाः परीक्षितुं समागच्छन्। परं हन्त! तस्याद्भुतमार्जवं परमात्मपरायणतां च विभाव्य तच्छिष्यतामुपगता अभूवन्।

तादृशेष्ववर्चीनशिक्षितेष्वन्यतम आसीद् नरेन्द्रः। अतीव मेधावी, असदृशकान्तिश्चायं युवा भगवन्तमुपसृत्य, ईश्वरास्तित्वे प्रमाणमयाचत। दूराद्विच्छिन्नं सुतं समागच्छन्तं दृष्ट्वा पितेव प्रसन्नहृदयः परमहंसस्तं स्नेहार्द्रेण दृशा स्नपयन्निव शिशुसरलया प्रीतिपूर्णया च वाचाऽवोचत्–"वत्स! पुरतः स्थितं त्वामिव परमात्मानं साक्षात्करोमि, चेदिच्छसि त्वमपि तं विना विलंबं द्रष्टुं शक्ष्यसि" इति। तस्याप्रतिमप्रभयाऽभिभूत इव, पूर्वजन्म–प्रीतितन्तुनाऽऽबद्ध इव च नरेन्द्रस्तं भूयो भूय उपससार। तत्सान्निध्येऽनिर्वचनीयं सुखं हृदयोद्वेगोपशमञ्च लेभे। तद्विच्छेदं लेशतोऽप्यसहमानः स तदन्तेवासितामङ्गीकृत्य तेन सहैव निरन्तरं तस्थौ। अयमेव पश्चाद् विवेकानन्द इति नाम्नाऽप्रथत। सकले भूमण्डले च भगवतो रामकृष्णस्य परमहंसतायाः, तदुपदिष्टस्य वेदान्तसंदेशस्य च अप्रतिमप्रतिभः प्रसारकोऽभवत्।

चरमसमाधिः

अथ १९८५ খ্রিस्ताब्दारम्भ एव भगवान् रामकृष्णो गलव्याधिना दष्टोऽभवत्। अहोनिशं साधकः संभाषमाणस्य तस्य वचःप्रवृत्तिः कष्टकरी संवृत्ता। 'गलकेन्सर' व्याधिश्च पदमकृत। भिषग्भिर्मौनमास्थातुं प्रार्थितोपि साधकोपकारप्रवणः स नोपदेशाद् विरराम। दुःसहेन व्याधिना पीड्य-मानोऽपि न स बाह्यामान्तराञ्च पीडामनुभवन्निवालक्ष्यत। पूर्ववदेव प्रसन्न-हृदयो विविधकार्येषु प्रावर्तत। यथेच्छं च तदा तदा समाधिस्थितिमलभत। १९८६ খ্রিस्ताब्दस्य अगस्त-मासस्य १६ तारिकायां, निशायाः प्रहरद्वये व्यतीते, स भगवान् समाधिलीनोऽभवत्। स च तस्य चरम एव समाधिर-भवत्। तदा तदा प्राप्तसमाधेरस्य श्वासनाडीनिश्चलतामनुभूतवन्तः पार्श्वचरा न तदीयंतं समाधिं चरममविदन्। अत एव हन्त! तैरत्र विभ्रान्तमभूत्। देहधारिणः परमतत्त्वाञ्च संप्राप्तं शाश्वतिकं वियोगं ते नाविदन्।

व्यवहारोदारता

स हि भगवान् सदैव स्वशिष्यान् साधकांश्च परमात्मरूपानपश्यत्। न स्वं तैः गुरुपदेन संबोध्यमानमरोचयत्। कदाचित्स योगारूढानां पदरजः शिरसि धारयति स्म। कदाचिच्च स स्वमेव तेषां शिष्यं प्रकाशयति स्म। अन्यदा च आत्मानमेव सर्वेश्वरं सर्वं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं समर्थं प्रख्यापया-मास। अपरस्मिश्च काले सः स्वमेव रामं, कृष्णं, बुद्धं, वसिष्ठं वा प्रतिपादया-मास। नित्यमुक्तोऽहं न जातो, न बद्धः, नास्ति किञ्चित्प्राप्तव्यमाप्तकामस्य ममेति च व्याहृत्य, लोकानां सन्मार्गप्रवर्तनमेवैकं स्वावतारप्रयोजनं प्राकाशयत्। न कोऽपि तं यथार्थतो वेत्तुं प्राभवत्। रहस्यमेव नूनं लोकोत्तराणां साक्षात्कृत-तत्त्वानां चरितम्। को हि तद्विज्ञातुमर्हति ! परमहंसस्यास्य जीविते, नूनं पिण्डीभूय पुनः प्रकाशित इव भारतीयोऽध्यात्मविद्यादीपः संल्लक्षितः।

परमहंससूक्तिरत्नानि

(१) नक्तं यूयमसंख्यतारकैराच्छन्नं नभः पश्यथ। परंतु न तान् तारकान् दिवा दिनमणौ प्रतपति पश्यथ। नैतेन वदथ यद्दिवा तारका न भवन्ति। तथैवाज्ञानदिने प्रभवति, न यूयं परमात्मानं पश्यथ। नैतेन परमात्मनोऽभावो वक्तुं शक्यः।

(२) कार्पासपूर्णान्युपधानानीव भवन्ति मनुष्याः। उपधानस्यावरणानि विभिन्नवर्णानि नानामूल्यानि च वर्तेरन्, किन्त्वन्तर्गतं कार्पासन्त्वेकरूपं शुभ्रवर्णञ्च भवति। तथैव श्यामादिवर्णशालिनः अज्ञविज्ञादिभेदभिन्नांश्च मनुजानेकरूपान् जानीथ।

(३) परमात्मस्वरूपविशेषे तदज्ञा एव विवदन्ति। भोजनार्थमुपविष्टा जना अनागत एव भोजने किं तद्भवेदिति विवदन्ति, बहुशः कलकलं च कुर्वन्ति। समागते तु तस्मिन् विरतान्यव्यापाराः तदास्वादनैकपरा भवन्ति।

(४) एकदा केशवचन्द्रस्तं पप्रच्छ–"भगवन्! आत्मज्ञानमेव परमं कार्यम्। तद्विहाय देवतार्चनादिक्रियाकाण्डप्रवृत्तिः नूनं तण्डुलान् विहाय तुषसंग्रह इव भवति। कथन्नु भवान् मन्यते?" भगवान् स्मयन्नेवावोचत्–"सत्यम्, किन्तु वितुषास्तण्डुला न प्ररोहन्तीति कथं भवान् विस्मरति!"–इति।

अन्यः कश्चिदेवमपृच्छत्–"भगवान्! अकृतविद्यस्य भवतः सर्वविधप्रश्नानां सद्य एव समुत्तरणे कुतो भवति सामर्थ्यम्?"

"महतो धान्यराशेर्धान्यं तोलयतस्तुलाधरस्येव मे गतिः। स खलु तुलां राशिं प्रति धरन्नेव पूर्णां पश्यति, उद्धरति च, तेन तुलापूर्तये धान्यं सञ्चेतव्यं न भवति। तथैवाहं परमात्मानमभ्यात्मानं विवृत्य वर्ते। मम हृदयतुला तेन ज्ञानाकरेण स्वतः पूर्यत" इति।

बुद्धेः पारे स्थितं तत्त्वं साक्षात्कृतवतां स्वयंसिद्धा सर्वज्ञता। तेषां वचनोपन्यासोऽपि बालबोध्यः, सत्यमिव सरलश्चेत्येतैः तद्वचोभिः स्पष्टीभवति।

★

"जन्मसिद्धोऽधिकारो मे स्वराज्यं" निजगाद यः।
राष्ट्रसेवार्पितस्वानां 'तिलकः' तिलकायते ॥

लोकमान्यः तिलकः

१८५७ खिस्ताब्दीये स्वातंत्र्यविप्लवे विफलतामुपगते, लक्ष्मीबाई-नाना-तात्या-बहादुरशाह-प्रभृतिषु परलोकं कारगारं वा प्रापितेषु, आङ्ग्ल-शासनं प्ररूढमूलमजायत भारते वर्षे। आङ्ग्लानां शौर्येण, बुद्धिविभवेन शासनपाटवेन च भीतभीताः प्रीतप्रीताश्चाभूवन् भारतीयाः। "नूनमाङ्ग्ल-शासनमीश्वरप्रसादरूपम्। अज-व्याघ्रावप्यत्र निराबाधं संवसत'– इत्यपि नैके भणन्ति स्म। अराजकतां मात्स्यन्यायं च निवर्त्य तैः सुरक्षासंपन्नं शासनं प्रस्थापितमिति दर्शंदर्शं निर्वृतिं लेभिरे सुरक्षाप्रिया भारतीयाः। मधुच्छन्न-

विषकुंभसमाश्च शासका जनताया आत्मरक्षासामर्थ्यं, उद्योगस्वायत्तताम्, आत्मगौरवञ्च शनैःशनैर्नाशयन्तस्तस्याः सम्पदमोजश्च जलुकावत् चुषन्ति स्म। लोकानामज्ञानभूयिष्ठां सामाजिकीं धार्मिकीञ्च जीवनपद्धति समर्थ्य, तेषु स्वातंत्र्यभ्रान्ति जनयन्तः, स्वोदार्यविश्वासं प्रावर्तयन्त स्वार्थपटवः शासकाः। मदिरामत्त इव घूर्णायमाणः, प्रविष्टपिशाच इव च विवेकशून्यो-ऽभवद् भारतीयो जनगणः।

तादृशे मोहग्रस्ते काले प्रादुरभूद् विद्यावतां कर्मयोगिनां राष्ट्रभक्तानाञ्च वरेण्यो **बाला**ख्यो गंगाधरसुतो वीरप्रसविनि महाराष्ट्रप्रदेशे। अयमेव पश्चात् लोकवत्सलः पुरुषपुंगवो राष्ट्रनेता **'लोकमान्य'** इति गुणज्ञैरर्पितं चरितार्थ-मुपाधिं लेभे।

महाराष्ट्रप्रदेशे रत्नागिरिमण्डले **चिखलगाँव** नामा ग्रामो वर्तते। तत्र तिलकप्रपितामहः **केशवरावः** प्रासूत। स खलु शस्त्रे शास्त्रे च कृतदीक्षो बुद्धिमतां वर इति ख्यातिमगमत्। केशवरावस्य सुतो **रामचंद्रः**। रामचंद्र-सुतश्च **गंगाधरः** गंगाधर इव तपस्वी शिक्षावितरणे च परमदक्षोऽभवत्। संस्कृते गणिते च विशिष्टविद्वान् रामचंद्रः **पार्वतीबाई**नाम्नीं पतिपरायणा-मोजस्विनीं नारीमुपयेमे। परस्परप्रीतिमतोस्तयोः कन्यात्रयमुदभवत्। सुतकांक्षिणी पार्वती अद्रितनयेव व्रतोपवासादि चरन्ती तन्वीमपि तनुं कृशयन्ती प्रतिदिनं परमेश्वरं गुणिनं तनयं ययाचे। व्रतादि-प्रभावाद्वा, परमेशानुग्रहाद् वा, विलंबपाकिनो पूर्वपुण्याद्वा सतीप्रतीमा पार्वती (१८५६ खिस्ताब्दे जुलई मासस्य २३ तिथौ) १७७८ शकाब्दस्याषाढकृष्णषष्ठ्यां षडाननकल्पं सुतरत्नं सुषेवे। अयमेवास्माकं चरित्रनायको **बालाख्यो लोकमान्यस्तिलकः।**

जन्मसमये शिशुरयमतीव शिथिलावयव आसीत्। तस्य हस्तपादं निर्जी-वमिवाभवत्। शीर्षं च मांसपिण्डायमानं शिथिलं, नेत्रे च निमीलिते आस्ताम्। चिरं घृतमर्दनेनास्य शिरः काठिन्यं लेभे। बालस्यास्य कुलागतं 'केशवे'ति नामाक्रियत। प्रथमपुत्रो न नाम्नाऽऽवाहनीय इति रूढिवशाच्च 'बाल' इति व्यवहारनामाक्रियत।

अस्य जन्मैव भारते भाविन उत्पातस्य सूचकमिवाभूत्। समनन्तरवर्ष एव १८५७ खिस्ताब्दे आङ्ग्लशासनमुन्मूलयितुं कैश्चिद् भारतीयै राजभी राष्ट्रभक्तैश्च विप्लवः कृतः। समग्रोऽपि भारतवर्षो युद्धपटहनादैश्चकम्पे। युद्धे पेशवादीनामाङ्ग्लैः पराजये कृते, बालस्य पितामहो 'रामचंद्रः' निराश्रयत्वाद्वा, नैराश्याद्वा, निर्वेदाद्वा, प्रवज्यां जिघृक्षुः काशीं प्रतस्थे। शिशोर्बालस्य बाल्यकालः काशीतः प्रतिनिवृत्तस्य पितामहस्य सान्निध्ये व्यतीयाय। विचक्षणो बालः शैशव एव पितामहात् शब्द-धातुरूपावलिं, समासचक्रम्, अमरकोशं, प्राथमिकगणितञ्च साधु स्वायत्तीचकार। यज्ञोपवीतकाले चाष्टवर्षदेशीयस्य तस्य संस्कृपाटवं पश्यन्नुपाध्यायः साश्चर्यं मुमुदे।

पिता गंगाधरो नियमनिष्ठो धर्मकर्मसु च परमश्रद्धावानभूत्। अतः तच्छाशितो बालोऽपि संध्यावंदनादिकर्माणि श्रद्धया नियमेन चान्वतिष्ठत्। इयं नियमनिष्ठा धर्मप्रीतिश्च तमाजीवनमनुशास्ति स्म।

गृहीतो बालः

स्वभाषाज्ञानम् इदंप्रथमतया ग्राह्यमिति निष्ठावान् गंगाधरो बालस्य शिक्षारंभं मराठीशालायामेव साधु मेने। येन चतुर्थकक्षां यावन् मराठीशालायामधीत्य बालः आङ्ग्लभाषाशालां प्रविवेश। अध्ययनपटुरयं प्रतिदिनं शालेयं पितृप्राप्तञ्च स्वाध्यायं यथावदकरोत्। येनायं महाविद्वान् भवितेति सर्वे संबंधिनोऽभिप्रयन्ति स्म। आङ्ग्लशालायामेकदा कश्चित् सतीर्थ्यो भूबीज-(मुगफली) त्वचोऽवाकिरत्। शिक्षकस्तद्दृष्टवा तिलकादिभ्यः सर्वेभ्यः तास्त्वचः सम्मार्ष्टुमादिशत्। दृढमतिस्तिलको 'न मया भूबीजानि भुक्तान्यतो नाहं तत्त्वचो मार्जयिष्यामी'ति समभाषत। तथाकर्तुं निर्बन्धे क्रियमाणे स पुस्तकानि सञ्चित्य गृहगमनमेव वरं मेने। निरपराधः स न तूष्णीं दण्डस्वीकारं युक्तरूपममन्यत। एकदा पुनः संस्कृतशिक्षकः सानुवादं नैषधीयचरितं क्रेतुं छात्रानादिशत्। विनैवानुवादमहं काव्यमिदमवगच्छामीत्युक्त्वा बालस्तत्क्रयणं नाङ्गीचकार। तद्योग्यतां जानानोऽप्यध्यापक आज्ञाभङ्गो मा भूदिति

तत्क्रयणाय निर्बबन्ध। निर्देशमननुसरन्तं च बालं मुख्याचार्यं कठोरशासनं 'जेकोबं' प्रति दण्डार्थमनयत्। 'पुस्तकं क्रियतां शाला वा त्यज्यताम्' इति तेनादिष्टो बालोऽन्याय्यशासनाङ्गीकारात् शालात्यागमेघ श्रेयोऽमन्यत।

गंगाधरः सुतस्याध्ययनप्रवृत्तिं तदातदा पर्यालोचयति स्म। एकदा स बालरचितान् कांश्चित् संस्कृतश्लोकान् दृष्ट्वा सानन्दं विस्मयमवाप। तत्रासीदयमन्यतमः श्लोकः—

सदागुणज्ञं सुपरीक्षणाय यं
कवीन्द्रकाव्यामृतकाञ्चनस्य वै।
करोति लोके निकषं नु दुर्जनं
खलाय तस्मायहिताय मे नमः॥

माध्यमिकशालायामध्ययनरतस्य पचदशहायनस्यैव बालस्य **'तापीबाई'** नाम्न्या बालया सह विवाहः संवृत्तः। तापीबाई धर्मधनस्य विद्याविभूषितस्य सदाचारसंपन्नस्य च पितुः कन्यासीद्। बाल्य एव मातृहीनेयं नववधूः मातृशून्यस्य तिलककुटुम्बस्य कुटुंबभारं धृतवती। पतिगृहे च सा 'सत्यभामे' ति संज्ञया संबोधिताऽभवत्। तिलकोऽपि विवाहात्परं 'बलवंत राव' इत्याख्यां लेभे। नववयसौ तौ दंपती रुदन्तौ विहाय हन्त! बालपिता गंगाधरोऽपि पितृलोकं प्रातिष्ठत। बालस्तदा माध्यमिकशालान्तपरीक्षार्थमधीयान आसीत्। पितृनिधनाद् व्यग्रमना अपि स उत्तमेष्वन्यतमत्वेन परीक्षां पारयामास। गणिते तु कठिनानेव प्रश्नान् सार्धैकघण्टायां समाधाय परीक्षागृहान्निरगच्छत्।

तदनु 'डेक्कनकॉलेज' इत्यत्रोच्चशिक्षार्थं गतः। पितुर्मनोरथानुसारं धर्ममनुतिष्ठासुः सः शालाच्छात्रालये निवासं नारोचयत्। विप्रसम्मतस्याचारपालनस्य सौकर्यानुरूपञ्च स्थानान्तर्गतं भोजनालयं प्रविष्टः। उच्चशिक्षाकाले तिलकः स्वस्य देहदौर्बल्यं निनिन्द। तत्परित्यागाय च कठोरं व्यायाममसेवत। व्यायामान्तरं नियमेनानुतिष्ठन्नपि स जलसंतरणेऽधिको-

द्यमोऽभवत्। तत्र च तेन तथा पाटवं प्राप्तं यथा कालान्तरेण काशींगतो विशालां सहस्रहस्तविस्तीर्णां गङ्गामनायासेन समतरत्। स्वमिवान्यानपि नैकान् विलासिनो रुग्णांश्च सतीर्थ्यान् स व्यायामे न्ययोजयद्, नीरोगान् दृढगात्रांश्च समपादयत्। संस्कृते, खगोलशास्त्रे, गणिते चानितरसाधारणीं रुचिं प्रतिभाञ्चावहत् तिलकः। खगोलशास्त्रज्ञः प्रा. छत्रे तिलक एव मदीयमवशिष्टं खगोलशास्त्रकार्यं करिष्यतीत्यभणत्। संस्कृतेन 'मातृविलाप' इति रुचिरं काव्यं निरमायि तदा तिलकेन।

राष्ट्रिया शाला

उत्तीर्ण बी. ए. परीक्षस्तिलको विधिविद्याध्ययनाय (एल्. एल्. बी.) डेक्कन कॉलेजं प्राविशत्। तदैव तत्र **श्रीगोपाल गणेश आगरकरोऽपि** एम्. ए. कक्षायामध्यैष्ट। आगरकरः अर्थकार्श्याद् भूयांसि कष्टानि सोढ्वाऽधीयान आसीत्। अर्थकृशोऽप्युदारचेताः स महानुभावोऽध्ययनात्परं बहुलाभामपि वृत्तिं तृणाय मत्त्वा शिक्षाद्वारा समाजसेवां साध्वंमस्त। सभानशीलयोस्तिलक-आगरकरयोश्च परमं सख्यमुदभवत्। भारतीयसंस्कारपोषिणीं राष्ट्रियभावनायाश्चाविरोधिनीं शालामेकां संस्थापयितुं सखायौ तो निरणयताम्। तदुद्देशेन च तदानीं विख्यातकीर्ति न्यायमूर्ति **महादेव रानडेमहाशयं** द्रष्टुं गतौ। तयोरादर्शमयीमपि व्यवहारशून्यां वार्तां श्रुण्वन्तः केचनोपाहसन् किन्तु विचक्षणद्रष्टी रानडे तावभ्यनन्दत्, तयोः कल्याणकर्मरतिञ्च प्राप्तकालवचोभिः समवर्धयत्। तेष्वेव दिनेषु **विष्णु शास्त्री चिपळूणकर** इति कश्चित् ख्यातनामा विवेचनपटुर्मराठीलेखकः शासनपदं परित्यज्य, 'निबंधमाला' नाम्नीं सामयिकपत्रिकामाविश्चकार। लोकविचक्षणस्य सदाचारनिष्ठस्य चास्य सख्यमाप्तौ तिलकागरकरौ। त्रयश्च ते मिलित्वा पूनापत्तने शासनस्वतंत्रां राष्ट्रियशालामारचयितुं दृढदीक्षा अभवन्। शासकीयशालासु क्रियमाणा भारतीयधर्मसंस्कारयोरवहेलना पाश्चात्यवेषसंस्काराणाञ्च प्रसारणैव तान् तत्प्रतिकर्तुं राष्ट्रियशालानिर्माणायच प्राचोदयत्।

शालानिर्माणायावश्यकेषूपकरणेषु-अमन्दोत्साहः, निःस्वार्थं राष्ट्र-समाज-सेवोत्कण्ठा, विद्यावैचक्षण्यम्, अविलासि सरलं स्वच्छं च शीलम्, अध्यापन-पटुता, भारतीयभाषाणां विकासार्थं निष्ठा, तासामभिव्यक्तिसामर्थ्यस्य च संवर्धने प्रकाशने च समादरः, भारतीयसंस्कारेषु अध्यात्मद्रष्टौ च गौरवम्, तत्प्रकाशनाय च द्रढीयसी उत्कंठा, आत्मसामर्थ्यविश्वासश्चेत्येत एवासन्। ते हि एकस्याः शालाया अनुभवेन स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य, लोकेषु राष्ट्रियशिक्षां प्रति गौरवबुद्धिञ्च समुत्पाद्य, शालासंतर्ति ततश्च महाशाला अपि समुद्भावयितुं कृतमतयोऽभवन्। प्रथमशालाया आरंभात् पूर्वं तदुद्देशं त एवं प्राकाशयन् :–
"आङ्ग्लानामागमनात्पूर्वं राष्ट्रेऽत्र लक्ष्मीः, सरस्वती, अन्नपूर्णा, वीरश्रीश्च विपुलं विलसन्ति स्म। अद्य पुनः ता विद्राव्य राष्ट्रमिदं मरुस्थलीकृतमास्ते। नवनवानां विद्याकलानामुद्भवस्तु दूरे, किन्तु सहस्रवर्षेभ्योऽत्र प्रचलन्तीनां तासां शासनेन विद्रावणमेव कृतं दृश्यते। निराश्रयाणां तासां पुनर्जन्मैवा-स्माकं ध्येयम्। आङ्ग्लानां कूटनीत्या वयं दासभावमुपगताः। तेषां नियम-निगडिता वयं ख्रिस्तधर्मगुरुभिः स्वमानशून्यां शिक्षां दीयामहे। स्वीयवाणि-ज्योद्योगेभ्यश्च विमुखा वयं परवशतायाः पराकाष्ठां गताः। एतत सर्वमन्य-थयितुं राष्ट्रगौरवञ्च समेधितुं यथाशक्ति प्रयतिष्यामहे राष्ट्रियशिक्षामुखेन"–इति।

यथाकथञ्चिच्छालानिर्माणाय धनं सञ्चित्य, सामान्यं गृहं च संपाद्य शालोपक्रमः कृतः। **नामजोशी, भागवत, करंबीकर, उपासनी**–इत्येतेऽपि शिक्षासाह्याय सन्नद्धा अभूवन्। शालाया उपक्रमस्य पूर्वरात्रावेव तिलक-नामजोशीभ्यां स्वहस्तैः गृहभित्तिलिम्पनं सम्पन्नमक्रियत।

अन्यशालाचालकैर्हृदयेन निन्दिताया अपि शालाया अस्याः शुक्लपक्ष-शशिन इव वेगेन वृद्धिरभवत्। अध्यापकानामुत्साहः पाठनपाटवञ्च, स्वल्पेनैव कालेन छात्रसंख्यां ३३६ अकरोत्। गुणपक्षपातिनो भारतीया वैदेशिकाश्च शिक्षाशास्त्रिणस्तां राष्ट्रियशालां प्राशंसन्नभ्यनन्दंश्च। शालायाश्चास्या बहुमुखीं वृद्धिं पश्यन्तः शिक्षकाश्छात्राश्चैनां प्रवेष्टुमहमहमिकया परापतन्।

महाशालाप्रारंभः

राष्ट्रियशालायाः सर्वतोमुखीमुन्नतिं दृष्ट्वा प्रोत्साहिताः तिलकादयो महाशालां प्रारब्धुं मनश्चक्रिरे। तदानींतनो महामना मुंबईराज्यपालः **फर्ग्युशनः** महाशालारंभस्याभ्युपगमं प्रशस्य तदर्थं भूमिमपि विनाशुल्कमदात्। तद्गुणगृहीताश्चालकाः तन्महाशालां तन्नाम्ना **'फर्ग्युशन कॉलेज'** इत्यकार्षुः, अस्या महाशालाया नैके अध्यापकाः, कृतविद्या विद्वांसश्छात्राश्च सर्वत्र देशे लब्धकीर्तयो राष्ट्रसेवापरायणाश्चाभूवन्, वर्तन्ते चेदानीमपि। येन एतज्जनकाना कीदृशी त्यागशीला निष्ठा, अध्यापनविदग्धता, कार्यपटुता चेति निश्चितं भवति।

केसरी मराठा च वृत्तपत्रे

आङ्ग्लशालायाः सिद्धिं विलोक्य, स्वात्मनि प्राप्तप्रत्ययाः तच्चालका एकमाङ्ग्लभाषामयमपरञ्च मराठीभाषामयं वृत्तपत्रं प्रवर्तनीयमिति निरणयन्। वृत्तपत्रं जनताया विचारशोधनाय, तस्यां राष्ट्रियभावनासंधुक्षणाय चोत्तममुपकरणमित्यासीदभ्युपगमः प्रज्ञावतां तेषाम्। तदनुसृत्य, आगरकरसंपादितं मराठीभाषं 'केसरी' पत्रं, लोकमान्यसंपादितं 'मराठा' इत्याङ्ग्लपत्रञ्च प्रकाशमवाप। मराठीभाषीयें 'केसरी' पत्रे उद्देश्यरूपेणान्योक्तिसमन्वितेयं जगन्नाथरचना उभयतः सिंहचित्राभ्यां संपुटीकृता प्रकाशिताऽभवत् :–

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदांधेक्षण सखे !
गजश्रेणीनाथ ! त्वमिह जटिलायां वनभुवि।
असौ कुंभीभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा–
गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः॥

उद्देश्यश्लोकस्यास्य संचयनाद्, नरकेसरिणः तिलकस्य विदेशराज्येऽमर्षस्फूर्तिः मतिमतां स्फुटं प्राकाशत। राष्ट्रभावनायाः समुद्भूत्या सह

स्वदेशभाषा-संस्कृतीनां परिचायनं विकासश्चेत्यप्यासीत् प्रयोजनं चालकानाम्। 'केसरी' पत्नारंभः १८८१ ख्रिस्ताब्दे प्रथमभौमवासरे समभवत्। पत्नचालकानां कार्यालये कन्थैकाऽऽसीद्यां दिवा लेखनाधारत्वेन रात्नौ च शय्याभावेन प्रायुङ्क्त धीरधीपणस्तिलकः। सार्थकीकृतं च तेन–"क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे।" इति भणितिरत्नम्। मराठापत्नमपि सममेव प्राकाश्यत। संपादकयोर्नाम्नोः पत्नसंबंध आवश्यकतामनुरुध्यैव निर्दिष्टः। उभयलेखविषये तु संपादकयोर्विष्णुशास्त्रिणश्च समान एवाभूदन्वयः। आभ्यां पत्नाभ्यां सर्वत्न देशे विशिष्य च महाराष्ट्रे नवीनैव राष्ट्रिया स्फूर्तिरुद्दीपिता।

शिक्षा-संपादनकर्मरतयोस्तिलक-आगरकरयोः कोल्हापुरराज्ये दत्तकसंबंधिनि कलहेऽनपेक्षित एव वृत्तपत्नसंपादकत्त्वात् संबंधो घटितः। कुटिलराजनीतिप्रयोगेण च तौ, मासचतुष्टयात्मकं कारागारवासं लम्भितौ।

राष्ट्रियशालामहाशालयोर्वृत्तपत्नयोश्च संचालनमधिकृत्य विवादः प्रावर्तत तच्चालकेषु। तेजोद्वेषिणः काश्चन मिथ्याप्रलापैः स्वं दूषयितुं प्रवृत्तान् निभाल्य, तिलकः स्वरक्तसंवर्धितेभ्योपि विद्यालयेभ्यो निवृत्तोऽभवत्। अत्न कलहबीजं संचालकानां वेतनग्रहणं कार्यान्तिरप्रवृत्तिश्चासीत्। तिलकोऽभणद् "जीविकापर्याप्तमेव वेतनमस्माभिर्ग्राह्यम्। न चैतद्भिन्ने कर्मणि स्वात्मा योजनीयः। इदमेव न उद्देश्यमासीत् प्रारंभे। न चास्य परिवृत्ति युक्तरूपां पश्यामि।" लाभान्विते कार्यान्तिरे प्रवृत्तिनिषेधो मा भूदिति चासीद् गोपालकृष्ण गोखलेप्रभृतीनां बहुसंख्यानां मतम्। संस्थाया हानिर्मास्तु इति विभाव्य, तिलक उद्देशत्यागात्पदत्यागमेव वरं मेने।

. . . . . .

राजकीय-सामाजिक-कार्य-प्राथम्यविचारः

रानडेमहाशयप्रभृतयः "समाजे प्रविष्टानि दूषणानि पूर्वं निरसनीयानि। येन स्वस्थः समाजो राजकीयस्थितिमपि साधु घटयेद्" इत्यमन्यन्त। तदर्थं ते शासनद्वारा समाजशोधोपयुक्तान् नियमान् घटयितुमुत्साहिन आसन्।

तिलकाय तु नैतदरोचत। सो ह्यमन्यतः– "समाजशोधो न्वस्माकमान्तरिकी समस्या। तदर्थं शिक्षादिभिर्जनमनः परिष्करणीयम्। येन ते स्वयमेव स्वस्थां हितकारिणीञ्च समाजस्थितिं संपादयेयुः। वैदेशिके शासने प्रभवति, न तावदुचितां शिक्षां दातुं शक्नुमः। शासनमज्ञानां कुरूढीरेव प्रोत्साहयति। विघ्नांश्चोत्पादयति नः शुभविचारप्रवर्तनाव्यापारे। अतो लोकेषु शिक्षाद्वारा नवा राष्ट्रियभावनैव पूर्वं समुद्बोधनीया" इति। तदा तदा हिंदूधर्मं विनिन्द्य तद्गां लोकास्थां शिथिलयितुं प्रवृत्तैः सुधारकब्रुवैः सह वाग्युद्धमप्यक्रियत प्रज्ञाधनेन तिलकेन। शासनस्य विरोधाद् भीतिमन्तो पंडितब्रुवा व्यर्थमेव धर्मविषयिणीं लोकश्रद्धां व्याकुलयन्ति शासनं च तत्र हस्तक्षेपाय निमंत्रयन्तीत्यभ्युपगम्य तिलको भाषणैर्लेखैश्च तान्प्रतिचकार।

हिंदुमुस्लीमकलहः

आङ्ग्ला "हिन्दु-मुस्लिमा मिथः कलहायमाना स्युश्चेन्नो राज्यं निष्कण्टकं स्या"दित्यभ्युपगमेन मुस्लिमेषु हिन्दुद्वेषं येनकेनापि निमित्तेनोद्भावयन्ति स्म। तैः प्रचोदिता मुस्लिमाः तेषां प्रार्थनागृहस्य पुरतो निर्गच्छन्तीष हिन्दुयात्रासु, पटहादिनादं निमित्तीकृत्य, सशस्त्रा लगुडहस्ताश्च हिन्दूनाक्रम्याताडयन्। केचन तु पशुमारं मारितास्तैः। शासकास्तु प्रतिकारपरायणेषु हिन्दुषु दोषमुद्भाव्य, त एव कलहकारिण इति चाधिक्षिप्य, तान् कारागारातिथीन् कारयामासुर्मिथ्याभियोगैश्च पीडयामासुः। लोकमान्य आङ्ग्लानां कूटनीतिमूलं मुस्लिमपक्षपातं तदा तदा प्राकाशयत्। हिंदुषु मुस्लिमैः क्रियमाणान्याक्रमणानि चासंदिग्धं निनिन्द। स हि "उभयधर्मावलंबिभिः परस्परप्रद्वेषं विहाय सौहार्देन वर्तितव्यम्, कुटिलमतिनश्च शासनस्य प्रतिकारपरायणैर्भाव्यमि"ति बहुश उपदिदेश।

राष्ट्रियमहासभाप्रवेशः

तिलकः पूर्वं पूनानगरपालिकां ततश्च प्रादेशिकीं राष्ट्रियमहासभाशाखामाश्रित्य लोकसेवाप्रवृत्त आसीत्। तस्य लोकप्रियता तथाऽऽसीद्यथा नैकैर्वि-

भवद्भि: शासनेन च कृतेऽपि विपरीतोद्योगे, स: प्रादेशिकसंसदि निर्वाचितोऽभवत्सर्वाधिकमतै:। महासभा वस्तुतो राष्ट्रियचेतनाया: प्रतिनिधिर्भवतु, न हि केवलं लोकदु:खानि प्रख्याप्य तन्निरसनाय शासनस्य प्रार्थनापरा वर्ततामिति दास्यासहिष्णोस्तिलकस्य व्याख्यानै: लेखैश्च नैकशो निवेदितम्। राष्ट्रियमहासभाया: संस्थापक उदारमना आङ्ग्ल: **'सर ह्यूम'** अपि भारतीयजनतया स्वायत्ततापोषणे प्रयतितव्यमिति मतं प्राकाशयत। किन्तु एतेन शासनं सामर्ष सत् प्रजापीडनपरं भवेदिति भीता रानडेप्रभृतयो न तिलकस्योद्दामां प्रवृत्तिमनुरूपाममन्यन्त। विषयेऽत्र क्रांतिमनसस्तिलकस्य मृदुमार्गै: फिरोजशाहगोखलेप्रभृतिभिश्च सह महद्वैमत्यमवर्तत। अत: पूनानगरे तिकलप्रमुखै: प्रांतिकपरिषद: शाखान्तरमपि प्रावर्त्यत कञ्चन कालम्।

गणपति–शिवाजी–उत्सव:

'यावत् प्रजानां राष्ट्रभक्तिर्न प्रचीयते, यावच्च राष्ट्रभक्ति: परिगणितैर्नवशिक्षा दिक्षितैरेव मिथ: प्रचार्यते, न तावद् भारतीय आत्मा साकल्येन जागरितो भवे'दित्यासीद् लोकमान्यस्य विचारपूतं मतम्। जनताजागृतये 'केसरी' पत्रं बहु कृतवत् किन्तु तेन शिक्षितानां मनोबुद्ध्योरेव संस्कार: शक्य:। कश्चित् कर्मकलाप: पुरस्कर्तव्यो यमनुजीव्य सामान्योऽपि जनो राष्ट्रियभक्तिं प्रकटीकुर्यात्। राष्ट्रसेवायज्ञश्च सततं सर्वत्र प्रधुक्षितस्तिष्ठेद्'। अनेनाभ्युपगमेन लोकमान्य: पूर्वं लघुरूपेण प्रवर्तमानं **गणेशोत्सवं** व्यापकतामनैषीत्। राष्ट्रस्वातंत्र्यस्य विग्रहरूपिणो **शिववीरस्य** च **जन्मजयन्त्युत्सवं** तस्य राजधान्यां रायगढदुर्गे महतोत्साहेन प्रायोजयत्। शिववीरस्य दुर्गप्रासादो जीर्णतां गत: कथञ्चिदेव पिपतिष्णुरतिष्ठत्। तस्योद्धरणाय वित्तसंचयाय जनता प्रार्थिताऽभवत्। एतत्कर्मणे कोल्हापुरराज: पूर्वं पर्याप्तं वित्तं वितरितुं प्रतिजज्ञे, किन्तु पश्चात् आङ्ग्लभयाद्वा कारणान्तराद्वा प्रतिज्ञां तां न कर्मान्वितां चकार। अथापि तिलकस्योजस्विभिर्व्याख्यानैर्लेखैश्चावर्जितचेतसो जनास्तदर्थं पर्याप्तं धनं समचिन्वन्। सामान्यजनतैव किल तिलकस्य बलमभवत्।

तिलको धनज्ञानशून्यानामपि पूर्वजेषु धर्मे च श्रद्धावतां, नवशिक्षया पाश्चात्यवासनावासितैश्च सनासिकासंकोचं दृश्यमानानां, भावनाधनानां, जनसाधारणानामाराध्यदेवोऽभवत्। अत एव स 'निरक्षराग्रणी'रित्यपि साक्षिसंकोचं नवीनैर्व्यपदिश्यते स्म।

दुर्भिक्षपीडितानां साह्यम्

एकोनविंशतितमे ख्रिस्ताब्देऽसकृदापतितैर्दुर्भिक्षैर्भृशं पीडिताऽभवद् भारतीया जना। महाराष्ट्रेऽन्यत्र च १९७६-७७ विक्रमवर्षे भीषणा दुष्काल-यातनाऽन्वभूयत। अनावृष्टेरुप्तानि बीजानि प्ररोहमात्राण्येव विपन्नानि। तिलकमुख्या नेतारः पूनागतायाः सार्वजनिकसभायाः 'केसरी' पत्रस्य च माध्यमेन शासनं लोकपीडां परिहर्तुमुपादिशन्। "जनतासाह्यं शासनस्या-परिहार्यो धर्मः। स च जनतया निर्भीकया तस्मै हठात् प्रबोधनीय एव। न वै बुभुक्षाकृशेभ्यः कृषकेभ्यो भूकरो ग्राह्यः। ये च संपन्ना नागरिका ग्रामीणाश्च ते सर्वात्मना निःस्वानुपकुर्युः"। इत्यादि ग्रामाद्ग्रामं नगरान्नगरं सञ्चर-न्तस्ते प्रतिपादयामासुः। एतेषामविरतेनेदृशेनोद्यमेन, जनताविप्लवाद्भीतं शासनं कथञ्चित् कर्तव्यपरायणं बभूव। संघशक्तेर्नवोत्थानमनुभवन्तश्च जना दीनानां बन्धुजनानामुपकारतत्परा बभूवुः। एतत्सर्वं राज्याधिकारिणां बलवतोऽवरोधान् सावष्टंभं प्रतिकृत्यैव संपादितं तिलकादिभी राष्ट्रवीरैः।

स्वदेशवस्तुप्रचारः

"वयं सर्वथा परायत्ता वर्तामहे। आङ्ग्ला अस्माकमुद्योगान् वाणिज्यञ्च विलोप्य, स्वदेशोद्योगानां वाणिज्यस्य चाभिवृद्धिपरा वर्तन्ते। वयमपि विदेशवस्तुव्यामोहान्न स्वीयमनिष्टं पश्यामः। प्रच्युतोद्योगानां स्वबान्धवानां दीनतां दुरवस्थाञ्चोपेक्ष्य न वयं स्वीयं श्रेयः साधयितुं शक्ष्यामः। न चेत्थं देशस्वातंत्र्यं स्वप्नेऽपि लप्स्यते" इत्येतादृशेन तिलकादिप्रेरितेन स्वदेशवस्त्वा-ग्रहेण 'मांचेस्टर' वस्त्रोद्योगो विपन्नोऽभवत्। भारतीयो वस्त्रोद्योगश्च हि

पुष्टिमवाप। गृहोद्योगा अपि शनैः शनैः प्राप्तपदा अभूवन्। इयं स्वदेशवस्तुसम्माननाऽग्रे महात्मना गांधिना विसृमरं प्रसारमवापिता, राष्ट्रस्वातंत्र्यप्रवृत्तेश्चानिवार्याङ्गतां नीतेत्येतद्धि लोकमान्यस्य पुरोदर्शित्वं प्रकाशयते।

महारोगविपत्तिः

मुंबापुरी पुनानगरं च प्लेगाख्येन महारोगेणोपद्रुते अभवताम्। रोगिणामरोगैः संयोगं परिहर्तुं स्थानीयाधिकारिभिः सैनिका आदिष्टाः। रोगिणां गवेषणानिमित्तं ते निर्मर्यादं गृहाणि प्रविश्य हठाद् रोगस्पृष्टानाकृष्य रुग्णालयानाचकर्षुः, तत्र सहृदयताहीनैर्भिषग्भिरतिकठोरं व्यवह्रियते स्म रोगक्लिष्टैः सह। तथा च सद्यः स्थापिता रुग्णालयाः पशुगोष्ठतुल्या अभूवन्। अतस्तत्र गमनाद् गृह एव स्थिता लोका यमसदनप्राप्तिं वरममन्यन्त। सैनिकेषु नैके वैदेशिका अवर्तन्त ये हिन्दुगृहाणां मर्यादां नाविदन्। अतो महानसमपि ते निःसंकोचं प्राविशन्। स्त्रीभिश्चानुचितं व्यवाहरन्। केचन तु पापाः स्त्रीणां शीलमप्यलुम्पन्। एतेन जना महारोगापेक्षयाऽपि सैनिकान् महत्तरां विपदं विभावयन्तस्तद्दर्शनमात्रेण चकम्पिरे। एतत्सर्वं दर्शंदर्शं लोकमान्यो भृशमतप्यत। स हि प्रथमं जनतामेवमबोधयत् :—"खिस्तललना निर्भयं सञ्चरन्त्योऽन्यान् परिचरन्ति। वयन्तु बन्धुपरिचर्यामपि क्लेशाय कलयन्तस्तान् क्रूरेभ्यः सैनिकेभ्योऽर्पयामः। सैनिका यद्यस्मन्नारीराक्रामन्ति भीतभीता वयमात्मत्राणव्यग्राः पलायामः। किं नाम भवेद् हीनतरमतः परम्? किमिति क्लीबा इव वर्तमाना न लज्जन्ते भारतीयाः? 'यदि कोऽपि सैनिकोऽस्मन्महिलां परामृशति प्राणानपि तृणीकृत्य स प्रतिकर्तव्यः। तादृशे समये शिवाजीसंततिः सिंहोरुसत्त्वा गर्जतु। स्वमानरक्षायज्ञे हुताः प्राणा नूनं स्वर्गाय कल्पन्ते"। इत्यादि। केचन रोगभीताः स्वजनान् विपद्यमानानपि परित्यज्य पलायनपरा बभूवुः। तानपि भृशं निनिन्द तिलकः। स हि धैर्यधनो बहुशः स्वीयैरुपदिष्टोऽपि नान्यत्रगमनविचारमप्यसहत। तस्य ज्येष्ठसुतोऽनेकरोगिभिः सह स्वर्गं जगाम। तदा सुहृदामाश्वासनवाणीं श्रुत्वा धैर्यमूर्तिः सः

अविचलं बभाण:–"हुताशनीवह्नौ सर्वेणापि किञ्चिद् गोमयादिकं होतव्य-भवति। तद्वदेव सार्वजनिकेऽस्मिन् संकटवह्नौ ममापि तनयो हव्यतां प्राप्त इत्यत्र का खलु दुखःवार्ता ?" इति।

शासनोपद्रवसंत्रस्तः कश्चित्, भुशुंडिगुटिकया क्रूरकर्मणो 'रेंड' नाम्न आङ्ग्लस्य प्राणान् जहार। एतेन पादाहतसर्प इव रुष्टः शासनाधियो बाहुल्येन सैनिकानामनीकानि पूनापुरं प्रेषयितं निश्चिकाय। विदेशसैनिकानां क्रूर-कर्मैव लोकयातनावीजमित्युत्प्रेक्ष्य लोकमान्योऽलिखत् :– "शासनस्य शिरो भूतग्रस्तमेव प्रतिभाति। कस्यापि वधोऽनुचित एव। रेडवधकारिणं धातुकं गृहीत्वा वधस्तम्भं नयन्तु। किन्तु सर्वानर्थबीजानां सैनिकानां संख्यावृद्धिः न कस्यापि कल्याणाय भविष्यति। शासनं किल दृष्टिव्यत्यासं विहाय युक्तरूपानुपायान् कर्तुमर्हति॥" एवमादि।

प्रथम-राजद्रोहाभियोगः

तिलकस्योद्भटैर्व्याख्यानैः, प्रजासु राष्ट्राभिमानसंधुक्षकैर्लेखैश्च वृश्चिकदंशवेदनामध्यगच्छच्छाशनम्। तद्धि लोकतिलकस्य तिलकस्य लोकेभ्योऽपसारणायोपायानचिन्तयत्। प्रंजापीडनेन प्रज्ज्वलितामर्षस्तिलको विधिभङ्गनिवारणव्यग्रोऽपि अत्युद्दीप्तां भाषामुपायुङ्क्त केसरीपत्रे। केसरी-पत्रस्य १४ जून १८९७ दिने प्रकाशितं लेखमाश्रित्य संपादकस्य तिलकस्य (तेषु दिनेषु तिलक एव केसरीसंपादक आसीत्) मुद्रकस्य बाळस्य च कारागार-निक्षेपोऽक्रियत। प्रतिभूधनेन बंधनिवृत्तौ प्रार्थितायामपि न शासनं तदन्व-मन्यत। तिलकवाक्किलो 'दावरः' भूरि प्रयत्य लक्षात्मकरूप्यकन्यासप्रतिज्ञया च कथञ्चित् सप्ताहानन्तरमेव तात्कालिकीं मुक्तिं कारयामास। अभि-योगतिथिश्च ८ सप्टेम्बरे निश्चिताऽभवत्। एतदन्वयेन महदृणमक्रियत लोकमान्येन। विधि-अध्यापनेन स कथञ्चित् परिवारस्य पोषणपर्याप्तिमेव द्रव्यमलभत। कथन्नु बहुव्ययसाध्योऽभियोगप्रतिकारो विधातव्य इति चिन्ता सन्तानोपद्रुता अभवन् तिलकादयः। राष्ट्रसेवानिरतस्य तस्य दुःखमात्मनीनं

मन्वाना महाराष्ट्रजनता, **रवीन्द्रनाथादयो** वंगसुहृदश्च प्रभूतं धनं संचित्य व्यतरन्। एवं तिलकरक्षा समग्रराष्ट्रस्यैव कर्तव्यमिति जनैः सपरिकरबन्धं निरचायि। सुदीर्घेऽभियोगकर्मणि प्रवृत्ते, अभियोगालयं सहस्रशो जना आवृणवन्। अत्र कर्मणि नैके वाक्किला महाराष्ट्रकेसरिणस्तिलकस्य मुक्त्यै सर्वात्मना प्रायतन्त। लोकनिर्णायकाः (ज्युरी) सर्वसंमत्या तिलकं निर्दोष-मख्यापयन्। किन्तु न्यायाधिकारी 'स्ट्रेची' तिलकं विधिभङ्गकरं प्रख्याप्य, सार्धैकवर्षस्य सश्रमं कारावासं दण्डमघोषयत्। निर्णयमिमं प्रतिकर्तुं तिलक-पक्षीयाः खरे–कांगाप्रभृतयः इंग्लेंडस्थं सर्वोच्चन्यायालयमुपगग्मः। किन्तु हन्त! तैः कृतेऽपि भूरि श्रमे, व्ययितेऽपि प्रभूते धने, दंडस्थितिर्न निवारितुं शक्ताभूत्। तिलकप्रभृतयश्च यातनापूर्णं कारावासं प्रापिताः। एतदनुवन्धेन वंगकेसरीं **सुरेन्द्रनाथः** अगर्जत्:–"पूनानगरं सैनिकशिबिरतां नीतमिति शासनस्य महान् प्रमादः। राष्ट्रनायकं लोकमान्यं कारागारस्थितं जानतो मे हृदयं पीडोत्पीडेन प्रस्फुटतीव। समग्रं हि राष्ट्रं तत्समवेदनयाऽश्रूणि विमुञ्चति"। इति।

लोकमान्यादीनां दण्डवार्तां श्रुत्वा न्यायालयं परितः स्थितो जनसम्मर्दो **'जयतु जयतु लोकमान्य'** इति गगनविदारिणं घोषमतनोत्।

कारागारस्य प्रतिकूलं जीवनं तिलकस्य स्वास्थ्यममृद्नात्। एतेन भृशं संतप्ताः प्रजाः तं मोचयितुं शासनमजस्रं प्रार्थयामासुः। तिलकदर्शनलालसा लोकश्रेष्ठा अपि काराधिकारिभिरुद्धतमवमन्यन्ते स्म। खरेप्रभृतीनां वाक्कीलानां यत्र निर्लज्जमवमानना तत्र साधारणानां किमु वक्तव्यम्। प्रभुतामत्ताः कारगारकिङ्करा भारतीयान् तृणायामन्यन्त।

तिलकं कारागारगतं विदित्वा तद्दुःख्यावर्जितमना वेदविद्यावतामवतंसो **'मोक्षमुलरः'** तद्विमोचनाय भूरि प्रायतत। तत्करणेऽसमर्थोऽपि सः तिलकस्य पुस्तकादिप्राप्तिसौकर्यं संपादयामास। स्वकृतं वेदानुवादपुस्तकञ्च तस्मै सादरमुपायनीचकार। ततः तिलकस्य महानुभावतास्पृष्टो नूत्नः काराधिकारी

'सॉलोमोन' तस्य श्रमदण्डं निवर्तयामास। खरेप्रभृतीनामविरतयत्नैश्च वर्षमात्र एव कारगृहाद्विमुक्तिं प्राप तिलकः।

विमुक्त एव च पुरुषर्षभे तस्मिन् सर्वदिक्षु जनताप्रहर्षोऽतिभूमिमस्पृशत्। सहस्रशः पत्रैस्तंत्रीभिश्च लोकमान्योऽभिनंदनवर्षामिव प्राप।

पुनश्च हरि ॐ

कारागृहान्मुक्ते लोकमान्ये, 'किन्नु भवानितः परं चिकीर्षति ?' इति पृष्टे, "तदेव यत् पूर्वं कुर्वन्नासम्"–इति निःसंकोचं जगाद। **"पुनश्च हरि ॐ"** इति शीर्षकेण प्रकाशिते केसरीलेखे च यैः श्रममविगणय्यानारतं काराप्रवेशात् पूर्वं परं च स्वहेतवे परिश्रान्तं तेभ्यः कृतज्ञता प्रादर्शि। पराधीनाया जनतायाश्च राष्ट्रकल्याणाय किं कर्तव्यमिति निःसंदिग्धं प्राबोधि।

एतदनु पौर्वात्यग्रंथश्रेणिसंपादको भारतस्य परमः सखा **मोक्षमुलरः** महाराष्ट्ररत्नं नायमूर्ती **रानडे** चेति नरर्षभौ दिवं गतौ। तावाश्रित्य तिलकेन सगुणानुवादं लेखैर्निवापाञ्जलिर्दत्तः। रानडेमहाशयेन सह सत्यपि विचार-वैमत्ये, तस्य महानुभावतां, राष्ट्रभक्तिं, समाजोत्थानप्रयत्नांश्च परमादरेण प्रशशंस गुणैकपक्षपाती तिलकः।

१९०२ खिस्ताब्दे जुलाईमासे चतुर्थतिथौ विश्वविश्रान्तकीर्तिः भारतीय-नवजागृतेरग्रदूतः, वेदान्तकेसरी स्वामी **विवेकानंदः** ब्रह्मभूयं गतः। तस्मै श्रद्धाञ्जलिं समर्पयन्नलिखल्लोकमान्यः–"सहस्रवर्षैः संचितं भारतीय-मध्यात्मशास्त्रं विदेशेष्वनुपमया प्रतिभया सडिण्डिमं प्राकाशयत् स्वामि-वरोऽयम्। नूनं सो भारतमातुरुत्तमं पुत्ररत्नमासीत्। अनेन खलु भारतस्य वैदिकधर्मस्य च स्वरूपं समुज्ज्वलितं यशश्च विसारितम्। पूर्वं भगवता शंकराचार्येण क्षुण्णं मार्गं द्वादशतकेभ्योऽनन्तरं सप्रतापमदीपयद् विवेकानंदः" एवमादि। तथैव आङ्ग्लतत्त्वज्ञस्य 'हर्बर्टस्पेन्सर'स्य निधनमाश्रित्य प्रशंसा-वचनैस्तं समभावयद् विद्याविलासी तिलकः।

नवीना यातना:

आङ्ग्लै: कर्झनसंज्ञो नूत्नो भारतशासको नियक्त:। तस्य हि वृत्तं चर्चिलवचनानुसारं प्रारंभे स्वर्णमयं, मध्याह्ने राजतमवसाने चारकूटमयमासीत्। आगतमात्र एव तस्मिन्नैके वैदेशिकै: पूर्वं कृता अनया निवारिता:, स्त्रीणां शीलभ्रंशका: शासका: सैनिकाश्च कठोरं दण्डिता:। भारतीयसीमा: सुरक्षिता अक्रियन्त। किन्तु स्थानीयस्वराजसंस्थानां स्वाराज्यमपहरता, राष्ट्रियमहासभाप्रवृत्तौ च विघ्नानुत्पादयता, विश्वविद्यालयानां स्फूर्तिमुपमर्दयता, भारतीयजनतायां कुटिलतामुत्प्रेक्षता च तेन, भारतीया नायका: प्रजाश्च सुबहूद्वेजिता अभवन्। एकदा स 'मिथ्याभाषिणो भारतीया' इत्यध्यक्षिपत्। नैतत्कटुप्रलापमहसतामर्षशीलो लोकमान्य:। सो हि 'को मिथ्याभाषी?' इति शीर्षकेण केसरीपत्रे साक्षेपं न्यरूपयत्–"कर्जन: खलु विना हेतुमनृतभाषी। तस्य चरित्रलेखक: 'कोरिया' देशं गतेन तेन कीदृशमनृतबहुलमभाषीति साधु निरूपितवान्। न चायं कर्जनस्तन्निरूपणं मिथ्येति खंडितवान्। अत: अनृतभाषिणामग्रणी: स एवेति वचनं नास्थाने"। इति। कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं समर्थमुद्दंडं भारतशासकं को वैवं तर्जयितुं क्षम ऋते लोकमान्यात्? प्रसङ्गान्तरे पुनरुन्मत्तं कर्जनं औरंगजेबतुल्यमुक्त्वा भूरि निनिन्द। भारतस्वातंत्र्यद्विषं तमुद्दिश्य तिलकोऽसकृदुवाच :– **"केनेडा-ओस्ट्रेलियावद् भारतमपि स्वायत्तशासनं भवितुमीहते। न च तत्तथाकरणाद्वारयितुमीष्टे कश्चन। अस्मदीयं लक्ष्यं सुनिश्चितम्। न हि कापि शक्तिरस्मान् ततश्चालयितुं समर्था।"** इति

बंगप्रदेश–विभाजनम्

बंगीया: साहसिका; भावुका:, भारतशासनस्य चोपद्रवमूलम्, अतस्तेषां शक्ति विघटयितुम्, तानवमाननतांश्च विधातुं, वंगप्रदेशस्य विभाजनमायोज्यत कर्जनेन। एतेन हिंदु-मुस्लिमानां परस्परप्रद्वेषप्रकटनमप्यासीदुद्देश्यान्तरमस्य। शासकहतकस्य तस्य कुटिलाध्यवसायेन बंगयुवानो भृशं संतप्ता

अभूवन्। तत्र तत्र सभा आकार्य, जनयात्राश्चायोज्य निःसंकोचं प्रकटितस्तैः कोपः। किन्तु हन्त ! प्रभुत्वशक्तिमत्तः कर्जनो न विचचाल स्वस्य दुर्निर्णयात्। वंगप्रदेश इव प्रदेशान्तरेष्वपि समुद्भूतो महान् विक्षोभः। तिलकादिभिः संवर्धितः प्रक्षोभः परां काष्ठामस्पृशन् महाराष्ट्रे। आङ्ग्लदेशोद्भूतानां वस्तूनां बहिष्कारकरणाय जनान् प्रोत्साहयितुं प्रतिरथ्यं संचरन्ति स्मोत्साहिनां यूनां दलानि। तैः **'वंदेमातरम्'** इत्यादिगीतेनापूर्यन्त दिशां मुखानि। सैनिकानां दंडाघातानप्यविगणय्य पर्यटन्ति स्म स्वातंत्र्यवीराणामनीकानि। अपूर्वेणानेन विद्रोहेणाज्यप्रक्षेपेणेव समधुक्षच्छाशनक्रोधवह्निः। बहवस्तेन पशुमारं मारिताः कारागारेषु च निगडिताः। अथापि पारतंत्र्यपीडिता राष्ट्रभक्ताः शासनभङ्गैकव्रतिनोऽभवन्। प्रसङ्गमिममभिलक्ष्य क्रान्ति-वीरवरो लोकमान्योऽलिखत् केसरीपत्रे :—

अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम्।

इति भर्तृहरिभणितेः स्मारयन्, कर्जनशासनं वारणेनोपमीय, पुनः संघशक्ते-स्तस्यापि प्रतिकारक्षमतां प्रतिपादयन्, "तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यया नागोऽपि बध्यते" इत्यावेदयत्। प्राणान् पणीकृत्य वैदेशिकशासनं प्रतिकुर्वताञ्चोत्साहं प्रादीपयत्। विदेशवस्तूनां सन्न्यासाय भूयोभूयः सयुक्ति प्रबोधयामास तिलकः। एतत्कर्म आरंभलघुगङ्गास्त्रोत इवाग्रे विशालवपुः बहुफलञ्च भवितेति दर्शयन्,

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ —गीता २-४०

इति गीतावचोरत्नमुदाजहार।

कलकत्तानगरे राष्ट्रियमहासभाया अधिवेशने को नु भवेदध्यक्ष इति विचिकित्सायामुद्दामाग्रणी लाजपतरायस्तिलको वा तत्पदमर्हतीति राष्ट्राभि-

मानिनोऽभिप्रेतवन्तः। विनीतेभ्यो नैतदरोचत। बङ्गभङ्गक्षुब्धानां बंगीयानां विरोधो नोपेक्ष्य इति समुद्वीक्ष्य तैस्तदा आङ्ग्लदेशे वसन् राष्ट्राभिमानी दादाभाई महाशय आध्यक्ष्यायानुनीतः। सः खलु सर्वजनसम्मान्योऽध्यक्षपदमलङ्कृत्यैवमगादीत्–" बन्धवः! संभूय विना विश्रमं स्वातंत्र्याय प्रवर्तध्वम्। न हि स्वातंत्र्यमन्तरा दैन्यप्रसूतान् क्षुधा–रोगादीन् निवर्तयितुं शक्ष्यथ। न च राष्ट्रान्तरेषु ससम्मानं स्थानं लप्स्यध्वे" इति। एतदेवानुवदन् लोकमान्योऽलिखत् :–" न हि स्वातंत्र्यं कृपाप्राप्यं वस्तु। तद्धि सबलैः संघीभूय प्रवर्तमानैश्च जनैराच्छेद्यं रत्नं भवति। दादाभाई ननु देवदूत इवास्मानुपदिदेश नो हितम्। तद्विस्मरणं सर्वस्वच्युतये कल्पेत।" इत्यादि लिखित्वा पुनः सोऽलिखत् :–"**भिक्षां देहीति मार्गं त्यजतु राष्ट्रिया सभा। विदेशवस्तुत्यागः, स्वदेशवस्तुमात्रोपयोगः, राष्ट्रिया शिक्षा चेति त्रिसूत्र्याः स्वीकार एव राष्ट्रियसमासाध्यमिति निर्भीकं निश्चीयताम्**"। राष्ट्रियशिक्षा, मद्यपानपरित्यागः, स्वदेशिव्रतमिति त्रयस्याङ्गीकाराय सपरिकरबन्धं प्रावर्तन्त तिलकादयः। प्रबुद्धा विदेशविदुषी **एनी बेसन्ट** अपि राष्ट्रियशिक्षाविषये तिलकं सर्वात्मना समर्थितवती। आङ्ग्लभाषामुखेनाध्ययनरीतिर्नारोचत महाराष्ट्रसिंहाय। यतो हि तेन व्यर्थ समय-शक्तिव्ययः, विषयबोधप्रत्यवायः, स्वदेश-संस्कृतिगौरवबुद्धेर्विलयश्चेति त्रिविधं दूषणं समापततीति भूयोभूयो निरदिशद् लोकमान्यः।

सूरत–महासभा

सूरतनगरे संपन्नायां महासभायामेकतः फिरोजशाहप्रभृतयो शासनरोषपरिजिहीर्षवो विनीताः, अपरतश्च साहसे श्रीर्वसतीति मतिमन्तः तिलक-अरविंदघोषादयः स्वातंत्र्यप्रस्तावसंबंधेन मिथः संघर्षमवापुः। विनीतमान्यो **रासबिहारीघोषः** विनीतैः विधिमुत्सृज्यैव प्रामुख्यं प्रापितः। वीनीतव्यपदेश्यानां धाष्ट्र्यमदमसहमानो महाराष्ट्रकेसरी तिलकः केसरीव जनसम्मर्दं पारेकृत्य, मञ्चमारुह्य गर्जितुमुपचक्रमे। तं तथा करणान्निवारयितुं कृतमतयो

विरोधिनः आसनानि, उपानहः, यच्चापि करगतं तत्तमुद्दिश्याक्षिपन्। आत्मत्राणनिःस्पृहैः तिलकपक्षीयैस्तदाघाताः सधैर्यं निवारिताः। तिलकश्च हिमवानिवाचलस्तूष्णीमेतत् सहमानो व्याख्यानव्यापृत एवाभवत्। विनीतगृहीतोऽध्यक्षश्च सभाविसर्जनमख्यापयत्। राष्ट्रहितैकबुद्धेर्लोकमान्यस्य चेतः परिणामेनानेन भृशमखिद्यत्। किन्त्वनिवार्यामिमां परिस्थितिं लक्ष्यीकृत्य तेन अरविंदघोषेण च पंजाबकेसरिणः सद्य एव कारागृहान्मुक्तस्य **लाला लाजपतरायस्य** भव्यं स्वागतं विधाय, क्रान्तिवीराणां संघटनाय सभाऽऽकारिता। तत्र च स्वीयमाकूतं साधु प्रतिपाद्य क्रान्तिवीराः खिन्नमनसोऽपि कर्तव्यनिश्चितव्रता विभिन्नानि स्थानान्यगच्छन्।

द्वितीयो राज्यद्रोहाभियोगः

बंगभंगेन विक्षुब्धाः जीवितनिःस्पृहाः केचन युवान उपायान्तरमपश्यन्त आङ्गलशासकानां क्रूरकर्मणां प्राणग्रहणतत्परा अभूवन्। कैश्चिद्युवभिर्द्वित्राणां राज्यभक्तानां प्राणा आहृता विस्फोटकन्दुकैः। तिलक एतदुद्दिश्य निपुणं निवेदयामास यत् "शासनं निर्दयं पीडापरं सल्लोकानां स्वाभाविकीं कल्याणकरीं प्रवृत्तिमुपरुन्धे। बलगर्विष्ठं च तन्न न्याय्यामपि जनताप्रार्थनां श्रुणुते। प्राभवमत्ता अधिकारिणो निरङ्कुशं प्रजाः पीडयन्ति। एतस्यैवानर्थजातस्य फलमिदं यत्स्फोटकन्दुकानामुपयोगः" इति। एतादृशं लोकमान्यलेखं राजद्रोहप्रवर्तकं ख्यापयच्छासनं तन्मिषेण तमभियुज्य, सामान्यतोऽनुसर्तव्यं च न्यायमार्गमुत्सृज्य, भारतीय-ज्युरिमतञ्चावगणय्य, षड्वर्षात्मकं कारावासं दण्डमकल्पयत राष्ट्रप्राणाय तिलकाय। एतदन्वयेन विधिविद्यापारदृश्वा तिलकः स्वयमेव स्वीयरक्षाप्रवृत्त आसीत्।

स्वस्मिन् प्रवर्तितानामधिक्षेपानां निवर्तनपराणि तद्व्याख्यानानि तस्य धैर्यं विधिविज्ञानवैचक्षण्यञ्च सुतरां प्राकाशयन्त। साधुवादञ्चालम्भयन् प्रज्ञावताम्। प्राड्विवाकेन दावरेण (योहि पूर्वं तिलकस्य रक्षाकर्मणि वाक्कील आसीत्) दण्डाज्ञावचनात् पूर्वं प्रचोदितः सधैर्यं मन्द्रमुवाच राष्ट्रतिलकस्तिलकः

"एतन्न्यायालयादपि प्रभवतितरां काचित् सर्वव्यापिनी शक्तिः। नूनं सा इच्छति यद्बहिर्व्यापृतेन मया या राष्ट्रसेवा नानुष्ठातुं शक्या सा कारागारगतेन तद्गतदुःखानुभवेन चानुष्ठातुं शक्यते-इत्यभिप्रैमि। कारागृहबद्धएवाहं भारतमातरमधिकं सेवितुं प्रभविष्यामि।" इति।

मांडले-कारावासः

मनो यस्य सदा स्वस्थं निर्दोषं च महात्मनः।
पाषाणभित्तयः तं वै लोहजालं वृणोतु वा।
कार्यंनिष्ठस्य नो कारा किन्तु स्युस्तास्तपोवनम्॥

अथ राजद्रोहनिमित्तं विदेशासनेन षड्वर्षात्मकेन कारागृहनिवासेनोपायनीकृतो लोकमान्यः। अज्ञातसञ्चारः सः पूर्वं अहमदाबादनगरं ततश्च ब्रह्मदेशवर्ति मांडलेनगरं नीतः। तिलकस्य भोजनादिसपर्यार्थं कश्चिद् गुर्जरः सूदो नियोजितः। मन्दमतिरपि सो लोकमान्यं सबहुमानमसेवत, विद्यामूर्ति सहृदयशिरोमणिं च तं राष्ट्रनायकं कलयन् गुरुभावेनाद्रियत। 'आर्या उत्तरध्रुवदेशादागताः' इति प्रतिपादयितुं बहुविमर्शसनाथं गणितप्रमाणपुष्टं च पुस्तकमेकं व्यरचि तिलकेन पूर्वकारानिवाससमये। विद्यावतां मूर्धन्यः सो नूतनेऽस्मिन् दीर्घकालीने कारानिवाससमये ततोऽपि विस्तृतं सारिष्ठं च ग्रंथमारचयितुं मनो दधे। तेन हि पर्यालोचितं यद्" भगवद्गीतामाश्रित्याद्यावधि रचितानि भाष्याणि टीकाश्च न तद्रहस्यं यथार्थं परिचाययन्ति। अतः, पूर्व-पश्चिमदर्शनानां संवादसनाथं गीताभाष्यमारचयेयम्" इति। गीतायाः कर्मयोग एव प्रतिपाद्यमिति पर्याप्तेनोहापोहेन युक्तिभिश्च साधु सर्मार्थितं विचक्षणवरेण तेन तद्ग्रंथमणौ। गंथोऽयं न केवलं गीताया अपि तु भारतीयानां वैदेशिकानाञ्चोत्तमविचारमणीनां मञ्जुषैव भवति। यद्यपि मधुमेहजुष्टं तच्छरीरं तथापि दृढमनास्तिलको विद्याव्यासङ्गं न तत्याज। चतुःशताधिकान् ग्रन्थान् निपुणं निरीक्ष्यैव महासत्त्वस्य 'गीतारहस्य'नाम्नो

ग्रंथरत्नस्यैषा रचना कृता। कारवासकाले ग्रंथरचनया सह जर्मन-फ्रेंच-पाली भाषाणां च अकुण्ठितधिषणाबलात् स्वयमेव सुपरिचयं प्राप।

मांडले-निवसति तिलके, पतिव्रतानामुदाहरणरूपा तस्य सहधर्मचारिणी पञ्चत्वं गता। तत्संबंधिनं तंत्रीसंदेशमवाप्याहतमना अपि 'बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा', इति निश्चित्यात्मीयानेवं समदिशत् "कठोरसंसारयातनाः सहमाना सा नूनं विश्रान्तिसुखमधिगतवती। मम कष्टकलनयाऽनारतं तप्यमाना तपस्विनीयं नूनं जगदीश्वरेणानुकम्पिता। तां गतां कल्पयतो मे हृदयं विदीर्यते। किन्तु कोऽहं भवितव्यं प्रतिरोद्धुम्? तस्या यथाविधि और्ध्वदैहिकी क्रिया अनुष्ठापयन्तु"–इति।

मांडले कारावासान्मुक्तेन तिलकेन विनीत-उद्दामेति यूथद्वयेन विभक्ताया राष्ट्रियमहासभायाः संघटनाय भूरि प्रायत्यत। आङ्ग्लनारीरत्नं **एनी बिसेंट** तत्र तत्सहायाऽभवत्। इयं गौरवशालिनी विदुषी हिंदुधर्मे शास्त्रे चामन्दां श्रद्धां प्रज्ञाञ्चावहत्। यथायथं भारतीयप्राचीनग्रंथरत्नान्यधीत्य च पाश्चात्यसंस्कृत्या विमुग्धानां विमूढानां चेतांसि भारतीयसंस्कृतिनिधिं प्रत्याचकर्ष। एतेन हिंदुधर्मप्राणस्य लोकमान्यस्य तस्यां महानादरोऽवर्तत। ताभ्यां सम्मन्त्र्य **'स्वराज्यसंघ'** नाम्नी राजकीया संस्थाऽस्थाप्यत। तद्द्वारा जनान् स्वराज्याभिमुखान् कर्तुं च ताभ्यां भृशमायतितम्।

एतदन्तराले नवीन-उद्दामेति उभयेषामपि समानादरपात्रस्य **श्री गोपालकृष्ण गोखले** महाशयस्य ४६ वर्षीयस्यैव जीवनदीपो निर्वाणमगमत्। बहुशो गोखले-तिलकयोः सत्यपि मतिवैचित्र्य उभावपि राष्ट्रस्य परमभक्तौ, परस्पर-गुणाकृष्टौ चास्ताम्। गोखले-महाशयमुद्दिश्य निवापाञ्जलिं वितरंस्तिलकः **"मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम्।"** इति व्यास-वाक्यमुद्धृत्य, दिवं प्रस्थितस्य सुहृद उदारतां पुरुषर्षभतां च वर्णयामास।

राजद्रोहस्य तृतीयोऽभियोगः

अथ लोकमान्यस्य षष्ट्यब्दपूर्तिं लक्ष्यीकृत्य महाराष्ट्रजनैः एकलक्षात्मकं धनं संचीय तस्मै समर्पयितुं निर्णीतम्। तदर्पणाय च महती सभाऽऽकारिता॥

किन्तु हन्त ! महोत्सवदिनस्य प्रातरेव तिलको राजद्रोहाक्षेपपूर्वकं सैनिकै-र्निगृहीतः। स्वराज्यसंघान्वयेन बेलगाम-अहमदनगरयोः कृतानि व्याख्यानानि राजद्रोहभूयांसीत्यासीच्छाशनमतम्। अभियोगेऽस्मिन् तदात्वे राष्ट्रनायको मतिमतां वरो महम्मबअली जिन्ना तिलकनिर्दोषतां प्रतिपादयितुं प्रावर्तत। तद्वैचक्षण्येन 'लोकमान्यो निर्दोष' इति परामृश्य न्यायाधिकारिभिः शासनाभियोगो भर्त्सितः। तिलकेन सह स्वाराज्यसंघप्रवृत्तिरपि निर्दुष्टेति तैराख्यायि। अथ प्रथमविश्वयुद्धे भारतीयानां साह्यं कामयमानं शासनं नेतॄणामनुनयव्यग्रमासीत्। तदा मांटेग्युप्रभृतयो वरिष्ठा आंग्ला भारतीय-नायकेषु तिलकमेव सर्वातिशायिप्रभावममन्यन्त। तिलकस्तु 'स्वशासनवितरण-प्रतिज्ञां कुरुत, नान्यथा युद्धसहाया भवेम' इति निर्भीकं तानभ्यभाषत।

गांधि-तिलकयोः १९०१ ख्रिस्ताब्दे संवृत्ते कलकत्तानगरे राष्ट्रिय-महासभाधिवेशने सर्वप्रथमः परिचयोऽभवत्। तिलकः शास्त्रपरायणः कर्मयोगनिष्ठः, गांधिस्तु अहिंसैकव्रती, अनासक्तमनाः, परमेशसमर्पणनिष्ठ-श्चेत्यनयोः राष्ट्रभक्तौ समानायामपि क्वचिन्मतवैविध्यमवर्तत। अथापि प्रथमपरिचय एव तिलको गांधेरसाधारण्यं विवेद। तेन हि गांधिमधिकृत्य "अयं जीवितादपि राष्ट्रमधिकं मन्यते। नन्वेतत्कंधरगतां राष्ट्रधुरं सुस्थितां कलये।" इत्यभाणि।

राष्ट्राभिमानमूर्तिः

सर वेलेन्टाईन चिरोल नामा आङ्गलपत्रकारः (Indian unrest) 'इन्डियन अनरेस्ट' इति नाम्ना पुस्तकमेकमलिखत्। तत्र भारतीयजनतां, समाजं, हिंदुधर्मं च भूरि निनिन्द। तिलकन्तु स आङ्गलशत्रुं भारतविक्षोभ-बीजमुपद्रवकर्तारञ्चाख्यापयत्। चिरोलः अत्युन्मत्तो भारतीयान् तृणाया-मन्यत। तिलक आत्मनो मिथ्याऽकीर्तिकरं तमभियोक्तुमियेष। तच्च लंडन-न्यायालय एव कर्तुं शक्यमथापि स लंडननगरं गत्वा तत्रत्यं वरिष्ठन्यायालय-ञ्चोपसृत्य चिरोलमभियुक्तवान्। तत्र न्यायाधिकारिभिः कृतानां कूटप्रश्नानां

तिलककृतानि उत्तराणि तत्रत्यानां बुद्धिमद्वरेण्यानामपि विस्मापकान्यासन्। 'तिलककृताभियोगाङ्गीकारे तस्य यशो वर्धेत भारतजनतायाश्च तद्गतः स्नेहः शतगुणः संपद्येते'ति भीत्या तिलकाभियोगो न्यायालयेन निरस्तः। अथ च साहसैकमतिस्तिलकः ऋणातिशयभारचिन्तां विस्मृत्य, चेतः-क्षोभञ्च विधूय, भारतमातुः स्वातंत्र्यप्रचारे तत्रात्मानमनारतं व्यापारयामास। दशमासांस्तत्र व्यतीत्य प्रतिनिवृत्तं राष्ट्रनायकं तमभिनन्दितुं मुंबापुर्यां लक्षशो जना अहमहमिकया परापतन्। तेनर्णं कृत्वा कृतस्याभियोगव्ययस्य च तन्निवारिता अपि लोकाः पूर्तिमकार्षुः।

महाप्रस्थानम्

अथातिकार्यभारादजस्त्रं कष्टक्लिष्टं कृशातिकृशं च कायमुद्वहन्, भारत-स्वातंत्र्याग्रदूतो लोकमान्यो दिवारात्रमपश्यन्, शरीरदौर्बल्यञ्चाविगणयन्, निर्वाणदीप इवाधिकं दिदीपे। सोऽहि मूर्तिमान् स्वातंत्र्यवह्निर्भाषण-पर्यटनेन्धनैरनेकज्वालावकीर्णोऽधक्षत्।

मुंबापुर्याम् १९२२ ख्रिस्ताब्दे जुलाई २३ दिनाङ्के तज्जन्मदिननिमित्तं सर्वतोऽभिनन्दनान्यवाप। स हि २६ दिने श्लेष्मणाऽविष्टः। तद्द्वितीये दिने च त्रिदोषव्याधिस्तमाक्रमत। तनोरभानता ततश्च प्रज्ञाविभ्रम इति दिन-चतुष्टयं समतप्यत। अगस्तप्रथमदिने रविवासरे मध्यरात्रौ राष्ट्रशृंखला-विभेदव्यग्रो भारतमातुः सुपुत्रशार्दुलः, हा, हन्त! सर्वदिक्षु तत्संतती रुदन्तीर्विसृज्यामरलोकं प्रातिष्ठत।

अस्य निर्वाणमाकर्ण्य क्षणादेव मुंबापुरीजनाः भूकंपक्षुब्धार्णवा इव तदन्तिमदर्शनलालसा लक्षशः परापतत्। पूनादिभ्यो नातिदूरनगरेभ्यश्च जनप्रवाहोऽत्वरितं तमुपधावति स्म। साश्रुनेत्रा गांधीप्रभृतयो नेतारः तिलक-कायं स्कन्धमारोप्य, प्रसिद्धस्मशानभूमिरपूर्वजनसम्मर्दायापर्याप्तेति विस्तीर्णं चौपाटीनामकं सागरतटमनयन्। तत्रैव च तद्देहस्याग्निसमर्पणविधिरन्वष्ठीयत।

दिवि स्थितं लोकमान्यमुद्दिश्य, योगिप्रवरः अरविंदः अभाषत:–"लोकमान्यः खलु स्वपौरुषेणोत्तमपुरुषेषु स्थानमवाप्तवान्। सः खलु भारतीयेषु स्वातंत्र्यस्य भावनां नवीनामोजस्विनीं च चेतनामधुक्षयत्। सः एव नः स्वातंत्र्यस्याग्रदूत"–इति ।

महात्मा गांधिः सगद्गदमभाणीत्:–"नूनं मम आश्रयस्तंभः पतितः। लोकमान्यो हि भारतीयजनताया दैवतमभवत्। राष्ट्रसेवैव तस्य धर्मः। भारतीयस्वातंत्र्यं हि जीवनसर्वस्वमित्यभ्युपगम्य, सः सर्वान् क्षणानखिलांश्च रक्तबिन्दून् भारतस्वातंत्र्ययज्ञेऽजुहोत्। नरशार्दुलोऽयं सदैव स्वातंत्र्यमंत्रमारटन् सुखं, स्वजनान्, शरीरस्वास्थ्यञ्च विस्मृत्य, सर्वात्मना जननीमसेवत। अजातशत्रुः पुरुषर्षभः सो नाङ्ग्लेभ्योऽपि द्वेष्टि स्मापि तु तच्छासनदास्यमसहमानस्तानमर्षेणापश्यत्। अयं किल पुण्यश्लोकोभिनवभारतस्य पितेति दृढं प्रत्येमि" इति ।

●●●

लोकमान्यो हि निधानं विद्यानाम्, आधानं सदाचाराणाम्, मूर्तिः साहसस्य, विग्रहो धैर्यस्य, पिण्डीभूता दीप्ती राष्ट्रभक्तेः, सदेहा निष्ठा भारतीयसंस्कारपरंपरायाः, उद्धर्ता दलितानाम्, बन्धुः सामान्यजनस्य, भारतीयनवजागृते राष्ट्रीयतायाश्च जनक इति यशस्वी विराजते।

●●●

तिलककृतं हिन्दूधर्मलक्षणम् :–

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता।
उपायानामनियमो ह्येतद् हिन्दुत्वलक्षणम् ।।

☆

कविगुरू रवीन्द्रनाथः

प्राक् प्रभाताज् जगतीतलं नूनं गाढेन तमसाऽऽच्छन्नं भवति। सूर्यसारथिररुणः पूर्वमुदीय तमःपटलानपसार्य च, प्रकाशपुञ्जस्य स्वामिनः सूर्यस्य प्रवेशानुरूपतां घटयति। इममेव प्राकृतं क्रममनुसरन्निव भारतवर्षः स्वातंत्र्यसूर्योदयस्य पूर्वशताब्दे विविधक्षेत्रेष्वप्रतिमप्रभावाणां पुरुषपुङ्गवानां प्रसवभूमिरवर्तत।

वर्षाणां शतानि वैदिशेकदास्यमनुभवतोऽस्य देशस्य प्रतिभासूर्यः परां ग्लानिमवाप। धर्मो विवेकशून्यै रूढिग्रस्तैश्च धर्मध्वजिभिः कदर्थीकृतः। समाजश्च सङ्कीर्णमनोभिः परस्परप्रद्वेषपरैर्निर्बलतां प्रापित आसीत्। किन्तु हन्त! वेदानां रामायण–महाभारतादीनां च प्राणवतां ग्रंथानां परिशीलनं न सर्वथा निःशेषतां गतमभूत्। न च नररत्नानां साक्षात्कृतधर्माणां प्रसवोऽपि कुण्ठितोऽभवत्। अत एव जनसाधारणस्य चेतः परमेश्वर-

परायणं सद्भावसंपन्नञ्चाविद्यत। श्रद्धाधनाया जनतायाः संस्कारसमृद्धिश्च तदा तदा समुद्भूतैः साधुचरितैर्महात्मभिः पोषिता संवर्धिता चान्ववर्तत। रूढिग्रस्तेष्वपि श्रद्धाजडेष्वपि च जनेषु, विशुद्धा धर्मास्था तैलदीपज्योतिरिव मन्दायमानाऽपि चकासमाना व्यराजत।

एतादृशे प्रभातप्राये भारतीयजीवननभसि प्रादुरभूद् विरलविभूतिः प्रभापूर्णरविरिवापरो रवीन्द्रनाथः ठाकुरः। अस्य जन्ममङ्गलदिनं खिस्तानुसारं ७.५–१८६१ अभूत्।

श्रूयते ह यत् खिस्तस्याष्टमशताब्दे, संशान्तविक्षोभे वंगप्रदेशे, हिन्दूराज्यं सुप्रतिष्ठामवाप। तत्र बुद्धधर्मानुयायिभिः प्रध्वंसितप्रायस्य हिन्दुधर्मस्य पुनःप्रतिष्ठायै कनौजप्रदेशात् पञ्च विद्वांसो ब्राह्मणाः सबहुमानं निमंत्रिताऽभूवन्। विद्यावन्तः कार्यकुशलाश्च ते विप्रवराः तेषां प्रसूतिश्च बंगप्रदेशस्य सामाजिकस्य धार्मिकस्य सांस्कृतिकस्य च नवीनाभ्युदयस्य प्रमुखाः प्रयोजका आसन्निति वदन्ति–इतिहासविदः।

पञ्चस्वमीषु ब्राह्मणेष्वन्यतम आसीद् दक्षो नाम यथार्थनामा विद्वान्। तद्वंश्य एवासीदस्य लेखस्य नायको रवीन्द्रनाथः।

रवीन्द्रनाथस्य पूर्वजः पंचाननः तदानीं गोविंदपुरनामके (अद्यत्वे कलकत्तानाम्नि) ग्रामे समागत्यावसत्। वाणिज्यप्रवीणैराङ्गलैः सह वाणिज्येन स भूरि धनमविन्दत। तद्वंशमणी रवीन्द्रनाथस्य पितामहश्च द्वारकानाथोऽप्रतिमेन पाटवेन विविधकार्यकलापे परां ख्यातिलभत। उदारमनाः स विद्याकलानां संवर्धकः, सज्जनानामाश्रयः, राष्ट्रियसंस्थानाञ्च परिपोषक आसीत्। धर्म-समाजविषयकास्तद्विचारा आङ्गलसंपर्काद्वा, राजा राममोहनरायस्य सख्याद्वा, हिंदूसमाजस्य विचारदारिद्र्यदर्शनाद्वा, प्राचीनपरंपराविमुखा इव प्रातीयन्त। तथापि स उपनिषदादिसारिष्ठग्रंथाभ्यसनेन प्राचीनानामुदारमतानां समुपस्थापकः परिपोषकश्चासीद्। आङ्गलानां देशं स द्विवारमगच्छत्। तस्योदारामुन्नतां च जीवनदृष्टिं समीक्ष्य प्राच्यविद्याविद्वान्

मोक्षमूलो भृशं तुतोष। तत्प्रशंसापरेण लेखेन चात्मश्रद्धां प्रकटयमास। १८४६ ख्रिस्ताब्दस्यागस्तमासस्य प्रथमतिथावाङ्ग्लदेशे प्राप्तनिर्वाणं तमुद्दिश्य तत्रत्यं 'टाईम्स' पत्रं लिलेख:-

"भारतीयेषु न कञ्चन द्वारकानाथतुल्यं परोपकारिणं भद्रजनं जानीमः। एनमुपजीव्य नैके भारतीयाः संस्थाः व्यक्तयश्चाभ्युदयमासादितवत्यः" एवमादि।

द्वारकानाथसुतो **देवेन्द्रनाथः** पितुरपि प्रकृष्टतरां प्रख्यां प्राप। स हि बाल्यात्प्रभृति अध्यात्मचिन्तनपरः परमेश्वरदर्शनैकलालसश्चाभवत्। अयं हि ब्रह्मसमाजस्यानुत्तमः सारथिरुदारधर्मा चेति **'महर्षि'**पदवाच्यतां गतः। एकदा गंगायास्तट आसन्नमरणायाः पितामह्याः समीपमुपविष्टः सोऽनिर्वचनीयेन भावेनाविष्टो मूर्छामगमत्। मूर्छितोत्थितश्च मूर्छादशायां साक्षात् कृतमात्मप्रकाशं स्मरन् लोकिकेभ्यः पदार्थेभ्यो विरतिभावमापद्यत। तस्यैवात्मप्रकाशस्य पुनःसाक्षात्काराय च स अविरतमयतत। एकदा **"ईशावास्यमिदं सर्वम्"** इत्यादिमंत्रोत्तमपत्रस्य वायुनानीतस्य अतर्कितलाभाच्च तस्याध्यात्मिकी दृष्टिर्नवीनमुन्मेषमवाप। एतदनु परमेश्वर प्राप्तिरेव जीवनफलमित्यभिसन्धाय विसृष्टान्यकार्य ईश्वराराधनतत्परोऽभवत्। वायुरिव मुक्तसञ्चारश्चासकृद् हिमालयादिभूमिषु परभ्रमन् कालं निनाय, औपनिषदं तत्त्वञ्चाख्यापयत्! तस्य रत्नाकरोद्भूतेष्विव चतुर्दशसु संततिरत्नेषु कनिष्ठमममृतकुम्भायमानं सुपुत्ररत्नमासीद् रवीन्द्रनाथः। विशालकुटुम्बभरव्यापृता जननी **शारदा** नास्य संवर्धनकर्म साधु साधयितुमपारयत्। अतो ज्येष्ठभ्रातृभिर्भगिनीभिश्चास्य संगोपनमक्रियत। बन्धुसंततिरेवास्य प्रायः क्रीडासहाया बभूव।

देवेन्द्रनाथः पितृप्राप्तस्य प्रभूतस्य धनस्य, सुदूरस्थितानां नैकेषां क्षेत्राणाञ्च स्वामी आसीत्। स हि साधुवृत्त्या वर्तमानोऽपि सुतानामध्यापनाय, नैकान् शिक्षकान गृह एव नियोजयामास। बाल्य एव वयसि मातृभाषा

संस्कृतम्, आङ्ग्लभाषा, संगीतादयः कलाः, इतिहासादयो विषयाश्च गृहागतैरध्यापकैरध्यापयत्स बालानिति बालसहजानां क्रीडानां कृते नालभ्यत पर्याप्तोऽवसरः। एतेन पुस्तकादिपठनाद् व्यरज्यत रवीन्द्रस्य क्लान्तं कोमलं च चेतः। रवीन्द्रस्य सर्वे भ्रातरः स्वसारश्च विविधविषयेषु प्रतिभाजुषो लेखनकर्मसु च सिद्धप्राया अभूवन्। सर्वे सुरूपाः प्रतिभावन्तोऽमन्दसत्त्वाश्चेति तेषां सन्निधौ वृद्धिं गच्छतो रवीन्द्रस्य सहजप्रतिभा नियतशिक्षामान्द्येऽपि विकासशीला व्यराजत।

बाल्ये बहुसंततेः मातुः पर्याप्तं प्रेमालब्धवतो बालस्य सेवानियुक्ता भृत्याः कीदृशीं सेवां निरवर्तयन्त इति प्रतिपादयन्नलिखद रवीन्द्र :–भृत्यो मामेकत्र प्रकोष्ठकोण उपवेश्याभणत्–"मयाऽत्र श्वेतचूर्णेन रेखा-मर्यादा क्रियते। इमामुल्लंघ्य गच्छसि चेत् लक्ष्मणरेखामुल्लङ्घितवत्याः सीताया दुरवस्थामवाप्स्यसि" इति। ऋजुमतिं मामेवं भाययित्वा कारामिव च प्रवेश्य, ग्रामकुक्कुरायमाणः स भृत्याधमो यथेच्छं बभ्राम। अथैकादशवर्षदेशीयस्यास्य यज्ञोपवीतसंस्कारोऽक्रियत। उपदिष्टगायत्रीमंत्रश्चायं तन्मन्त्रमतिस्नेहेनाजपत।

"नूनं गायत्रीमन्त्रोऽस्माकं राष्ट्रियमंत्र" इति च स असकृदाम्नाति स्म। ततः प्रकृतिप्रियः स पितृसनाथः हिमवन्तं जगाम। प्रकृतिसुषमावर्जितचेता रवीन्द्रस्तत्र सुतरामरमत। नगाधिराजस्य रामणीयकं पश्यतोऽस्य मनो न तृप्तिं जगाम। शिखरात् शिखरमुत्प्लवन् स लतागुल्मान्, पुष्पफलभारनतान् वृक्षकान्, निर्मुक्तं मन्द्रध्वनिना दिशां मुखानि मुखरयन्ति निर्झराणि च विभावयन्ननायासं कवनकर्मणि व्यापृत आसीत्। हिमाद्रेः कमनीयतया विकसितमनाः स सुतराममोदत। पितुः सकाशाद् विराजमानानां नभसोऽसंख्यनेत्ररूपाणां नक्षत्रताराणां विशेषाञ्चाविन्दत्। पितुर्मन्द्रस्वरेण गीयमानान्युपनिषद्वचांसि च श्रावंश्रावं रवीन्द्रः परां मुदमध्यगच्छत्।

गृहं प्रतिनिवृत्तः स हिमाद्रिभ्रमणेनानुभूतानां विशेषाणां हृदयंगमेन वर्णनेन समेषां मनांस्यावर्जयत्। स्वरचितानां काव्यानां मधुरपाठेन च सर्वेषां प्रियोऽभवत्। द्वादशवर्षीयेण रवीन्द्रेण रचितं 'अभिलाष' इति बंगकाव्यं तत्त्वबोधिनीपत्रिकायां प्रकाशमवाप्यानेकेषां विस्मयमजनयत्।

साहित्यसेवारंभः

अध्ययनविमुखः सः शालान्तरमध्ययनाय प्रवेशितः। किन्तु पूर्ववदेव सः शालायां पाठ्यमानान् विषयान् नीरसाननुभूय परिवारजनैः प्रचोद्यमानोऽपि शालात्यागमेव वरमकल्पयत्। शालामगच्छन्नपि नायमध्ययनविरतोऽभवत्। स गृहगत एव स्वरोचकान् साहित्यग्रंथानध्यैष्ट। गृहमागतैश्च विद्वद्भिर्विविधानां विषयाणां परामर्शपरोऽभवत्। तदानीं वंगप्रदेशे राष्ट्रियभावनापरिपोषकं साहित्यं प्राचुर्येण निर्मीयते स्म। अयमपि तत्प्रवाहपतितो राष्ट्रियभावावेदकानि काव्यानि निर्ममे। हिंदूमेला, इति संज्ञके राष्ट्रियभावाविष्टानां सांवत्सरिके सम्मेलने चतुर्दशहायनेन रवीन्द्रेण स्वनिर्मितं काव्यं पठितम्। तत्तथा प्रतिभापरिचायकमभूद् यथा प्रसिद्धे 'अमृतवझारपत्रिका'ख्ये आङ्गलभाषादैनिके तत् सबहुमानं प्रसिद्धिमवाप। तेषु दिनेषु बंगवाङ्मयस्योत्तमेषु रचयितृषु **'बंकिमचंद्र चटर्जी'** (वंदे मातरं गीतस्य रचयिता) अतिप्रसिद्ध आसीत्। अनेनाभिरूपाणां परिषदि स्वस्मै समर्पिता पुष्पमाला तरुणस्य रवीन्द्रस्य कण्ठे सस्मितमारोपिता। किमित्येवं क्रियत इति पृष्टश्च रवीन्द्रस्य संध्यागीतानां प्रकर्षं निवेद्य, स एव मालामर्हतीति प्रतिपादयामास। प्राचीनवैष्णवभक्तानां शैलीमनुसरताऽनेन भक्तिपूर्णानि गीतिरत्नानि रचितानि। गीतीनामुपादेयताविषये संदिहानश्च सः तल्लेखकः कश्चित् प्राचीनो भक्तकविरिति च प्रकाशयामास। गीतीरिमाः पठित्वा जर्मनदेशे वसन् निशिकान्तनामा काव्यकोविदो वङ्गीयः परमप्रीतो रवीद्रमेतासां प्रकाशनायाभिनन्दयामास। एवं साहित्यक्षत्रे षोडशवर्षात्मकाद्वयसः पूर्वमेवायं विशिष्टेषु रचयितृषु गणनामवाप।

पुनरध्ययनोपक्रमः

काव्यादिरचनानिपुणस्यापि, विविधविद्याशाखाविपश्चितोऽपि जनस्य विना नवीनशिक्षां न जीविकालाभो न च सामाजिकं गौरवमिति परिपश्यन् महर्षी रवीन्द्रस्य शिक्षणं कथमापादनीयमिति चिन्तयन्नासीत्। रवीन्द्रस्याग्रजः सत्येन्द्रनाथः तदानीं अहमदाबादनगरे मंडलन्यायाधीश आसीत्। स हि आङ्ग्लभूमिं गत्वा नागरिकसेवापदवीं (आइ. सी. एस्.) प्राप्तवान्। अचिरादेव च ईंग्लंडदेशं गमिष्यन् स "रवीन्द्रो मया सह तत्र गत्वाऽध्ययनं करोतु। मया गृहीतां, वाक्कीलसंबंधिनीं वा पदवीं लभताम्", इति पितरं न्यवेदयत्। तथाऽस्तु इत्यनुमतश्च स रवीन्द्रसनाथः पूर्वमहमहदाबादं ततश्च मासचतुष्टयात् परमाङ्गलदेशं जगाम।

आंग्लदेशे भ्रातृपत्न्या तच्छिशुभ्यां च सह वसन्नयं सुखेन कञ्चन कालमनयत्। किन्तु महाविद्यालयं प्रवेशितः तदीये छात्रालये च निवेशितो भूरि मनःसंतापमन्वभवत्। परिवारजनैः सह संवर्धितस्य स्वच्छन्दप्रवृत्तेश्चास्य छात्रालयनिवासः काराग्रहवास इव बभूव। ततः कयोश्चिद् निःसंतानयोर्दम्पत्योर्गृहे निवेशितोऽप्ययं न चेतःस्वास्थ्यमवाप। ततश्च विरामदिनानि भ्रातृनिवासेऽतिवाह्य पुनः परिवारान्तरेण सहोषितुं विसृष्टः। अस्मिन् स्निग्धे 'स्कॉट' परिवारे दम्पती कन्ये कुक्कुरश्चावसन्। कन्ये तं भ्रातरमिव तन्माता च सुतमिव सिषेविरे। कुक्कुरस्तु तल्लालित एव भोजनाभिमुखो बभूव। किन्तु न तावताऽस्य मनोऽध्ययनप्रियमभवत्। मिथः विश्रंभकथासु काव्यगानेन काव्यरचनया वा स कालमनैषीत्। आग्लवासिजनानां विशेषतश्च स्त्रीणां स्वातंत्र्यं तदुद्भवां च भद्रतां स तदा तदा स्वजनान् पत्रैः प्राबोधयत्। अस्याध्ययनपराङ्मुखीं वृत्तिं तत्रस्थजनप्रीतिं च विभाव्य साशंकः पिता तं शीघ्रमेव स्वदेशं प्रतिनिर्वतितुमादिशत्। यजमानगृहस्य प्रेम्णा गृहगमनोत्साहेन च युगपत् कृष्टमनाः सः प्रीतिक्लेशाभ्यां सममेवाविष्टो गृहाय प्रतस्थे। प्रस्थानसमये गृहस्वामिनी प्रेम्णा तद्धस्तं गृहीत्वा साश्रुगद्-

गदमुवाच "भद्र ! किन्नु त्वया तूर्णमेव गन्तव्यम् ?" एष विश्लेषप्रसंगश्च कविवरेण गृहमागत्य 'दुर्दिन' इति भावपूर्णेन लघुकाव्येन सकरुणं निरूपितः। गृहं प्रत्यागतेन रवीन्द्रेण नैका गीतय आख्यायिकाश्च निर्मिताः। तत्परिवारजनैः प्रकाश्यमानाः पत्रिका रवीन्द्रस्य रचनाभिरापूरिता एव स्थितिमत्य चेतश्चुम्बिन्यश्च आसन्।

आध्यात्मिकी अनुभूतिः

रवीन्द्रः स्वस्मृतिग्रंथे, 'मानवस्य धर्मः' इति नाम्ना च प्रसिद्धे व्याख्याने, स्वस्यालौकिकीमनुभूतिमवर्णयत्। सदरबाजारस्थे स्वगृहे सः तदा भ्रातृभ्यां सह वसति स्म। एकदा प्रातः स नवोदितस्य भानोः पुण्यप्रकाशेन विराजितं नभो वृक्षांश्च विभावयन्नासीत्। तदैव—"सहसैव मे चक्षुषोरावरणमपसरदिवालक्ष्यत। समग्रं विश्वञ्च विस्मयावहेन लोहितेन तेजसा, सौंदर्यसारेणानन्दसंदोहेन चाभिवृष्टमिवाऽजायत। सर्वविधो मानसः शारीरकश्च संतापो विगलन्नासीत्। सकलमपि परितः स्फुरज्जगन् मंङ्गलरूपं प्रास्फुरत्। विश्वं समन्ताद् दीप्तार्कद्युतिमदप्रमेयञ्च व्यलोक्यत। सर्वेषामपि प्राणिनां भूतानाञ्च स्थूलं रूपं विलयमगमत्। सर्वञ्चैतदपूर्वया भासा विद्योतमानं प्रतीयते स्म" इति।

अनुभवोऽयं चिरमन्ववर्तत। तदा स न भौतिकैः करणैरपि तु अनिर्वचनीयेनान्तरेण दीपेन चकासदिव विश्वं साक्षादकरोत्। चतुर्दिनात्मकेऽस्मिन्नात्मानुभवे वर्तमानस्यास्य विसारि विश्वं सतत्त्वम् अपूर्वेणैव रामणीयकेन च विराजमानमदृश्यत। अनुभूतेरस्या अपगमात्परं 'संधिस्थितौ' वर्तमानस्यास्य चेतो जागतिकान् भावान् चित्रगतानिव छायारूपानिव च प्रापद्यत। आत्मप्रकाशप्रवाहे प्रवहताऽनेन "निर्झरेर स्वप्नभाग" इति संज्ञकं गीतमरच्यत। रचनामिमां च स 'निर्गलितबन्धं जलप्रवाहमनुकुर्वन्तीं' प्रतिपादयामास। अस्यानुभवस्य प्रभावपिहितेनान्या अपि भावनृत्यात्मिका गीतयो रचिताः। तासां संग्रहश्च 'प्रभातसंगते'ति नाम्ना प्रकाशीकृतः। एतासु रचनासु पूर्वापेक्षया नवीन एव भावौघः, भाषासौष्ठवं, काव्यपाकश्च दरीदश्यन्ते।

एतदनु कविवरेणानेन काव्यद्वयं रचितम्। "अनंन्तं जीवनम्" "निरवधि निधनम्" इति संज्ञकाभ्यामेताभ्यां काव्याभ्यां स सर्गस्थितिसंहाराणां घटनामेवमवर्णयत् :–"जीवनं मरणादेव नवीनतामादधाति। नास्ति मृत्योर्मृत्युः। प्रतिवर्षं जीवनमरणे अनुभवन्नेवास्मि"। इत्यादि निरूपयन्नाम्नात्यग्रे –"अनन्ते कालादिमर्यादाशून्ये चास्मिन्नाकाशे पिहितलोचनः जगत्पितामह उपविशति। ध्यानमग्नमिमं धातारं परितः निःशब्दा शान्तिर्विलसति। सहसैव ब्रह्मा चक्षुषी उन्मील्य मंत्रघोषमातनोति। तदैव वह्निगोलक इव प्रकाशपिण्डः प्रकटीभूयाविरतं चक्रमिव भ्रमति। ततः पालको विष्णुर्महान्तं शंखं नादयति, येन प्रकाशगोलकः स विनष्टविक्षोभो भवति, प्रभवति च गोलादस्माद् गोलान्तरम्। पृथ्वीरूपं गोलान्तरमिदं शनैः शैत्यमाप्नोति। सा च नानाविधानां सस्यादीनां प्राणिनाञ्च प्रसवाय कल्पते। शश्वत् चक्रवत् परिभ्रमणेन प्राणिजातस्य विकृताचारैश्च श्रान्तेऽस्मिन् भूगोले, प्रार्थितः शिवः स्वीयं भास्वरं रौद्रं चक्षुरुन्मीलयति। ततश्च सूर्यचंद्रतारासंकीर्णे विश्वे महान् विस्फोटो जायते, ग्रहनक्षत्राणि च सुदूरं विक्षिप्यन्ते। पुनश्च सर्वं विलीयते। यथापूर्वं च निःशब्दं शून्यमिव च भवति। ब्रह्मा तदा पुनश्चक्षूंषि निमीलयति।" इति। भौतिकविज्ञानस्य प्राचीनसृष्टिप्रतिपादनस्य च संगतिभूयिष्ठा हीयं कविवरस्य काव्यमयी दृष्टिः।

एतेषु दिनेषु रवीन्द्रो यथेच्छं काव्यादिनिर्माणे व्यापृतोऽनर्गलं जीवनं व्यतीतवान्। त्रयोविंशतिवर्षस्कं तं गार्हस्थ्ययोग्यं मत्वा, मरर्षिरेकादशहायन्या भवतारिणीनाम्न्याऽशिक्षितया कन्यया सह तस्य विवाहं कारयामास। भवतारिणी शिक्षायामिव रूपेऽप्यतिसामान्याऽऽसीत्। विवाहात् परं 'नलिनी' इति नाम्ना विख्याता सा गृहकर्मदक्षा पतिप्राणा च सती कविवरस्य मनः साधु समतोषयत्। सप्तविंशतिवर्षव्यापिनि तयोर्दाम्पत्यसमयेऽनन्यपुण्यौघसाध्यया प्राचीनहिंदूपत्नीदृष्टान्तभूतयाऽनया, नवशिक्षादिन्यूनतां सर्वथा विस्मार्य, सर्वेषां प्रीतिरादरश्चाधिगतौ। कविवरस्य तु सा पत्नीसुलभं मातृसहजं च प्रेम समर्प्य मनःसाम्राज्ञी बभूव। तादृश्याः अर्धाङ्गनायाः मध्येवयसि शाश्वतविरहेण

नूनं स भृशं दुःखित आसीत्। अथापि स्वभावधीरोऽयं न कदापि स्वसन्तापं बहिराविश्चकार।

तेषु दिनेषु नारीणां शरीरसुषमां, हावादिविभ्रमचातुरीं, समाश्लेषसौख्यं च विषयीकृत्य सुबहु कवितं कविवरेण। कलयति च सः–"यदि सा स्थूल-भोगायैवाराध्यते चेदन्ते विरसता ग्लानिरेव च फलमिति निश्चितम्।" पुनश्च स निरूपयतिः–"**भोगेच्छैव शोकमूलम्। सा हि महाजालं यत्र निमग्न आत्मनः स्वातंत्र्यं जहाति।" "भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता"** इति भर्तृहरिवचो नूनं त्रिकालावितथम्। एकत्र प्रकृतिविलासाख्ये गीतिकाव्ये स निरूपयतिः–"मायामयीयं प्रकृतिर्भ्रान्तिजालं विस्तारयति यत्र मुग्धाः प्राणिनो गृह्यन्ते। शरीरप्रेम्णा सुखमधिगन्तुं प्रवृत्ता वयं न प्रेम नापि सुखं लभामहे। अन्ते विषाद एव नो फलम्"। इति।

श्रमिकाणां सहायः

लेखनं कवितागानं च भवेन्नाम गौरवास्पदं कर्म। किन्तु न तावतैव जीवनसाफल्यमिति मन्यमानो महर्षिः कवनमत्तं कोकिलायन्तं रवीन्द्रं स्वस्य विस्तृतां कृषिं पर्यवेक्षितुं नियोजयामास। तत्कुर्वाणः प्रकृत्यैव प्रकृतिप्रियो रवीन्द्रोऽपि नद्यास्तटगतायाः सस्यश्यामलाया भूमे रामणीयकं दर्शंदर्शं मुमोद। स्वभावसरलानर्थदरिद्रानपि परमेश्वरास्थावतः कृषकान्, अहर्निशं विना विक्षोभं क्षेत्रेषु कर्मव्यापृताः कृषकललनाश्च दर्शंदर्शं सः तेषां तासां च दुःख-भूयिष्ठं जीवनं कारुण्यप्रसूतेनौदार्येण सुखपूर्णं समाश्वस्तं च विधातुं प्रायतत। जलप्रायो हि बंगप्रदेशः। अतस्तत्र तत्र जलाशयानां लघ्वीनां गुर्वीणां च नदीनां दर्शनं सर्वत्र सुलभम्। रवीन्द्रस्य कविहृदयं तासां लोकमातॄणां दर्शनेन सुतरामनन्दत्। तस्य कवनशक्तिश्च मधुरकलकलप्रवाहमनुकुर्वती अनारतं सगुञ्जनमाविर्बभूव। क्षेत्राण्यधिवसता तेन ग्रामकन्यकानां स्वभावमुग्धानि चरित्राणि साधु चित्रितानि। तासां रूढिकुण्ठितं जीवनसौंदर्यं नैकेषूपन्यासेषु गुम्फितम्। नागरिकजीवनस्य कृत्रिमां जीवनरीतिं ग्राम्यानामकृत्रिमां

जीवनास्थां च तुलयतोऽस्य चेतो ग्राम्येषु समवेदनापूर्णं पक्षपातप्रवणञ्चाभवत्। एतेषु दिनेषु कृतासु तदीयरचनासु भारतीयजनताया वास्तविकं जीवनमधु प्रस्रवदालक्ष्यते। अयं हि ग्रामजनमध्यगतस्तन्निवासः, तस्य दृष्टेः भारतीयजीवनाध्ययने, समग्रजनतायाश्च प्रतिनिधिकवित्वसंपादने, बहूपकृतवानिति निश्चप्रचम्। धर्मविषयिणीं बहूनां भ्रान्तिमभिलक्ष्य सोऽलिखत्:– "पाप-पुण्यविषया अस्मद्विचारा बहुधा विकृता विभाव्यन्ते। सर्वेषु साम्यबुद्धिः करुणा चेति धर्मस्य शुद्धं रूपम्। धर्मो नु प्रेममूल एव भवति"। इति।

राष्ट्रसेवा

तेषु दिनेषु बंगप्रदेशे महान् राजकीयः संक्षोभः प्रावर्तत। बंगीयान् स्वातंत्र्यलाभाय महान्तं विद्रोहं कुर्वतो विभाव्य, तेषु जातिभावं संधुक्ष्य, मिथः कलहं जनयितुं, बंगप्रदेशस्य विभाजनं कर्तव्यमिति निरणयत् तदानीन्तनो राष्ट्रशासकः (Viceroy) कर्जनः। अस्यामुमभ्युपगममन्यथयितुं महान् विरोधोऽकारि बंगजनैः। भारतस्यान्यप्रदेशेष्वपि तद्विरोधाय सभा अक्रियन्त। कविवरोऽपि श्री अरविंद–चित्तरञ्जनादिभिः सह बंगभंगविरोधसभासु जगर्ज। उत्तमानि राष्ट्रभावनोद्रेचकानि काव्यानि च निर्माय, स स्वयं तानि मेघमेदुरेण स्वरेण सभासु गायन् विरोधवार्त्यां समवर्धयत। "आंग्लशासकानां सहायकैर्न भाव्यम्। अहिंसाव्रतैश्चास्माभिः शासनस्य दुर्वृत्तानि प्रतिकर्त्तव्यानि"इति चोपादिशत्। किन्तु उग्रस्वभावानां बंगयूनां हिंसापक्षपातो नास्मै रोचते स्म। अतः रवीन्द्रनाथो न धैर्यधनोऽस्मन्नेतेति ते तमनिन्दन्। रवीन्द्रस्तु लोकरञ्जनायैव विवेकशून्यमुत्तेजकं वचनं न रोचयते स्म। कल्पनाविभववान् कविवरः सो "नाहं महात्मा गांधिरिव लोकनेतृत्वदक्ष" इत्यपि सम्यगबुध्यत्। अतः पुनः स वाङमयसेवापरो विग्रहविमुखश्चाभवत्। तथापि तद्रचितान्यनुपमानि राष्ट्रभावनाद्योतकानि काव्यानि प्रतिसभं प्रतिरथ्यं च गुञ्जन्ति स्म। तेषु दिनेषु महात्मना गांधिना 'राष्ट्रीयवस्तूपयोगो हि स्वाराज्योपाय' इति

घोषितम्। घोषणामिमामुपजीव्य स्वभावतरला युवानो गृहाणि आपणानि च प्रविश्य; विदेशवस्तूनि, विशेषतो वस्त्राणि राशीकृत्याग्निसादकुर्वन्। प्रवृत्तिरियं मौढ्यप्रसूतेति ख्यापयन् कविवरस्तामनिन्दत्। स हि स्वदेशोत्पन्नानां वस्तूनामुपयोगमभ्यर्हणीयं मन्यमानोऽपि, पूर्वमेव क्रीतानां परायत्तानां वैदेशिकवस्तूनां बलान्नाशं न युक्तरूपममंस्त। विषयमिमं साधु प्रकाशयितुं स 'घरे बाहिरे' इति नाम्ना रम्यमुपन्यासं व्यरचयत्। किन्तु हन्त! लोकचेतोनुवृत्तिमननुकुर्वतोस्य निन्दापरा बभूवुर्जनाः। अथापि स निर्भीकं स्वमतं ख्यापयन्नेवासीत्। केनापि निमित्तेन युवसु विनाशकारिताऽनुशासनहीनता च नेष्टेति स दृढममन्यत। दीर्घदृष्टेरस्येदं मतं कीदृग्धितबुद्धिप्रसूतमासीदिति नूनमद्य दीप इव सर्वेषां नः प्रत्यक्षम्। कविवरोऽयं राष्ट्रसेवायां न कस्मादप्यून इति तु तेन जलियानवालाबाग इत्यत्राङ्गलैः कृतानत्याचारानवगम्य तूर्णमेवाङ्गलशासनदत्तः 'सर' इत्युपाधिः परित्यक्तः इति घटना साधु प्रमाणयति।

तेषु दिनेषु रवीन्द्रठाकुरेण सह बन्धुभावं प्रपन्न आसीदाङ्गलश्रेष्ठः सी. एफ्. एण्ड्रूज। अयं महाशयः पूर्वं ठाकुरेण मैत्रीमनुभूय तेनैव प्रेरितः दक्षिणाफ्रिकादेशे भारतीयानामधिकाररक्षाया अविरतं प्रयतमानं गांधिमहाशयं जगाम। तेन च आजीवनं सख्यं प्राप्तो राष्ट्रियस्वातंत्र्ययुद्धसैनिकोत्तमो भूत्वा कारागारमप्यसेवत।

रवीन्द्रनाथठाकुरमहाशयेन शतशो विविधाकाराणि काव्यानि, नाटकानि, निबंधाः, उपन्यासाश्च विरचिताः। तेषु सर्वत्र तस्य नवनवा दृष्ट्युन्मेषाः संलक्ष्यन्ते। तत्रापि 'गोरा' नाम्नि बृहदाकार उपन्यासे तेन धर्मजातिगता जन्मप्राप्ताः संस्काराः कथङ्कारं जनस्य विवेकं व्यामुह्य रूढिमेव धर्मरूपेणोपस्थापयन्तीति कथानायकस्य वृत्तेन साधु स्थापितम्। एतदुपन्यासव्याजेन च भारतीयं नारीरत्नं कीदृशमुदारहृदयं मातृभावस्निग्धञ्च भवदुदारकर्माऽपि भवतीत्येतदप्यानुषङ्गीकतया समुद्दीपितम्।

क्रान्तदर्शी ठाकुरः सत्यं भारतीयजीवनदृष्टेरनुपमो द्रष्टा भक्तश्चावर्तत। कालक्रमेण मानवस्वभावस्य नैसर्गिकी संकुचितता भारतीयामुदारां दृष्टिं व्यालुम्पतीति स सम्यगवाधारयत्। वेदेषु गीतादिषु च ग्रंथरत्नेषु प्रकशमाना विशालदृष्टिः सुदीर्घदास्येन कुण्ठिता सती विकृतिं विवर्णभावं च धृतवती। परंतु न वयं तत्तथात्वेन जानीमः। तद्धि खलु महतः शोकस्यास्पदं भवति। कविवरोऽयं भारतं वर्षं समेषां विश्ववासिनां नीडायमानं प्रतिपादयति बहुत्वा-नुपमासु रचनासु। "अनादेः कालादत्र जगतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो विविधाः प्रजाः– शका हूणा आर्या अनार्याः चीनीया मुगलाश्च समागताः। पयोनिधौ नद्य इव च ता विलयं समरसतां समभावञ्च प्राप्ताः। भारतीयेभ्यस्तैर्बहु ग्रहीतं प्रभूतञ्च दत्तम्। अद्य पुनराङ्गलाः समागताः। यदि प्राचीनां संस्कारसमृद्धिं साधु परिपाल्य तैर्दत्तानपि दृष्टिविशेषान् सत्कुर्मः, तन् नूनं नो लाभायैव कल्पेत। आत्मनिरीक्षणेन चेद् वयमात्मगतं तन्द्रामलम्, सुदीर्घ-कालाच्चाप्तस्य दास्यस्य हेतूंश्चावगच्छेम, अवश्यं यद्रक्षणार्हं तत्परिरक्ष्य, कालप्रवाहेणानीतस्य संकीर्णताबद्धविचारकर्दमस्य चापसारणे प्रवृत्ताः स्याम"। एवमादि न्यरूपयत् प्रज्ञावतां वरेण्यः ठाकुरः।

महापारितोषिकलाभः (Nobel Prize)

स्वेडनदेशीयेन विद्यारसिकेन नोबलाख्यनरोत्तमेन महार्घं पारितोषिकं कल्पितमास्ते। कविवरोऽसौ मातृभाषाणामभिवृद्धिस्तद्द्वारा शिक्षा-वितरणं च सर्वथा हितकरमिति दृढमतिरासीत्। बालेभ्यो विदेशभाषया पाठनं नामाविदिततत्त्वस्य विषयस्य बलात् कोमलमतिष्वारोपणं भवति। नूनमेत-दध्ययनविषयस्य नीरसतामादधाति अज्ञातभाषामुखेन पाठनम्। विषयेऽ-ऽस्मिन् स महात्मा गांधिश्चेति द्वावपि पुरुषश्रेष्ठावैकमत्यमभजताम्। भारतीय-बालानां शिक्षामाध्यमं विदेशभाषेति तयोर्मतानुसारं विषयग्रहणशक्तिं दृढ-मवरुणद्धि। कविवरोऽयं वंगभाषयैव स्वकाव्यमौक्तिकानि जग्रंथ। स्वजन-वियोगात् संतापभूयिष्ठेषु तेषु दिनेषु तेन १५७ गीतरत्नानि निर्मितानि।

तदनु आंग्लदेशं गतेन च तेन तेभ्यः ५१ गीतानामाङ्गलभाषया स्वयमनुवादः कृतः। अनुवादरूपाण्यपीमानि काव्यानि तथा भावललितानि हृदयहारीणि चासन् यत्तानि निर्निमेषं भावयन्तस्तत्रत्याः सहृदया मुक्तकंठं सशिरःकम्पं च प्राशंसन्। **'गीताञ्जलि'** नाम्ना सञ्चिताया विसारियशसः चास्याः काव्यमणिमालाया युरोपदेशेषु प्रथने सहायक आसीत् चित्रकारश्रेष्ठः श्री **विलियम रोथेन्स्टेन**। अयं खलु तत्काव्यगुणगृहीतः सज्जनः १९१० ख्रिस्ताब्दे भारतमागतो रवीन्द्रनाथसख्यं प्रापत्। स्वकृतिविषये मन्दादरो लज्जाशीलश्च रवीन्द्रो न तस्याः स्वकृतेः महापारितोषिकाय (Nobel Prize) योग्यतामकल्पयत। सकलमहाकविलोभनीयस्य तस्य पारितोषिकस्य पात्र-भूतां कृतिं निर्धारयितुं नियुक्ता विशिष्टास्तज्ज्ञा गीताञ्जलिं सोहापोह परीक्ष्य, रवीन्द्रनाथाय तद्विश्वविख्यातं स्वेडनराष्ट्रेण कल्पितं पारितोषिकं दातव्यमिति निरणयन्। पारितोषिकमिदं 'एशिया' वासिना नैकेनापि कवि-वरेण लब्धपूर्वमिति तल्लाभेन रवीन्द्रस्य कीर्तिः सर्वासु दिक्षु विद्युद्वेगेन प्रासरत्। निखिला भारतीयाश्च गर्वोन्मुखा अभूवन्।

अथापि रवीन्द्रो न तेन यशोविभवेन प्रहर्षितोऽभवत्–"प्रत्यहमहं ज्ञाता-ज्ञातसहृदयेभ्यः सहस्रशोऽभिनंदनपत्राणि तंत्रीश्च लभे। तेन चोपरुध्यत इव मे हृदयम्। तेषामानन्दातिरेकेण सभाजितोऽपि मिथ्याख्यात्याऽनया क्षुब्धचेताः श्रान्तिमेवानुभवामि। सर्वमिदमत्युक्तिरूपमिति भावयतो मे क्लिश्यति मनः। नूनं सम्माननेयं वैदेशिकैः कृतेति कृत्वैव ते तां सम्मानयन्ति न मामिति च दृढमवैमि।" इत्यभणत्।

शान्तिनिकेतनम्

पित्रा देवेन्द्रेण कालिकत्तातो पञ्चाशदयोजनैर्दूरवर्ती विस्तृतो रमणीयश्च भूभागो ध्यानादिसाधनयोग्य इति क्रीत आसीत्। तत्र च वासयोग्यं हर्म्यमपि तेन निरमीयत। तत्र रवीन्द्रेण पूर्वं ग्रामीणानामुपकाराय संस्कारकेन्द्रम् इति शालैकाऽस्थाप्यत। रवीन्द्रस्य दिगन्तव्यापिना यशसा आकृष्टा नैके भारतीया

वैदेशिकाश्च तं शिष्यभावेनोपासरन्। तेषां निवासाय भारतीयविद्याकलानां च सम्यगुपासनाय स 'शान्तिनिकेतने'ति नाम विद्यापीठमकल्पयत्। वृक्षलताभिः संकुल उद्यानप्राये चास्मिन् विद्यानिकेतने, पुष्पपुञ्जे भ्रमरा इव परितः शतशो विद्यार्थिनः शान्तिसेविनश्च समागच्छन्। अस्य प्रतिदिनं विस्तरत्स्वरूपं गच्छता कालेन विश्वविद्यालयरूपमधत्त। नोबलपारितोषिकरूपेण लब्धं सपादलक्षरूप्यकात्मकं धनञ्च कविवरेण पूर्वं प्रतिष्ठापितस्य संस्कारकेन्द्रस्य विकासार्थमकल्प्यत। तथापि प्रतिदिनं पीनतां गच्छतः शान्तिनिकेतनस्य व्ययभारं दुरूहं कलयन् कविवरः अमेरिकादिपाश्चात्यदेशान् गत्वा व्याख्यानादिमिषेण वित्तं प्राप्तुमियेष। तदा बह्वीभिः संस्थाभिरजनेकशो निमंत्रितोऽयमिदंप्रथमतया 'अमेरिकादेशं' जगाम। किन्तु संकल्पानुरूपं धनमलभमानः पूर्वं किञ्चिदखिद्यत्। अथापि विद्याकलार्थिनां विनाऽपि धनं कार्यकलापो नावरोधमर्हतीति परिभाव्य निर्वृत्तिं लेभे। अमेरिकातः प्रतिनिवर्तमानोऽयमन्यानपि युरोपखंडदेशान्जगाम। आङ्गलदेशे विशिष्टान् **बर्नाड शो–बर्नाडरसेल**प्रभृतींश्च प्रतिभाजुषः सारस्वतान् मिलित्वाऽनन्दत्। तथैव फ्रांसदेशे प्रथितप्रज्ञं **'रोमोरोलो'**नाम्ना ख्यातं भारतीयसंस्कृतिप्रशंसकममिलत्। वारद्वयं जापानदेशं गतस्यास्य तद्देशीयानां राष्ट्रभक्त्युद्यमशीलतां सौन्दर्यरतिञ्च विभाव्य महान् परितोषोऽजायत। जापानदेशीयाणामपि प्रतिभाजुषि कविवरेऽस्मिन् महानादरः आत्मीयता, प्रीतिश्चाभवत्।

शुक्लपक्षशशिवद् विवर्धमानं शान्तिनिकेतनं परिभाव्य स भृशमनन्दत्। किन्तु तद्व्ययभारोद्वहनचिन्ताऽपि प्रतिदिनं पिशाचीव तमुपाद्रवत्। तदर्थं धनार्जनं, स्वीयनाटकानां जनतायाः पुरोऽभिनयं च लक्ष्यीकृत्य, स शिष्यगणसमाथो भारतीयप्रदेशानुपजगाम। नाट्याभिनयेन च स जनानां चेतःप्रसादेन सह धनमपि समचिनोत्। बहूनां रूपकाणामभिनयादिशिक्षां वितन्वन् सः स्वयमप्यभिनयकार्यमन्वतिष्ठत्।

एकदा रवीन्द्रः स्वशिष्यगणेन सहाभिनयाय स्वनाट्यानां देहलीं गतवान्। महात्मा गांधिरपि तदा तत्र स्थितोऽभवत्। धनार्जनाय कविवरोऽस्वस्थ-

शरीरोऽप्येवं क्लिश्नाति-इति विदित्वा खिन्नमना गांधिस्तस्मै षष्टिसहस्रात्मकं धनं वितीर्य, मा भून्नांटकायोजनक्लेशो भवत" इति प्रार्थयत्। महात्मनस्तं सुहृद्भावमात्मक्षेमचिन्तां च परिभाव्य, गद्गदकठ आसीत् कृतज्ञः कविश्रेष्ठः। तदानीञ्च स नाटकाभिनयं तत्याज। किन्तु हन्त! न केवलं धनसंचय एवासीत् प्रयोजनं कविवरस्य नाटचप्रवर्तने। स हि स्वभावादेव नाटचदर्शनाभिनयाभ्यां निर्वृतिमविन्दत। तत्र हि स्वचेतस्तर्पणमप्यासीत् प्रयोजनान्तरं तस्य। अतः कालान्तरे पुनः सोऽभिनयसूत्रधारतामारभत।

गांधिसख्यम्

महात्मनः कविवरस्य च परमं सौहार्दमासीत्। वहुत्र विषयेषु मतभेदमावहन्तावपि तौ परस्परस्य साधुतां सौहार्दं राष्ट्रप्रीतिञ्चाविदताम्। कविवरो भावनाप्रवणोऽपि विचारधन एवासीत्। गांधिस्तु परमेश्वरपरायणः कर्मफलनिःस्पृहश्चाभूत्। बिहारप्रदेशे भूकंपकृतां महाहानिं श्रुत्वा गांधिरभाषत :—"अन्त्यजेषु सवर्णकृतैरसदाचारैः प्रकुपितेन जगन्नियंत्रा खलु प्रकटितं कोपमिममवैमि"। महात्मनोऽभ्युपगमेनानेन क्लिष्टः कविवर उक्तवान्:— "प्राकृतिकीषु घटनासु मानवाचारहेतुकल्पना नूनं विकृतमानसस्य विजृम्भणमिति मन्ये"। तथैव वैदेशिकवस्तुत्यागविषयेऽप्यनयोर्वैमत्यं कट्टुपत्राणां विनिमयकारणं वभूव। अथापि न तयोः परम्परमहात्म्यावबोधजन्यं प्रेमाऽऽविलं वभूव। एतदेव तयोरौन्नत्यं प्रमाणयति। पूनानगरे गांधिनामरणान्तेऽनशन आरब्धे कविवरोऽयं विना विलम्बं सचिन्तस्तं दुधाव।

सुदीर्घपरिश्रमेण नैकाभिः स्वजनवियोगप्रसूताभिर्मनःसंतापिनीभिर्घटनाभिर्वयोभारेण च कविवरस्य देहः शनैः रोगगृहमिवाभवत्। भैषज्यानुकूल्याय कलकत्तानगरमागतस्यापि तस्य न पुनः स्वास्थ्यलाभोऽभवत्। एकदा तु मूर्छामवाप्तो दिनद्वयमविदितबाह्यवेद्य एवात्यवाहयत्। मृत्योर्गृहं गत्वा निवृत्त इव च स मृत्युतत्त्वं पर्यालोचयन् कवयांवभूव। स्वस्य सुदीर्घे जीवने किमनुभूतम्? "धनयशः—कामनाक्लिष्टो मनुष्यः स्वपादतलाद्-

बालुकामयीं भूमिं प्रतिक्षणमपसरन्तीं न वेत्ति। नैकशोऽहं मृत्योर्भयानकं रूपं पश्यन्नपि तत्पार्श्वस्थितां निरवधिकां शान्तिं, अप्रमेयां निर्वृतिञ्च विभावयामि।" इत्यादि।

पाश्चात्यदेशीयैर्वैज्ञानिकैः साधितं प्रकर्षं कविगुरुः प्रशशंस। तेषां सामाजिकीमुन्नतिं समताञ्च सविस्मयं विभावयामास। किन्तु द्वितीयविश्व-युद्धस्य भयावहं रूपमुत्पश्यन् पाश्चात्यसंस्कृतेर्दाम्भिकं करालञ्च रूपं विभाव्य स सार्तनादमवोचत् :–

"शान्तिशत्रूणां भवतां भौतिकी समृद्धिर्न विश्वस्य हिताय भवति। उटजेषु लताकुञ्जसमावृतेष्वाश्रमेषु च लब्धप्राणा विश्वबान्धवभावा च भारतीया संस्कृतिरेव विश्वस्य आशास्थानं वर्तते। अद्य जीवनसंध्यायां वर्तमानस्य मे चेतो भौतिकं संपत्तिविलासं दुःखोदर्कम्, आत्मनिष्ठाया भारतीयदृष्टेश्च सुखसाधनतां साधु प्रत्येति। शस्त्रास्त्रसज्जस्य मानवस्य हस्तगतं जगत् स्वभवितव्यविषये मां निराशं विदधाति"। इत्यादि। पुनश्चाशासंपन्न इव सोऽभणत् :–

"यदेयं क्रूरा संहारलीला प्रकर्षं प्राप्य शाम्यति, मृत्योस्तरुणं ताण्डवं च विरमति, पापा दिवसा उपरता भवन्ति, स्वकृतपापानां च पश्चात्तापपरायणो भवति मनुजः, क्रोधद्वेषौ रसातलमधिश्रयतः, तदैव विभवविक्षिप्ताया अस्याः संस्कृतेर्भस्मनः नवीनस्य मानवसमाजस्य सृष्टिर्भविता। अद्य परितः श्रूयमाणोऽयं शस्त्रास्त्राणां घोरो घोषस्तादृश्या नवीनमानवप्रसूतेः पीडा-प्रकाशकः पटहध्वनिरिति निश्चयेनावैमि"। इति।

रवीन्द्रनाथः खलु विश्वमानव आसीत्। स हि देश-जाति-वर्णकृतं विभेदं भूयसाऽनिन्दत् :–"कविरहं न तं धर्ममातिष्ठे यत्र मन्दिराणां द्वाराणि नीचत्वेन मतेभ्य आवृतान्यासते। अहं किल सर्वेषां मनुजानां सख्याय तृषितोऽस्मि। न कस्यापि प्रतिरोधाय भित्तयो भवन्तु। मम देवता न कस्यापि कृते रुद्धद्वारा-

वर्तते। जातेर्जातिं देशाद् देशं च विच्छेदयति धर्मे समाजे च नाहमन्तर्भाव-मिच्छामि।"

उत्तरावस्थायां रवीन्द्रेण बालगीतानि रचितानि। प्रेङ्खालगेयेष्वेषु बालसुलभान् भावानभिव्यञ्जयन् स बालस्य कुतूहलपूर्णं स्वभावं दोषशून्यां प्रकृतिञ्च, मर्मस्पर्शिन्या शैल्या ललितसरलैः पदैश्च साक्षादिवानुभावयति।

निर्वाणम्

अन्तिमेषु दिनेषु स्वयं लिखितुमसमर्थोऽपि स्निग्धजनेन स लघुकाव्यानि लेखयामास। स्वस्य चिरयात्रासमये स्मर्तव्याः पूर्वरचिताः पङ्क्तीः स प्रति-जन्मदिनमगायत्। स्वस्य मरणोर्ध्वमपि तद्गानं समीपस्थेभ्य उपादिशदिव :—
"अग्रे शान्तिसागर उत्तरङ्ग आस्ते। चालय कर्णधार! चालय ते पोतम्। चालयतस्ते स एव सहायो भविष्यति।" इत्यादि।

कविवरोऽयमनामग्राहमेव परमेश्वरमुद्दिश्य भूयोभूयो भक्तिकाव्या-न्यरचयत्।

एवं भारतीयहृदयस्य झङ्कृतिवीणायमानः, वर्षसहस्रेष्वेव यादृशस्य प्रतिभाजुषो युगकवेर्भवत्यवतारस्तादृशः स पुरुषोत्तमः १९४१ खिस्ताब्दस्य अगस्तमासस्य सप्तमदिने गगनमध्यमवगाहमाने भगवति भास्वति, क्षरं कलेवरं विहाय कीर्तिशेषतामयासीत्।

प्रजाप्रियस्य गुरुवरस्य देहत्यागं श्रुत्वाऽऽहतचेता भारतवर्षो भूकंपकंपित इव बभूव। सर्वे राष्ट्रनेतारः, साहित्यसेविनः, संस्कृतिप्रिया जनाश्च प्रतिनगरं, प्रतिग्रामं, क्वचित्तु प्रतिरथ्यं, शोकसभासु सम्मिलिता अश्रुधाराभिस्तस्मै निवा-पाञ्जलिं वितरयामासुः।

कविवरस्य प्रियसंततिरूपं शान्तिनिकेतनन्तु लुप्ताश्रयं मूर्छितप्राणमिवा-ऽभवत्। हन्त! भारतस्वातंत्र्यलालसः कविवरः स्वातंत्र्यसूर्योदयात् प्रागेव लोकान्तरातिथिर्बभूव।

कविवरेऽस्मिन्ननुपमां श्रद्धामावहन् भारतस्य प्रथमः प्रधानामात्यः श्री जवाहरलाल नेहरुः शान्तिकिकेतनं केन्द्रशासनपालितं विधाय गुरुदेवायास्मै उचितमर्ध्यमर्पयामास। भारतेऽद्य प्रायः सर्वेषु पुरेषु, पत्तनेषु चास्य नाम्ना प्रथितं कलाभवनं, विद्यानिकेतनं, मार्गाश्चास्मिन् लोकप्रीतिं प्रथयन्ते। नूनं वहुषु वर्षशतेषु न केवलं भारतेऽपि तु समस्ते जगति नासीदेतादृशस्य विचित्र-प्रतिभस्य कविवरस्य प्रसवः। कविश्रेष्ठस्यास्य रचनाचातुरी कीदशी व्यञ्ज-नशीला मर्मस्पृशा चेति कथामौक्तिकेनानेन विदा कुर्वन्तु सहृदयाः–

'प्रश्नः'

पिता स्मशानात् प्रतिनिवृत्तः।

तदा सप्तवर्षदेशीयः, अनावृताङ्गः, गले धृतरक्षाकरण्डको बालो मार्गावलोकिनि विटङ्के तिष्ठन्नासीत्।

अविभावितविचारः स मूकमतिष्ठत्। अपक्वाम्रविक्रेता रथ्यायां क्रोशन्नगच्छत्। पिताऽऽगत्य सुतं क्रोडीकृतवान्। सुतोऽपृच्छत् "क्व मे माता ?"

रुद्धकण्ठः पिता नभोदत्तदृष्टिरवोचत्:–"स्वर्गे"।

रात्रौ श्रान्त्या निद्रायमाणः तल्पगतो जनकः शोकसंतापेन निःसंज्ञं प्रजल्पन् बिलुण्ठति स्म।

द्वारदेशो रथ्यादीपस्य मन्दप्रकाशेनादीप्यत। भित्तौ च कीटाः समचरन्।

परितो दीपशून्या गृहा दानवनगर्याः प्रतिहारिण इव निद्रायमाणा अतिष्ठन्।

तदा स वस्त्रशून्यो बाल आकाशमनिमेषमालोकथत्। तस्य दिक्शून्यं मनः कमप्यपृच्छत्: "कुतो नु स्वर्गस्य पन्थाः" ? आकाशो मूकमास्त। तारका अपि मन्दतरप्रकाशा बभूवुः। ते खलु तिमिरखंडमिषेणाश्रूनवर्षन्।

× × ×

कविवरस्येश्वरप्रार्थना कीदशी हृदयङ्गमेति निम्नगतं भावानुवादात्मकं काव्यं स्पष्टयति:–

प्रभो ! तवाहं, निखिलं त्वदीयं, तोयं फलं पुष्पमथो धनादि,
अतः प्रदातुं नहि मानकीनं, वस्त्वस्ति किञ्चिद् यदहं ददे ते ।
किन्त्वस्ति पापं बहु सञ्चितं मे, यद्भारभुग्नं हृदयं मदीयम्,
गृह्णासि तच्चेद् भगवन् ! भवेयं निवृत्तभारो न हि भारवाँस्त्वम् ।।

गुरुवरेण एतादृशानि सहस्रशो विरचितानि काव्यरत्नानि वर्तन्ते, यानि पठन्तः सचेतसो मृद्वीकारसमपि न बहु मन्यन्ते ।

कविकुलगुरुणा रवीन्द्रनाथेन स्वस्य नैकविधानां रचनानां गुणौघेन नूनं भारतस्य यशः सर्वास्वपि दिक्षु विस्तारितमिति भारतीयजनता तस्मै पृथुलमृणं धारयति । सहस्राणि च वर्षाणि सा यशोधनं तं कृतज्ञभावेन स्मरिष्यति ।

स्वामी विवेकानन्दः

रामकृष्णमहाशिष्यः सर्वविद्याविचक्षणः ।
आर्यतत्त्वस्य लोकेषु प्रदेष्टा वाग्मिनां वरः ।।
विवेकानंदनामायं लोकसेवाप्रवर्तकः ।
वेदान्तजयघोषं यो चकार योगविद्वरः ।।

भारते विशिष्य च पूर्वभारते, तदा आङ्ग्लानां शासनमिव भाषा संस्काराश्च दृढां प्रतिष्ठामापुः । बंगप्रदेशे तत्रापि तन्नगरेषु, आङ्ग्लभाषायाः प्रचारो विसृमर आसीत् । आङ्ग्लानां सामाजिकीं स्वतंत्रतां, राजकीयमभ्युदयं, साहित्यिकमुन्मेषं, क्रांतिपूर्णान् विचारांश्च दर्शंदर्शं नवशिक्षादीक्षिता हिन्दवः स्वधर्मे, स्वीयसामाजिकव्यवस्थायाञ्च शिथिलादरा अभूवन् । शिक्षितजनमनश्च स्वीयसंस्कृतौ घृणाकीर्णमभवत् । येन विविधरूढि-विभ्रम-संशयग्रस्ताद् हिंदूधर्मादुद्विग्नाः केचन ब्राह्मसमाजनामानं पन्थानं समाश्रयन् ।

संप्रदायस्यास्य प्रवर्तको राजा **राममोहनराय** उपनिषद उपजीव्य, प्रार्थना-ध्यानप्रधानं कर्मकाण्डशून्यं धर्ममबोधयत्। ख्रिस्तधर्मात् प्राप्तप्रेरणस्य प्रज्ञावतः तस्य चेतसि न हिन्दूधर्मेऽनादरोऽपि तु तस्यौपनिषदरूपप्रबोधन एवाग्रह आसीत्। हिंदूधर्मे प्रविष्टानां विचारशून्यानां रूढीनां निर्मूलनाय एव पुरुषर्षभः सः प्रावर्तत। किन्तु तदनुयायिनः तदुद्दिष्टं विस्मरन्तो हिन्दूधर्मस्योत्तमानामप्यङगानां निषूदनैकव्रतिनोऽभवन्। बुद्धिवादमास्थाय धर्ममीश्वरञ्च विमूढजनानुगम्यं प्रत्यपादयन् नूतनशिक्षादीक्षिताः ब्राह्माः।

तादृशे वैदिकधर्मस्य संस्काराणां च संकटप्रचुरे समयेऽवातरदेको रविप्रभो **बालो विश्वनाथस्य** गृहे। तस्य मातुर्यथार्थाक्षरं **भुवनेश्वरीति** नामासीत्। दम्पत्योस्तयोः चतुरस्रः कन्याः, त्रयश्च पुत्रा अजायन्त। तेषु ज्येष्ठपुत्रस्य **'नरेन्द्र'** इति यथार्थं नामाक्रियत। विक्रमस्य १९२० तमाब्दे मकरसंक्रान्तिपुण्यपर्वणि नरेन्द्रोऽजायत। शिशुर्नरेन्द्रोऽतितरलः स्वस्थः कमनीयकायश्चाभूत्। नरेन्द्रः पितुर्विभवानुरूपं अन्नपूर्णोपमाया मातुश्च शीलानुरूपं सुखपूर्णं संवर्धनमलभत। रुदन्, आक्रोशन् वा नरेन्द्रः शिवनामश्रवणात् तूष्णीं बभूव। त्यागिनो ज्ञानिनश्च द्वारमागतान् दृष्ट्वा परमं हर्षं जगाम। कदाचिद्वस्त्रेण, कदाचिद्वरान्नेन, कदाचिच्च बहुमूल्येन वस्त्वन्तरेणासौ गृहागतान् प्रव्राजिनः संभावयामास। एवं बाल्य एवायं त्यागे साधुजनसेवायाञ्च स्वयं दीक्षितोऽभवत्। सुशीलौ मातापितरौ बालस्यास्यौदार्यं विभाव्य भृशं ननन्दतुः, तस्य महानुभावताञ्च साधुवादैः प्रोत्साहयामासतुः।

शिक्षाग्रहणम्

अर्भकस्य नरेन्द्रस्य साधारणशालायां शिक्षाप्रकल्पनं नारोचत विश्वनाथाय। पूर्वं तत्र प्रेषितः स बालान्तरेभ्यः श्रुतान् गालिवादाननभिज्ञतया गृहमागत्याश्रावयत्। नेदमुचितमिति कलयन् विश्वनाथः स्वगृह एव शिक्षकं नियोज्य, तस्य, प्रातिवेशिकवटूनाञ्च शिक्षामायोजयत्। षष्ठं वर्षं प्रविष्टश्च स सार्वजनीनशालायां प्रवेशितः। अस्य जननी अरुन्धतीव पतिप्राणा प्रभु-

परायणा सौशील्यमूर्तिश्चावर्तत। एकदा शालात आगम्य नरेन्द्रो शालाया-मनौचित्येनात्मानमधिक्षिप्तं मातरं न्यवेदयत्। वत्सस्य चिबुकं हस्तेकृत्य सस्नेहं मातोत्तरितवती:–"वत्स ! न कदापि कदाचारं भजस्व। सत्ये पथि वर्तमानस्य तव न लोकापवादाद् भयाद्वासन्मार्गावलंबनमस्तु।" "सत्यमेव जयते नानृतम्"–इति। एतदेव स्मरन् नरेन्द्रोऽग्रेऽभाषत :–"यत्किमपि साधुवृत्तं मयि वर्तते मातुरेव सोऽनुग्रहः", इति।

सप्तमे वर्षे माध्यमिकशालां प्रविष्टस्य नरेन्द्रस्यासाधारणीं प्रज्ञां, छात्रा-न्तरेभ्यश्च मतिमत्त्वातिशयं पश्यन्तो गुरवः सुतरां प्रसन्ना अभूवन्। तत्पितरौ चाभिनन्दयामासुः। तत्र विद्याग्रहणेन सह रूपकाद्यभिनयायोजनेऽपि सः परमं सामर्थ्यं प्रादर्शयत्। प्राणिसंग्रहालये वस्तुसंग्रहालयेषु च सतीर्थ्यैः सह तदा तदा गत्वा स ज्ञानराशेः संचयशीलो बभूव। संगीते, पाककलायां, जलतरणे, क्रीडासु च सखीनामग्रणीरभवत्।

न तं कदापि भीतिः संशयालुता वाऽस्पृशताम्। आरामगतान् वृक्षानारूह्य कपिचेष्टने स महतीं प्रीतिमवाप। एकदाऽऽरामपालेन 'अत्र किल पिशाचो वसति। समीपागतानां ग्रीवाभंगं च करोती'ति सावष्टम्भं भायिताः पलायिताः सर्वे बालाः। कालान्तरेण च ते तत्रागत्य सहासं खेलन्तं नरेन्द्रं दृष्ट्वा विस्मिताः। नरेन्द्रस्तान् भर्त्सयन् बभाणः–"मूढाः ! पश्यत मेऽक्षतां ग्रीवाम्। स हि वराको वृद्धो वृथैव पिशाचादिकथां वदति। अनुभवमन्तरा नैव कस्यापि वचःसु विश्वसितव्यम्," इति। पित्रा प्रेरितः स कौमार एव प्रसिद्धान् विदुषोऽमिलत्। विविधविषयेषु च जिज्ञासामशमयत्। माध्यमिक-शालान्तायां परीक्षायां यशस्वी षोडशहायनस्तारुण्यतरलो नरेन्द्रो महाशालां प्रविवेश। एकवर्षं च तत्राधीत्य–'स्कोटीशमिशन'चालितं महाविद्यालयं जगाम। तत्रैव तत्प्रधानाचार्याद् हस्तीनामकात्स इदंप्रथमतया परमहंस-रामकृष्णस्य पुण्यं नामाश्रृणोत्। नरेन्द्रस्य विद्याविचक्षणतां वर्णयन् श्रीहस्ती अभाषतः–"नरेन्द्रो नाम प्रतिभापुञ्जः। नैकान् देशान् भ्रमतापि न हि मया

क्वापि दृष्ट एतादृशो विचक्षणो मेधावी। नूनमेष विद्यावत्सु दिगन्तकीर्तिर्भविष्यति," इति।

विद्यायशसैव नातृप्यद् नरेन्द्रः। तस्यान्तःकरणं परमत्त्वस्य साक्षात्कारायाविरतमुत्सुकतामभजत्। नवीनशिक्षादीक्षितत्वात् सः पूर्वं ब्राह्मसभाश्रेष्ठानुपागच्छत्। एकदा स समाजाग्रणीं **देवेन्द्रनाथ**–ठाकुरमुपसृत्यापृच्छत्–"आर्य! किन्नु दृष्टो भवता परमेश्वरः"? यूनस्तस्यापूर्वं तं प्रश्नं निशम्य, विस्मयाविष्टो देवेन्द्रनाथोऽभाषत :–"वत्स! नूनं चक्षुषी ते त्वां योगाभ्यासपटुं ख्यापयतः। अतो योगाभ्यासनिरतो भव।" श्रुत्वैतन्न तुतोष नरेन्द्रः। "नाहमेतेनोपकृतः स्याम्। न हि मे जिज्ञासाऽत्र निर्वपेत्," इत्येवं परिभाव्य, विषण्णमना निरुद्देशं विक्षोभभूयिष्ठं च कालमनयत्।

अथैकदा रामकृष्णशिष्योत्तमं **रामचंद्रदत्त**ममिलन् नरेन्द्रः। स हि विक्षुब्धस्य नरेन्द्रस्य भास्वरं प्रज्ञापूर्णञ्च स्वरूपं दृष्टवाऽहृष्यत्। रामकृष्णं चोत्तमगुरुमख्यापयत्।

तत एकदा भगवान् रामकृष्णो भक्तवरस्य **सुरेन्द्रनाथ**मित्रस्य गृहं गत आसीत्। नरेन्द्रोऽपि विधिवशात् तत्र संप्राप्तः। सुरेन्द्रप्रचोदितश्च स मधुरेण भावभरितेन च स्वरेण भक्तिगीतमगायत्। तच्छ्रुत्वैव पिपासार्दितो पानीयपानेनेव परमां तृप्तिमभजत् परमहंसः। तरुणं च नरेन्द्रं स्वं दक्षिणेश्वरे द्रष्टुं सस्नेहं निमंत्रयामास। नरेन्द्रोऽपि श्रुतपूर्वपरमहंसकीर्तिः, वस्तुतोऽयं परमेश्वरद्रष्टा न वेति जिज्ञासया तं गन्तुमनुमेने।

निरक्षरस्यापि, वाग्विभवशून्यस्यापि, तदातदा मत्तोन्मत्तवदाचरतोऽपि, रामकृष्णस्य देवीसाक्षात्कर्तेति, परमहंस इति च विसृमरं यश आसीत्। प्रज्ञावतां श्रेष्ठाः प्रतिष्ठिता विद्वांसोऽपि तस्य बालसहजेन स्मितेन, उपनिषत्कल्पेन च वचोविन्यासेन नतमस्तका विगलितसंशयाश्चाभवन्। नगराद् बहिः दक्षिणेश्वराख्ये कालिमन्दिरे स न्यवसत्। काल्या सह स मनुष्येणेव संमंत्रयते स्म। पूर्वं देव्येकाराधननिरतोऽपि स तत्साक्षात्कारात्परं परमे-

श्वरस्य सर्वरूपाणि, सकलसंप्रदायप्राप्याणीश्वररूपाणि च विविधसाधनाभिः साक्षादकरोत्। एकमेव तत्त्वं विवाधाकारं विलसतीति तस्यासीद् दृढं मतम्। स हि समागतान् जिज्ञासून् दिव्यानंदेनापूरयत्। नास्तिकांश्च परमात्मप्रवणान् चकार। विस्तृत आसीत्तस्यानुयायिनां गणः। किन्तु नैतावता तस्य मनोऽतृप्यत्। स हि तादृशं कंचन शिष्योत्तममाचकांक्ष यः सर्वत्र देशे, देशान्तरेषु च दिव्यभावं प्रबोधयेत्, लोकानामाध्यात्मिकीं पिपासाञ्चोपशमयेत्। तादृशश्च समागतः शिष्यमणिस्तमकस्मात्।

दक्षिणेश्वरं समागते नरेन्द्रे, दृष्टमात्र एव च तस्मिन्, परमहंसः तं भवान्तरसुहृदमिव, जनकल्याणायावतीर्णं सिद्धमिव, स्वस्य तपसो मूर्तं फलमिव, सविग्रहमध्यात्म-विद्याराशिमिवामन्यत। आकारे वेषे वाग्व्यापारे च युवान्तराद् विलक्षणं नरेन्द्रं चक्षुर्भ्यां पिबन्निव क्षणं तूष्णीमतिष्ठत् परमहंसः। ततश्च तं भक्तिगीतानि श्रावयितुं निवेदयामास। नरेन्द्रो हि गीतैकनिविष्टात्मा हृदयहारि, परमेश्वरैकदर्शनलालसस्यात्मन आर्तिस्रोतोरूपमिव भजनमगायत्। तच्छृण्वतो रामकृष्णस्य हि सर्वाणीन्द्रियाणि, श्रवणैकगतान्यभवन्। शृण्वन्नेव च सः अश्रुधारा अमुञ्चत्। कम्पमानगात्रश्चात्मानमेव व्यस्मरत्। विरते च गीते, स्नेहस्निग्धेन चक्षुषा नरेंन्द्रं पश्यन् सगद्गदमभणत्:—"अहो! कथन्नु त्वयाऽत्रागमने विलंबितम्! एवं सुदीर्घं प्रतीक्षमाणस्यापि मे उपेक्षा नूनं तेऽकरुणतां निवेदयति। लोकानां संसारकथाः शृण्वतो मे कर्णौ क्लिश्नीतः। आत्मनः पीडामनुरूपाय निवेदयितुं संतापमुपशमयितुं च, कियता कालेन मया व्याकुलितम्! हन्त! प्राप्तोऽसि"। ततश्च किञ्चिद् विरम्य पुनरभाषत:— "भगवन्! जानेऽहं त्वां पुरातनपुरुषं नरसखं नारायणम्। जनार्तिशमनाय च त्वं भुवमवातरश्चेति साधु वेद्मि"। एवं जल्पतो रामकृष्णस्य वचांसि उन्मत्तपरिदेवनमिति कलयामास नरेन्द्रः। ततश्च आत्मविक्षोभशान्तिलाभे स निराशो बभूव। रामकृष्णस्तु पुनःपुनस्तं दक्षिणेश्वरमागन्तुं प्रार्थयन्नासीत्।

हासं कथञ्चित् संस्तभ्य नरेन्द्रस्तं पप्रच्छ:—"महाशय! किं प्रत्यक्षीकृतो भवता परमात्मा?" विनैव विलम्बं निःसंकोचं च रामकृष्णः प्रत्यवदत्:—

"आम्, वत्स ! अत्रैव नूनमहं त्वामिव प्रत्यक्षीकरोमि परमात्मानम्। नहि नहि, त्वदपेक्षयाऽपि तमहं स्पष्टतरं प्रत्येमि। सर्वोऽपि तं द्रष्टुमनुभवितुं, भाषितुं च शक्नोति। किन्तु जात ! को नु कामयते तं द्रष्टुम् ? मानवाः सुतवित्तदारार्थमश्रूणि भूरि मुञ्चन्ति। को नु रोदितीश्वराय ? यदि नाम कश्चन 'तदर्थं सर्वात्मना क्रन्दति, अवश्यमेव तमपरोक्षं लभेत।" इति। रामकृष्णस्य प्रगल्भमिदं वचः श्रुत्वा स्तब्धोऽभद्नरेन्द्रः। अद्य खलु स साक्षात्कृतपरमात्मानं पुरुषर्षभं पश्यन्नस्ति। अद्य यावत् तेन 'ईश्वरो द्रष्टुं शक्य' इति नैकशः श्रुतमासीद्, न 'दृश्यत' इति। रामकृष्णस्य तु वचोऽवितथं प्रतीतिपूर्णञ्चासीत्। तत्र संशयलेशोऽप्यशक्यः। तदैव स सर्वं परितो वर्तमानं–भित्तिः गृहं पुरुषाः सर्वमपि विलयं गच्छदिवापश्यत्। स हि मृत्योर्मुखमिव प्रविष्टमात्मानं कलयति स्म। स रामकृष्णं प्रति उच्चैराक्रोशत् :–"किमिदं क्रियते भवता ? मम सन्ति मातृबंधुभगिनीगृहादयः"–इति। तदैवोत्थाय स्मयन्नेव नरेन्द्रवक्षः परामृशत् परमहंसः। नरेन्द्रश्च पुनःप्रकृतिं प्राप। "भवतु, सर्वमपि यथाकालं संपत्स्यत," इति च स्मयन्नेवाभाषत रामकृष्णः। ततो नरेन्द्रोऽचिन्तयत् "किं न्वयं रामकृष्णस्य मोहनविद्या भवेत् ? ननु वज्रकठोरहृदये मयि कथं तत्सम्भाव्यते ?" रामकृष्णप्रभाववशमात्मानं विभावयन् स लज्जाहतोऽभवत्। अथापि पुनःपुनस्तं द्रष्टुमाकृष्टमना बभूव।

तृतीयवारं रामकृष्णं गतस्य नरेन्द्रस्य सैव दशाऽभवत्। उभावारामं संचरणाय गतौ। उन्मत्तदशामिव प्राप्तो गुरुः नरेन्द्रं पाणिना परामृशत्। नरेन्द्रश्च सद्य एव तत्प्रभावकुंठितकरणो समाधिमग्नोऽजायत। समाधिस्थितञ्च तं रामकृष्णः पूर्वभववृत्तं, जन्महेतुं, कर्तव्यञ्चापृच्छदुत्तराणि च श्रुत्वा तद्विषयकं स्वाकूतमवितथं निश्चिकाय। नरेन्द्रो 'जन्मसिद्ध' इति च शिष्यान्तरेभ्योऽख्यापयत्। "नरेन्द्रो ह्यात्मदृगाप्तकामश्च वर्तते। योगेश्वरोऽयं योगेनैव कलेवरं त्यक्ष्यति"। एतत्सर्वं भणित्वा तत्रोपविष्टान् प्रति पूर्वानुभूतं रहस्यमेकमवर्णयत् :–

"कदाचित् समाधिमग्नस्य मे मनो लोकान्तराण्यविशत्। पारे देवलोकस्यातीत्य च ग्रहनक्षत्रमार्गं, भास्वरे परावरे प्रदेशे तत् संचचार। तत्राहं

परमात्ममग्नमनसः सप्तर्षीनपश्यम्। तत्र पुनस्तेजोमण्डलात् पिण्डीभूतं, सस्मितं च जानुभ्यां मन्दमन्दमुपसर्पन्तं, अर्भकमेकमपश्यम्। सोऽर्भकोऽन्यतमस्यर्षेः क्रोडमारुह्य, कमलकोमलाभ्यां कराभ्यां तत्कन्धरां परामृशन्, कर्णे किमप्यलपत्। तत्स्पर्श-शब्दसुखेनेव सस्मितं नेत्रे उन्मील्य, महर्षिस्तं स्नेहस्निग्धमालोकत। बालश्च तमभाषत :–"भूलोकं व्रजामि, अपि भवाननुगच्छति माम् ?" स्नेहसारेण चक्षुषा तदनुमान्य पुनःस आनन्दाब्धि प्राविशत्"। एतावदुक्त्वा किञ्चिद्विश्रम्य पुनश्च प्रसन्नमनाः परमहंसोऽभणत्:–"नूनं नरेन्द्रं तं तपोधनमृषिं मां च तेजःपिण्डान्निःसृतं बालमवगच्छथ" इति।

एवं पूर्वपरिचितस्यैव परमतत्त्वस्य भूमिगतं रूपमेव नरेन्द्र इत्याकलयत् परमहंसः। अतः तस्मिन् दृष्टमात्र एवं परममोदमविन्दत। रामकृष्णो ब्रह्मनिष्ठः सन्नपि नवीनजगतोऽभिलषितानि न वेद। नरेन्द्रस्तु नवीनशिक्षादीक्षितो युगानुरूपः प्रवचनपटुश्चेति तयोर्योगो जगच्छ्रेयोविधातुः पूर्वसंकल्पसिद्धिरिवाभवत्। रामकृष्णो ब्रह्मिष्ठोऽपि न श्रोत्रियः। अतः श्रोत्रियशिष्यलाभेन स्वीयं साध्यं सम्पन्नमितिविचार्य जहर्ष।

रामकृष्णः केशवचंद्रसेन–प्रभृतीनां ब्राह्म-महापंडितानामुपस्थितौ भूयो भूयो भूरि प्रशंसति स्म नरेन्द्रम्। एकदा सोऽवदत् :–"केशवापेक्षया गुणैरधिकतरं विराजते नरेन्द्रः। केशवो दीपोपमः, नरेन्द्रस्तु नूनं भास्वत्कल्पः। "(केशवचंद्रस्तदानींतनो ब्राह्मसमाजनेता मतिमतां च वरेण्य इति सुविख्यात आसीत्) किन्तु तादृशं गुरुवचो नारोचत नरेन्द्राय। स हि तदर्थमुपालभत गुरुम्। गुरुस्तु तं विहसन्नेवाभणत् :–"किमहं कुर्याम् ? न जानामि कथमेतत् स्वयमेव स्फुरति।" इति।

तदातदा नरेन्द्रो रामकृष्णस्य दिव्योन्मादमनिन्दत् :–"एतत् खलून्मादस्यैव प्रकारो नात्मज्ञानस्य। बहुधा जनश्चिरसंग्रहीतैर्मनोव्यापारैरेवं प्रतार्यते। मनोविकार एवायं न दिव्यसाक्षात्कारः" एवमादीनि संशयवचांसि श्रुत्वा, निराशां प्राप्तो रामकृष्णो जगज्जननीं कालिमातरमपृच्छत् :–"मातः ! किन्नु सत्यमेतद् यद् नरेन्द्रो भणति ? किं तद्विषयको मे विश्वासो वितथा

स्यात् ?" माता च प्रत्यवदत् :–"वत्स ! मा शङ्केथाः। न तद्वचोभिर्मोह-माप्नुहि, तस्येदं नास्तिक्यमल्पजीवि। भवता अचिरादेव विगतविक्षेपो भूत्वा प्रकृतिमापन्नश्च वत्सो मातरमिव स त्वामनुवर्तिष्यते"। इति।

पाश्चात्यवासनावासितेन महाविद्यालयीयेन शिक्षणेन पुनर्नैकशः संशयमेवैश्छन्नमभूद् नरेन्द्रचेतः। किन्तु केनाप्यान्तरेण हेतुना परमहंसदर्शनेच्छा रज्जुबद्धखगमिव तमाचकर्ष। तद्दर्शनेनैव च मनोनिर्वृतिमविन्दत।

पारिवारिकी यातना

अथोच्चैः श्रेण्या स्नातकपदवीमलभत नरेन्द्रः। तस्य विद्यावैचक्षण्यं, प्रवचनप्रागल्भ्यं, विचारवैशद्यञ्च समेषामाश्चर्यकरमभूत्। किन्तु हन्त ! महता पारिवारिकेणाघातेनाहन्यत तस्य कमलकोमलं हृदयम्। तस्य पिता विश्वनाथः सहसैव दिवं गतः। स हि औदार्यातिशयेन, विभवपूर्णेन जीवनेन च परिवारमकिञ्चनं, भूयसा ऋणेन च ग्रस्तं विससर्ज। मृतमात्र एव तस्मिन्, ऋणदातारः, संबन्धिनश्च गृहमात्रशिष्टां स्थावरसंपत्ति हस्तसात् कर्तुमयतन्त। गृहस्थितिस्तथा दरिद्रा यथा पर्याप्तं भोजनमपि दुर्लभमभूत्। गृहज्येष्ठस्य नरेन्द्रस्य शिरो विस्तृतस्य कुटुंबस्य पोषणचिन्तया भ्रान्तमभवत्। कर्मलाभा-यात्र तत्र सञ्चरन्नपि न स तल्लब्धुं शशाक। अन्येषां पर्याप्तं भोजनं स्यादिति सायं गृहागतः श्रान्तः स 'भुक्तं मया मित्रगृहे' इति भणन् क्षुत्पीडित एवानि-निमिलितनयनो रात्रिमनैषीत्। तथैव वत्सला तपःपूता च माताऽपि बहुशो विना भोजनमशेत। दारिद्र्यदुःखेन भृशं पीडितौ तौ कदाचित् 'वस्तुत ईश्वरो वर्तते वा ? वर्तते चेन्कथमिदं जगत्क्लेशभूयिष्ठं भवेद्' इत्युद्गिरतः स्म।

नरेन्द्रपरिवारस्य कष्टां दशामवगत्य रामकृष्णः स्वस्य संपन्नेभ्यः शिष्येभ्यः साह्यं वितरितुमुपादिशत्। मानधनाय नरेन्द्राय नैतदरोचत। स हि गुरु-मेतदर्थमुपालभत।

अतिदुःखकर्षितो नरेन्द्रस्तदा तदा मित्राणां पुरो नास्तिकमतानि सयुक्ति समार्थयत्। तान्येव मित्राणि वृत्तमिदं गुरवे न्यवेदयननिन्दंश्च नरेन्द्रस्य दुराचारान्। किन्तु हन्त! गुरुः नरेन्द्रनिन्दां नैवासहत। स ह्यगर्जत्:— "कथन्नु वराका यूयं जानीथ पुरुषपुंगवस्य तस्य चरित्रम्?" इति। अशान्तं मनः शमयितुं नरेन्द्रस्तदा तदा गुरुचरणान्युपासर्पत्। प्रीतिपूर्णानि च तद्वचोऽमृतान्यापीयात्मानं कृतार्थं मेने।

एकदा कार्यलाभाय समग्रं दिनमटाट्य, क्षुधितः श्रान्तश्च नरेन्द्र आपणिकस्य सोपानवेदिकायामुपविष्टः। सहसैव तस्य चेतोऽनिर्वचनीयेन प्रकाशेन पूरितं सत् सर्वं विस्मृत्य दिव्यभावनिमग्नमभवत्। तथैव रात्रिमतिवाह्य च ब्राह्मे मुहूर्ते जागरितेन्द्रियः स दुःखमीश्वरस्यानुग्रहं, संसारं च बन्धनरज्जुममन्यत। तदन्वचिरादेव अल्पवेतनं किञ्चित्कार्यमलभत। येन तस्य कुटुंबं जीवनपर्याप्तं भोजनमलभत।

कालिभक्तियाचना

अर्थक्लेशमुपशमयितुं कृतमना नरेन्द्र एकदा गुरुं जगदंबया जीविकापर्याप्तं धनं दापयितुं स्वं चिन्तासन्तानान्मोचयितुं च व्यजिज्ञपत्। गुरुश्च स्मयन्नेवाभणत् "कथं नु त्वं स्वयमेव मातरं न याचसे? जानेऽहं तस्याः त्वयि वात्सल्यम्। अवश्यं पूरयिष्यति सा ते मनोरथान्"। एवमाद्युक्त्वाऽद्यैव रात्रौ गत्वा मातरं ते कामं निवेदयेति प्रोक्तः शिष्यवत्सलेन गुरुणा। नरेन्द्रस्तथा कर्तुमन्वजानात्। अथ मंदिरान्तर्विशोभमानं मातुर्विग्रहमुपगच्छन् नरेन्द्रः परमां प्रीति प्राप। नूनमद्य जगज्जननी मां भाषिष्यते निवर्तयिष्यति च मे पारिवारिकं दुःखमिति प्रहर्षप्रफुल्लमासीत् तन्मनः। अन्तः प्रविश्य साञ्जलि ध्यायंश्च स तां सकलविश्वस्य सर्गस्थितिसंहारकारिणीं मङ्गलमयीञ्चाभावयत्। प्रार्थयच्चः—'मातः, देहि मे स्थिरां भक्ति संसारसंगाच्च विरतिम्"। तदेव दत्तं प्रतिगृह्य च गुरुं प्रत्यागतः। "कच्चिद् याचितस्त्वया मातरं धनवरः?" इति गुरुणा पृष्टश्च विस्फारितलोचनः स्मरन्निवावोचत्:—

"गुरुवर्य ! विस्मृतमेव मया तद्याचनम्। अहन्तु भक्ति ज्ञानं वैराग्यं च तामयाचम्"। "भवतु, पुनर्गत्वा याचस्व वित्तम्"। इति गुरुणा प्रचोदितो नरेन्द्रः पुनर्जगाम जगज्जननीम्। परं व्यस्मरद् वित्तम्। पूर्वयाचितमेव च पुनर्ययाचे। पुनरपि गुरुमुपसृत्य धनयाचनविस्मृतिं वैराग्यादियाचनं च कृतवानित्यख्यापयत्। तृतीयवारं प्रेषितोऽपि स तदेवायाचत। असकृज्ज्ञान-वैराग्याद्येव याचमानं शिष्यमपूर्वप्रेम्णा पश्यन् प्रसन्नमनाः परमहंसो मधुर-मूर्तिमेनं स्नेहगद्गदेन स्वरेणाभणत् :– वत्स ! ज्ञातमेवासीन्मयैतत्। न ते प्रकृतिः सांसारिकेषु विषयेषु रज्जते ! ज्ञानवैराग्यादिपूर्णमेव त अन्तरं करणम्। कथं तद्विषयकर्दमकलुषितं स्यात् ।" इति। तद्दिने याज्ञवल्क्यजनकयोरिव कृष्णार्जुनयोरिव च नवीन एवासीत् तयोर्गुरुशिष्यभावः। नेतः परं कदापि दारिद्र्यदुःखेन कदर्थितमभूत् नरेन्द्रचेतः। आध्यात्मिकायोदयाय दुःखमेव भवति महाभैषजमिति च नरेन्द्रो निरणयत्।

एकदा नरेन्द्रमाश्रित्य शिष्यसंघेन प्रवर्तितायां गोष्ठ्यां रामकृष्णोऽभणत्:– "नरेन्द्रो वस्तुतो भक्तशिरोमणिः। स्नेहस्निग्धं तच्चक्षुस्तं भक्तहृदयमा-वेदयति। ज्ञानिनयनं नु रुक्षं भवति न भावार्द्रम्। नरेन्द्रे नैसर्गिकी भक्तिः। पुष्टमप्यप्रधानमेव तत्र ज्ञानम्"।

स्वयं दारिद्र्यदुःखं भुक्तवतो नरेन्द्रस्य हृदयं सदैव दीनवत्सलमवर्तत। पूर्वस्मिन् वयस्यनुभूतं दुःखमेव तमायत्यां दरिद्रेषु नारायणदर्शिनं समदुःखम् अकिञ्चनसेवाव्रतिनञ्च व्यदधात्।

विग्रहपूजाया उपयोगमङ्गीकुर्वन्नपि नरेन्द्र ईश्वरस्य व्यापि विश्वरूप-मेव प्रत्यपादयत्। ईश्वररूपं स एकदैवं निरूपयन्नगायत् :–

परेश्वरस्ते पुरतो विजृंभते रूपाण्यनेकानि धरन्, विहाय तम्।
अन्विष्यते को हि विमूढ ! प्रेमतो भजस्व नाथं सकलेषु प्राणिषु ।।

(भावानुवादः)

कोटिशो जना अस्माद् धर्मतत्त्वमवगमिष्यन्तीति संप्रधार्य, नरेन्द्रम-बोधयदुदाराणि हिन्दूधर्मतत्त्वानि परमहंसः। विग्रहपूजाया दिव्यतत्त्वेन सह

तादात्म्यमेव फलम्। परमात्मैव सर्वप्राणिनामन्तर्यामीति च सावष्टम्भम-सकृदावेदयत्।

अथैकदात्मानं प्रव्रज्यायोग्यमाकलप्य प्रार्थयद् नरेन्द्रो गुरुं दीक्षादानाय। गुरुरपि तं विरक्तमानसं निश्चित्य सहर्षं विधिवत् प्रव्रज्यामग्राहयत्। प्रव्राङ्-वरञ्च तं विवेकानंद इति अन्वर्थेन नाम्नाऽयोजयत्। (खेतडीनृपेणेदं नाम पश्चात् कृतमित्यपि वदन्ति)।

परमहंस–निर्वाणम्

स्वकार्यसंपादनसमर्थं विवेकानंदमवाप्य विगलितकार्यवासनः कृत-कृत्योऽभवद् रामकृष्णः। अथ च गलव्याधिनाऽभिभूतः शिष्योपदेशमात्र-व्यापारेऽपि देहकष्टमन्वभवत्। भिषग्भिर्विश्रमितुमुपदिष्टोऽपि स जिज्ञासूनां मनःक्लेशविनोदनाय वाग्व्यापारान्नोपरराम। प्रतिदिनमुपचीयमानव्याधिश्च विवेकानंदं साध्यसन्नद्धं द्रष्टुमियेष। एकदा शिष्यवरः सः तमुपसृत्यावोचत्:— "त्रिचतुर्दिनव्यापिनं समाधिमास्थातुमभिलषामि। अनुजानातु भगवान् मां तथाकर्तुम्" इति। रामकृष्णस्तु निशम्यैतदुन्नतभ्रूरवोचत् "मूढोऽसि त्वम्, समाधेरप्युन्नता स्थितिरस्ति काचिदिति निश्चिनु। इदानीमेव त्वमगायः "ईशाच्छन्नमिदं सर्वमिति"। 'शिष्या मे सर्वभूतावस्थितं परमेश्वरं सेवन्ताम्। न सन्तु समाधिसुखसेविनः'। इत्यासीदभ्युपगमः परमहंसस्य। स हि नैकशोऽवोचत्—"ईश्वरशून्यस्य जगतो दर्शनमज्ञानम्। जगच्छून्यस्य चेश्वरस्य दर्शनं ज्ञानम्। ईश्वरमयमेवेदं जगदिति दर्शनं तु विज्ञानम्। ननु भाग्यवन्त एव ते ये सर्वमिदमीश्वर इति प्रतिपद्यन्ते।" इति। विवेकानंदो विज्ञानवानेव भवत्वित्यासीत्तस्य मनीषा। एकदा विवेकानंदो 'मुक्तिरेव गरीयसी, तामेव च कामये' इति व्याजहार। गुरुस्तु तन्न युक्तरूपं मेने। स ह्यवोचत्:—"तात ! किमेवं वदन् न लज्जसे ? त्वं हि वटवृक्षायमाणः संतप्तानां जनगणानां छायाप्रदो भवेरिति कलितं मया। परं यदि मुक्ति-

लाभेन स्वार्थसिद्धिमेव वृणीषे धिक्ते मुक्तिकामम्"। एवं भणन्नश्रूण्यमुञ्चत्। एतादृशैरभ्युपायैः परमहंसो विवेकानंदचेतसि जगच्छ्रेयःकामनां समधुक्षयत्।

कृतकार्यमात्मनं परिपश्य, अवधूतशिरोमणिः सः सर्पस्त्वचमिव भौतिकं कलेवरं तत्याज।

निर्वाणं गते प्रकाशपुञ्जे गुरुश्रेष्ठे, विवेकानंदादयः शिष्याः वज्राहता इव मूर्छितचैतन्याः, किङ्कर्तव्यतामूढाश्च अभूवत्। तदा देहयात्रापर्याप्तानि साधनान्यपि नासन् मठे। कथङ्कारं गुरुमूर्ति हृदये कृत्वा ते शिष्या ध्यानार्चनादिभिः कालमतिवर्तयन्ति स्म। एवं वर्षद्वये व्यतीते, शिष्याग्रणीर्विवेकानंदोऽचिन्तयत्:—'नैतद्युज्यते। न विस्मर्तव्यं गुरूपदिष्टं लक्ष्यम्। तस्मात् प्रकाशपुञ्जात् प्राप्तस्य दिव्यालोकस्य ग्रामेग्रामे गृहेगृहे च प्रसार एव नः कर्तव्यम्। न हि तदननुष्ठाय रामकृष्णशिष्यपदवीमर्हामः'। एवं विचार्य, सतीर्थ्येभ्यश्च विज्ञाप्य, द्वित्रान् विहाय सर्वे प्रव्राजो भारतयात्रायै निर्गच्छन्त्विति निरदिशत्।

अथ तथेत्यनुमते सर्वैः, विवेकानंदोऽनुभावैकपाथेय उत्तरप्रदेशयात्रामारभत। सर्वतः प्रथमं स भागीरथीपवित्रपादां, विश्वेश्वराधिष्ठितां, गीर्वाणविद्याविभूषितां, पुण्यपुञ्जीभूतां, नैकैर्भक्तवरैर्महात्मभिश्च शुचितरां वाराणसीमयासीत्। तत्र च मंदिराणि मठांश्च साक्षात्कुर्वन्ननुपमां शान्तिमन्वभवत्। कांश्चन साक्षात्कृतधर्माणः पुरुषवरानुपसृत्य प्रसन्नो बभूव। कांश्चन धर्मध्वजिनः काषायावृतानपि रागिणः प्रतारकांश्च पश्यन्नदूयत। ततोऽन्यान्यपि कानिचित्स्थलानि गत्वा पुनर्निववृते बडानगरगतं गुरुकूलम्। तत्र पुनरपि ध्यानाध्ययनप्रवचनप्रवृत्तः कर्तव्यचिन्तापरो बभूव।

ततः परं स भारतीयधर्मसंस्काराणां प्रभवं, नैकैः स्रोतोभिर्वृक्षसंपदा च विराजमानं, हिमशोभितशेखरं, नैकमहापुरुषसेवितं, कविवरगीतकीर्ति, हिमालयं पर्यटितुं प्रववृते। चेतोहरं गिरिवररामणीयकं पायंपायं, साधुसंगेन च मनोमोदं वितन्वन्नलभतपूर्वां मनोनिर्वृतिम्। किन्तु श्रद्धाधनानामपि

मूढानां छद्मना द्रव्यापहरणेन तुन्दिलानां मठाधीशानां, धर्मध्वजिनाञ्च शास्त्रविदुषां भोगप्रवणताम्, आत्मविमुखानां, शास्त्रतत्त्वं च विस्मृत्य शब्दाडंबरैकप्रवृत्ति दर्शंदर्शं सुतरामतप्यत् तस्य विवेकशालिनी मतिः। तत्रतत्र संचरन् स भारतीयजनताया धर्मनिष्ठां निभाल्य तुतोष। श्रद्धाधनानामपि तेषां विवेकहीनतां च साक्षात्कृत्याखिद्यत्। साधारणजनस्यार्थकार्श्यमपि तस्य मर्माण्यच्छिनत्। सर्वत्र प्रगल्भं नृत्यद् दारिद्र्यं दृष्ट्वा भूतमात्रप्रणयिनस्तस्य तप्तं मनो बहुशो भोजनादिष्वपि न प्रावर्तत। तदपसारणोपायान् विचिन्वतस्तस्य चिन्तातप्ते नयने दाहभियेव स्प्रष्टुं न शशाक निद्रा। जनमनोगता धर्मविषयिणी विभ्रमपूर्णा विपरीता च बुद्धिः, पाषाणद्रावकञ्च दारिद्र्यमिति द्वयमविद्राव्य न भारतस्योन्नतिः, न च जनजीवनस्योन्मेष इति द्रढं प्रतीयाय विवेकानंदः।

यातनापूर्णा यात्रा:

एकदा केनचिद् भद्रजनेन धूमशकटपत्रिकां दत्त्वा विसर्जितो विवेकानंदः तृतीयश्रेणीखंडं प्रविवेश। तत्र कश्चिद् मारवाडीपरिवारो वस्तूनि विस्तार्योपविष्ट आसीत्। सन्यासिषु घृणावान् स मारवाडी तिष्ठतेऽपि स्वामिने न स्थानमदात्। अथ कस्मिञ्चिदल्पग्रामे स्वामी मारवाडीकुटुंबश्चावातरत.म्। अग्निरथस्थितिगृहे छायावदल्पमेव स्थानमासीत्। तत्र वस्त्रमास्तीर्य मारवाडीपरिवारः सुखेनोपविष्टः, स्वादूनि भोज्यानि च भोक्तुमारभत। दिनद्वयात् क्षुधार्दितोऽभूत्स्वामी। ग्रीष्ममध्याह्ने विरलच्छायायां च भूमौ स वृक्षस्कन्धं पृष्ठेनाश्रित्योपाविशत्। तस्य तां दयनीयां क्लिष्टां च दशां दृष्ट्वा, प्रसन्नोऽभवद् स निर्घृणो गृहस्थः।

अथ समीस्थाद् ग्रामाद्, कन्थां भोज्योत्तमानि च करे कृत्वा, धावन्निवागतः कश्चिन् मिष्टान्नविक्रेता। आगत एव सः स्वामिनमुपधावन् बभाषे :-
"महात्मन्, समीपस्थितेऽप्यस्य दासजनस्य गृहे किमित्यात्मा क्लिश्यते ? कुतो नु मन्दभाग्यस्य मे गृहे भवतः पवित्रपादरजसां प्रवेशः ? भगवन् ! आगम्य-

तामत्र छायायाम्। पादरजोभिश्च पवित्रीक्रियतामियं कन्था"। इत्युक्त्वैव स्टेशनाधिपगृहञ्च प्रवेश्य, स्वामिनं सुखासनासीनं च विधाय, शीतजलेन हस्तपादादि प्रक्षाल्य, स्वादुभोजनेन परितर्पयामास। स्वामी तु न कदापि जनममुं दृष्टमस्मरत्। स्वामिनि धनिनोऽपि भिष्टान्नकारस्य तादृशीं भक्ति परिपश्यन्नाश्चर्यमग्नोऽभवद् मारवाडी। लज्जाकशाप्रताडितश्च स्वामिनि कृतदोषमात्मानं तर्जयामास। निर्वृत्तभोजनः स्वामी अतर्किता‌गमनं प्रीत्या स्नपयन्तं च तं यजमानमपृच्छत्:–"भद्र ! नाहं जानामि भवन्तम्। भवःस्तु मां चिरपरिचितमिव मन्यते, स्वजनादप्यधिकप्रीत्या सेवते। नात्र पश्यामि हेतुम्"। प्रसन्नमनाः स सज्जनः स्वामिपादौ परामृश्य प्रीतिपूर्णमभाषत :– "महात्मन्नद्य मध्याह्ने स्वपता मयाऽदृश्यत भगवानाञ्जनेयः। स हि मां क्षुत्तापक्लिष्टं भवन्तमङ्गुल्या दर्शयन् पानीयादिना सेवितुमादिदेश। उन्मीलितलोचनश्चाहं 'स हि स्वप्न' इति मिथ्या मन्वानः पुनः स्वापाय प्रवृत्तः। पुनरपि स एव भगवान् ददृशे, आताम्रनेत्रश्च पुनरपि मां भवत्सेवायै धावितुमादिदेश। अहन्तु गतसंदेहः सद्य एव गृहीतसामग्रिको धावन्नेवागत्य यथादर्शितं भवन्तमपश्यम्। अहो ! मे भाग्यम्। अद्य भगवतः कपीश्वरदर्शनस्य भाग्यमवापितोऽहं भवता"। इत्युक्त्वा पुनःप्रणम्य च, सबहुमानं गृहं निनाय विवेकानंदम्। अनुभूयैतत् प्रास्फुरत् स्वामिनि अवितथा श्रीकृष्णवाणीः–"**योगक्षेमं वहाम्यम्**" इति। . . . .

तेषु दिनेषु स्वामिनश्चित्तमतीव विक्षुब्धमासीत्। भारतस्य दुःखेन तप्तमनाः स न कुत्रापि शान्ति लेभे। दम्भभूयिष्ठान् धार्मिकजनान्, कदाचारकुविचारकुत्सितान् शिक्षितब्रुवान्, अविचारप्रसूतरूढिग्रस्तांश्च साधारणजनान् दर्शदर्शं, सर्वमिदं भस्मसात् कर्तुं संधुक्षितोऽमर्षः हृदयं विभेद्य, सहस्रधाराभिर्वहिर्गन्तुं प्रास्फुरत्। तादृशमनःस्थितिमावहन् स भारतस्य दक्षिणां दिशमयासीत्। पर्यटंश्च स बेलगोडापत्तनात् बंगलोरं, ततश्च मैसूरराजं द्रष्टुमगमत्। तन्नृपस्य विचक्षणः प्रधानमंत्री स्वामिनमेवमवर्णयत्:–"असौ नाम भव्याकृतिः दिव्यरूपश्च सन्यासी भारतस्येतिहासे शाश्वतं स्थानं लप्स्यत" इति।

एकदा महाराजस्तं 'स्वपरिजनाः कीदृशा' इत्यपृच्छत्। स्वामी निःसंकोचं प्रत्यवदत्:-"उदारः खलु भवान्, परमन्यत्रेवात्रापि परिजना मिथ्याप्रशंसया स्वामिनं प्रतारयन्ति" इति। परिजनेषूपस्थितेषु कटुसत्यमिदं भणन्तं स्वामिनं सवितर्कं नृपोऽभणत्:-"महात्मन्! नैवं भणितव्यं भृत्यजनानां पुरस्तात्। राजपरिजनो नामातिकुटिलः। स हि कदाचिद् भवतेऽपि विषं दद्याद्"। श्रुत्वैतत् स्वामी सहासमवोचत्:-"न वयं तथा देहे स्निह्यामः। यथार्थः सन्यासी प्राणानपि पणीकृत्य सत्यनिष्ठां परिरक्षति"-इति। मैसूरनगरे संस्कृतविदुषां सभायां स्वामिना वेदान्तमाश्रित्य व्याख्यातम्। ततो वेदान्तस्य तत्त्वस्पर्शिनो विचारान् श्रुत्वा विद्वांसः परमप्रसन्ना विस्मिताश्चाभूवन्।

कथाप्रसंगेन मैसूरमहीपस्य पुरो विदेशगमनेच्छां प्राकटयद् विवेकानंदः। तत्प्रतिभाप्रसन्नश्च भूपस्तदभिनन्द्य पर्याप्तं धनमपि दातुमैच्छत्। स्वामिना तूक्तम्: "प्रथममहं रामेश्वरं साक्षात्कर्तुमिच्छामि। तत्परमेव विदेशयात्राविषयो निश्चेष्यते। अतस्तिष्ठत्विदानीं धनवार्ता"-इति। बुद्धिविभवेनाध्यामिकशक्त्या च सर्वान् वशीकृत्य, मैसूरात् त्रावणकोरराज्यं जगाम विवेकानंदः। तत्र पंडितैः, नवशिक्षादीक्षितैः, प्राध्यापकैश्च विवदमानः पोर्वात्य-पाश्चात्यविषयेष्वप्रतिहतेन विद्यावैचक्षण्येन सर्वेषां मनांस्यावर्जयत्। तद्विषये कश्चिदुवाच :-

"आर्जव-प्रभावपूरितं तन्मुखं पवित्रहृदयस्य, मुक्तमनसः, तपःपूताया बुद्धेः, आत्मानुसंधानस्य, विश्वात्मभावनायाः, निष्कलङ्कचरित्रस्य च नूनं स्वच्छमादर्शमनुकुरुते-" इति।

सेतुबंधं गतो विवेकानंदो रामनदनृपं भास्करसेतुपतिं प्रत्यक्षीचकार। स हि सत्त्वधनो नृपस्तस्योत्तमः शिष्यः सहायश्चाभवत्। अमेरिकादेशे 'सर्वधर्मपरिषद्' भविष्यतीति हिन्दूधर्मतत्त्वोपस्थापनाय स्वामिनाऽवश्यं गन्तव्यमित्यमन्यत स नृपः। ततश्च स्वामी दक्षिणाशान्तस्थितं कन्याकुमारीक्षेत्रं जगाम। तत्र च प्रसन्नपरिसरं सागरधौतपादं देवीमंदिरं पश्यन्नेवापूर्वेणोल्लासेनोच्छ्वलन् स मन्दिरं प्रविवेश। साष्टाङ्गं च बालरूपिण्यै कन्याकुमार्यै

प्रणनाम। दिव्यभावभरितश्च बहिरागत्योत्तरङ्गविलासिनं रत्नाकरं निभाल्य, तदन्तःस्थितं शैलमधिश्रयितुमुन्मना बभूव। महामत्स्यसेवितेऽपि सागरजले प्लवमानस्तमारुरोह। पद्मासनासीनश्च परमरमणीयां प्रकृतिं नेत्रैकगतेनात्मनाऽपिबत्। तथास्थितश्च स अचिरादेव साक्षात्कृतस्य समग्र-राष्ट्रस्य धार्मिकीं सामाजिकीमार्थिकीञ्च दुरवस्थामशोचदपृच्छच्चात्मानम्:– "जगन्मिथ्येति कलयित्वा, देशस्य दीनां दशाञ्चोपेक्ष्य, आत्मदर्शनलालसस्य मम किं ध्यानासक्तिरात्मानंदानुभूतिर्वा युज्यते? भारतस्य दुःखिनो जनान् विहाय क्वाहमीश्वरस्य वास्तवं रूपमुपलभेय? नूनं तमेव परमात्मानमुपा-सितुं जन्मसहस्रयातना अपि मे सुसहाः। अभिजाता विद्यावन्तो ब्राह्मणाः अस्पृश्यत्वेनावमानिताश्चाण्डाला वा शीलशोभिन आर्याः, दुश्चरित्रदूषिता अनार्या वा सन्तुभारतीयाः, सर्वेऽपि ते ममेश्वराः। तेषां सेवैव मे जीवनव्रतम्। तेनैव गुरुवरस्य मे तर्पणं भवतु॥" इति।

अनायासप्रवृत्ताञ्चेमां दिव्यां वाचं स्पष्टमवाधारयत्:–"धर्मभूमि-कामास्थायैव भारतस्योत्कर्षः। सत्त्वशाली मायाविरहितो धर्म एव भारत-स्योद्धर्ता। धर्म एव भारतस्य पूर्वमिवाद्यापि प्राणशक्तिं समेधिष्यते। धर्म एव च भारतं राष्ट्रगणस्य नायकपदमारोपयिष्यति।" अथ स पुनरचिन्तयत्:– "के वा भविष्यन्ति निष्कामाः भारतसेवकाः? काषायधारिणः सेवैकव्रतिनः सन्यासिनो ग्रामाद्ग्रामं गृहाद्गृहञ्च पर्यटन्तः, दीनानां विधवानामज्ञाना-ञ्चाश्रुणि प्रमार्जयन्तः सत्यधर्मस्य पटहं नादयन्तु। अयमेव नः प्राप्तकालो धर्मः" – इति।

पुनरपि स भारतयात्रामारभत। एकदा सोऽचिन्तयत् "अकिञ्चनैर्दीय-मानमाहारमुपभुञ्जन्नहं तानधिकबुभुक्षापीडितान् करोमि। नास्ति मे तेषामन्नेऽधिकारः"। एवं विचिन्त्य एकदा क्षुधित एव स वनं प्राविशत्। निशायां समुपस्थितायामपि वृक्षमूलमाश्रित्योपविष्टः। तदैव कश्चित् करालः शार्दूलः भक्ष्यं मृगयंस्तत्रागतः। तं दृष्ट्वा स्वामी व्यचिन्तयत् :– "भवतु, पश्यामि! द्वावप्यावां क्षुधातुरौ। यदि कलेवरमिदं न लोकोप-

काराय कल्पते, कल्पतां तावदस्य तृप्तये। तावताऽपीदं चरितार्थं भवतु"। किन्तु हन्त ! स्वामिनः समीपमुपसृत्य सर्वप्राणिभयंकरः सः क्षणं विस्फारित-घ्राणः किमपि चिन्तयन्निवातिष्ठत्। शान्तमूर्तेश्च तस्मान्निववृते यथागतम्।

अन्यदा अलवरनृपः शिवमंगलसिंहो गोष्ठीप्रसंगेन स्वामिनमभाषतः– "नाहं विश्वसिमि मूर्तिपूजायाम्"। श्रुत्वैतत् स्वामी स्मयन्नेव समीपस्थं प्रधानं भित्तिस्थं नृपजनकचित्रं प्रदर्श्य, तदुपरि ष्ठीवनायादिशत्। तस्मिंश्च तथाऽकुर्वाणेऽन्यानादिशत्। राजा प्रधानादयश्च स्वामिनोऽतर्क्येण व्यापारेणानेन चकिता अभुवन्। 'कथमेवमुच्यते' इति चापृच्छन्। निर्भयमूर्तिः स अवोचत्:– 'नेदं चित्रं भवतः पिता। पत्रमात्रं हि तत्। तथापि आस्थावन्त इमे इदं चित्रमेव भवत्पितेति भावयन्तः सबहुमानं पश्यन्ति। न च तदवमानायोत्सहन्ते। एतदेव मूर्तिपूजाया अपि रहस्यम्।" इति

एकदाऽग्निरथेन गच्छता स्वामिना सह द्वावाङ्ग्लावुपविष्टावास्ताम्। 'सन्न्यासिनो मूढा उदरनिमित्तं च कृतवेषा' इति भावयन्तौ तौ स्वभाषया स्वामिनमापरितोषं निनिन्दतुः। सर्वमिदं जानन्नपि जडजत् तृष्णीमतिष्ठद् विवेकानंदः। तेन खलु तयोर्निन्दारसोऽधिकमुपचिनोति स्म। तथा कुर्वतोस्तयोरग्निरथस्थितिरभवत्। स्थिते चाग्निरथे, स्वामिनं तदधिकारिणा सह परिमार्जिताङ्ग्लभाषया व्याहरन्तं दृष्ट्वा तावाङ्ग्लाववोचतुः–"आङ्ग्लभाषानिपुणेनापि भवता कमिति तूष्णीमासितमस्मत्कृते निन्दाप्रसंगे ?" स्वामी तु स्मयन्नेव स्वस्थमना अवोचत् :–"नाहं प्रथममेव मूर्खान् दृष्टवान्। तेषु को नु प्रज्ञावान् क्रुध्येत् ?" अङ्गारकल्पमिदं वचो निशम्य, क्रोधताम्रावपि तौ स्वामिनो देहदार्ढ्यं पश्यन्तौ पलायनमेव वरममन्यताम्।

राजस्थानगते पत्तने दिनत्रयं यावन्नैके जिज्ञासवः स्वामिना विविधचर्चाप्रवृत्ता अभूवन्। सर्वेऽपि ते चर्चामात्रदक्षाः। न कोऽपि स्वामिनो भोजनादिवार्तामकरोत्। नितरां क्षुधिताय श्रान्ताय च तस्मै पञ्चमवर्णः कश्चिद् भक्तः सविनयमपक्वमेवान्नमाजहार। "भद्र ! किमिति पक्वं न दीयते" ? इति पृष्टश्च "कथं मया पक्वं भवानश्नुवीत !" इति सादरमवोचत्:–

"पचतु भवान्, नाहं भवादृशस्य भद्रस्य स्पर्शं दोषाय कलये"। इत्युक्त्वा स्वगतमेव सखेदमब्रूत:–"एतादृशा भद्रात्मान: सहस्रश: कुटजेषु वसन्ति। तानस्पृश्यान् वदन्तो भर्त्सयन्तश्च न लज्जामहे। अहो! मूढता हिन्दूनाम्!"

विदेशयात्रा

अथ नैकै: सुहृद्भि: सनिर्बन्धं प्रार्थित:, खेतडी नृपादिभिश्च धनादि-व्यवस्थया सभाजितो विवेकानंद: अमेरिका गन्तुं प्रतस्थे। तत्र न्युयोर्कनगरं प्राप्त:, अवतीर्य पोताद्, गन्तव्यगृहस्य मित्रदत्तं संकेतपत्रं विभ्रष्टमालोक्य च, किंकर्तव्यतामूढ इवाभवत्। मस्तकन्यस्तमञ्जुषश्च पथि परिसर्पन् स लोकानां महत् कुतूहलमजनयत्। अपूर्ववेषस्य तस्य पृष्ठतो धावन्ति स्म शिशव:। अटाट्य परिश्रान्तश्च स्वामी मार्गैकदेशे मञ्जुषां निधाय तदुपरि उपाविशत्। अथ तं तथास्थितं विभाव्य काचिदुदारचेतसी महिला सबहुमानमुपसृत्य, स्वस्थानमनैषीत्। स्वमित्रद्वारा च धर्मपरिषद्वार्तां ज्ञातुं तत्र च विवेकानंदस्य भाषणादिव्यवस्थां कर्तुं प्रायतत। 'विवेकानंदो न कस्या अपि धार्मिकसंस्थाया: प्रतिनिधि:। अतो न परिषदि भागभागी भवितुमर्हति' इति प्रबोधित: स्वामी चिन्तातुरोऽभवत्। प्रतिनिधिभाव आवश्यक इति न स्वामी नापि भारतीयास्तत्सुहृदोऽविदन्। किन्तु हन्त! राईट नामा स्वामितेजोविजित: प्राध्यापक: कथञ्चिदपि तदायोजयितुं प्रतिजज्ञे। स हि सुहृदं धर्मपरिषद: स्वागतसमित्यध्यक्षं स्वामिनमाश्रित्यैवमलिखत्:– "अस्य खलु स्वामिनो ज्ञानं सर्वेषां न: प्राध्यापकानां ज्ञानसमवायमप्यतिशेते।" एवं तेनैव प्राध्यापकेन प्रवेशलाभात् परं परिषत्स्थानं गन्तुं भाटकादिव्यवस्थाप्यक्रियत। तथापि तत्र गमनं यावदनेके प्रत्यवाया उपस्थिता:। तानप्यविगणय्य कथञ्चित् परिषत्सभागृहं गतो विवेकानंद:।

विश्वधर्मपरिषद्विजय:

परिषत्सभागृहमतिभव्यं, नानाविद्याविचक्षणै: पूरितञ्चासीत्। अपरिचितजनसहस्रभरितमदृष्टपूर्वं च तत्सभागृहमालोक्यापूर्वं सभाक्षोभमन्वभवद्

विवेकानंदः। सभाध्यक्षेण सोऽसकृद्भाषणाय प्रेरितोऽपि 'पश्चात्' 'पश्चादि'ति बभाण। अन्ततः डॉ. बरोमहाशयेन दत्तपरिचय उत्थाय, स्नेहार्द्राभ्यां नेत्राभ्यां परितो विकोक्य, चेतसा भगवतीं वाग्देवतां च प्रणम्य, व्याख्यातुमारभत:- **"अमेरिकावासिनो भगिन्यः भ्रातरश्च"** श्रुतमात्र एवैतस्मिन् मनोहरे पदकदंबके, श्रोतारः सर्वे सोत्कण्ठाः शिर उन्नमय्य मनोहारिणीं सन्न्यासि-मूर्तिमपश्यन्। रूढसंबोधनस्थाने आत्मभावख्यापकं तत्संबोधनं सुतरामरोचत सदस्येभ्यः। व्याख्यानप्रस्तावञ्चैवमकरोत् स्वामी:- **"नानास्थलेभ्यो नानास्रोतोभिः प्रवहत् तोयं सागरमेव यथा पतति तथा प्रभो! रुचिभेदादधिकारभेदाच्च नानाधर्मैभिरधिश्रिता मार्गास्त्वामेव प्रापयन्ति"**। **"ये यथा त्वां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजन्नसि"**। एवमादीनि हिन्दूधर्मदृष्टिं पुरस्कुर्वन्ति मधुरकण्ठान् निःसरन्ति वचांसि पायंपायं हर्षोत्थितैर्जनैः तालिनिनादैर्निनादितमभवत् सभाभवनम्। सर्वे च मुक्तकण्ठं प्राशंसन्त स्वामिवरेण्यम्। ततश्च भूयोभूयः प्रार्थितः स्वामी दशाधिकवारमभाषत तस्मिन् सभागृहे। तदनु नैकाः संस्थास्तं व्याख्यातुं सबहुमानं निमंत्रयामासुः। वर्षद्वयं यावच्च अमेरिकाखंडे परिव्रजन् चेतश्चुम्बिन्या शैल्या योग-भक्तिवेदान्तविषयान् प्रतिपादयामास। तत्र सहस्रशो जनास्तं श्रोतुं कार्यशतानि विहायाहमहमिकया परापतन्ति स्म। स्वं स्वं गृहञ्च तं नेतुं सानुनयं प्रार्थयन्ते स्म।

तत्र प्रवृद्धेन दिगन्तव्यापिनाऽपि यशसा न तमहंकारलेशोऽप्यस्पृशत्। नाहं विजयोन्मत्तः स्यामिति च भावयन् स जगन्मातरमेवं तुष्टाव:-"जननि! भारतमातरि दारिद्र्योपहतायां किं मे यशसा? लक्षशो मे भ्रातरोऽन्नग्रासा-भावेन दिनेदिने मृत्युमुखं प्रविशन्ति। अत्र हि विभववतां धननिधिरुच्छ्वलति। तत्र च भारतीयाः कङ्कालकायाः कथञ्चिदुच्छ्वसन्ति। को हि भारत-मुत्तारयेदस्माद् दुःखार्णवात्! कस्तेभ्योऽन्नं यच्छेत्! दर्शय मातः! कथमहं देशसहायो भवेयम्"-इति। तत्र स्वामी थोरोनामानं दार्शनिकममिलत्। स्वामिना परामृश्य स एवमलिखत्:-"वेदान्तानां गीतायाश्च ज्ञानगङ्गायां

स्नात्वाऽभिप्रैमि यत् तत्तुलनायामास्माकीनं दर्शनं विद्याश्च तुच्छानि भान्ति" इति। वर्षद्वयम् अमेरिका-इंग्लेंडादिदेशान् परिभ्राम्य, वेदान्तसंदेशेन तदीय-जनमनांसि च वशीकृत्य, भारतं प्रति पाश्चात्यानां सम्मानभावनां च सुधुक्ष्य, प्रतिनिवृत्तो वेदान्तकेसरी भारतम्। अत्रागत्य पुनः परितः पर्यट्य, लोकेषु सद्धर्मबुद्धिं राष्ट्रसेवां च समुद्भावयितुं प्रायतत। अन्ते च स्वगुरोर्नाम्ना **'रामकृष्ण मिशन'** इति संस्थां **बेलुरमठाख्यं** च रामकृष्णशिष्यसाधनालय-मस्थापयत्। नैके वैदेशिका भारतीयाश्च शिष्यास्तमात्मश्रेयसे परिवव्रुः। रामकृष्णमिशनद्वारा चायं भारतीयलोकानां नानोपकारप्रवृत्तिं प्रवर्तयामास। यूनां सेवाव्रतिनां सन्न्यासिनां संघञ्चायोज्य, आमुष्मिकश्रेयःसमन्वितायामैहिकभौतिकाभ्युदयप्रवृत्तौ तं योजयामास।

एतत्सर्वमतिवेगेनानारतमनुतिष्ठतस्तस्य शरीरसंपद् विश्लथाऽजायत। हिमवदुपत्यकायां **मायावती**–आश्रमे स्वास्थ्यलाभाय निवसन्नपि स न स्वस्थां प्रकृतिमवाप।

मिस मार्गारेटनाम्नी **(भगिनी निवेदिता)** आङ्ग्लयुवतिस्तस्य शिष्यत्वमवाप्तुं त्यक्तसर्वस्वाऽत्रागता। स्वामिपादेषु स्थित्वा प्राप्तवेदान्तविद्या च सा मिशनप्रचालितं कन्याविद्यालयमाश्रित्य भारतसेवाव्रतिनी बभूव। तथैवानेकैर्वैदेशिकैः स्वामिशिष्यैर्देहेन धनेन वाचा वा भारतसेवाऽक्रियत।

ततः पुनरपि विदेशान् गत्वा तत्रत्यान् शिष्यान् ज्ञानामृतेन परितोष्य, मठार्थञ्च प्रभूतं धनामाहरन् प्रतिनिवृत्तः।

१९०२ ख्रिस्ताब्दस्य जुलाईमासस्य चतुर्थतारिकायां शुक्रवारे ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबुध्य घण्टात्रयं ध्यायन्नतिष्ठत्। गङ्गायां स्नात्वा मधुरेण स्तवेन सर्वभावेन कालिं तुष्टाव। सतीर्थ्यैर्वेदान्तादितत्त्वं मठादिसंचालनोपायांश्च चर्चयन्दिनमत्यवाहयत्। रात्रौ नववादने च प्रियैः सहायैः परिवृतः परमार्थैक-प्रवणो ब्रह्मनिर्वाणमवाप।

अन्तिमेषु दिनेषु स भूयोभूयोऽभणत् :–

"अनेकशोऽनेकानि मे जन्मानि भवन्तु। दुःखलक्षाण्यनुभूयापि सर्वान्तर्यामिणं परमेश्वरमाराधयेयम्। सर्वदुःखिनामश्रूणि प्रमार्जंश्च तत्सेवाकर्मणि जनान् प्रवर्तयेयम्। तथा प्रवृत्ताश्च ते सर्वेश्वरं प्रपन्ना भवन्तु"–इति।

अयं च तस्योपदेशसारः–

"सर्वोऽपि प्राणी वस्तुतो दिव्यरूपः। प्राकृता हि विकारास्तस्य दिव्यभावमावृण्वन्ति। आवरणस्य च तस्यापोहाय यथाशक्तिरुचि योगो भक्तिर्ज्ञानं वोपायः। दिव्यभावस्य प्रकाशनमेव मानवस्य प्रधानं लक्ष्यम्। मतानि संप्रदायाः क्रियाकांडा धर्मग्रंथा देवालयाश्चेति सर्वमिदमप्रधानम्।" इति

●

विरलविश्वविभूतिः

महात्मा गांधिः

वन्धुर्दीनदरिद्राणां विश्वमित्रो दयानिधिः।
सर्वधर्मसमस्त्यागी वैष्णवः प्रेमविग्रहः।।
अहिंसा-सत्यनिष्ठावान् ईश्वरैकपरायणः।
स्वातंत्र्यस्य समाहर्ता महात्मा विश्वविश्रुतः।।

निशायाः प्रगाढतमसो नूनं भवति प्रसूतिर्मङ्गलस्य प्रातःप्रकाशस्य!

वर्षाणां शतैः पारतन्त्र्यग्रस्तस्यास्य देशस्य दशा गाढेन दैन्यतमसा छन्नाऽभवत्। तदा तदा कैश्चित् स्वातन्त्र्यवीरतारकैः कृतेऽपि प्रकाशे नैतत्तमः पराकर्तुमशक्यत, अपि तु तद्गाढतरं समजायत। निराशागर्ते पतिता आसीद् भारतमाता।

अथ तादृशे निराशाभूयिष्ठे समये भारतस्य पश्चिमे समुद्रोपकण्ठे १८६९ खिस्ताब्दस्य अक्टोबरमासस्य द्वितीयतिथौ बाल एकः प्रादुरभवत्। अस्य पूतलीबाई नाम्नी माता, करमचंदनामा पिता च परमेश्वरैकनिष्ठौ, धर्म-परायणौ, सदाचारसम्पन्नावास्ताम्। पोरबंदराख्यस्य नगरस्य शासकस्य मंत्रिपदमुवाह करमचंदः। सत्यव्रतस्यास्य कार्यदक्षता, विश्वस्तता, न्यायैक-परता च सर्वत्र प्रसिद्धिमवापुः।

चतुर्थपुत्रस्यास्य 'मोहनदास' इति नामकरणं व्यधीयत कृष्णभक्ताभ्यां पितृभ्याम्। अथ बाल्ये नास्य बालस्य कोऽपि विशेषः समलक्ष्यत। अन्धकारे प्रकोष्ठात् प्रकाष्ठान्तरमपि गन्तुं नापारयतायं भीत्या। भूतप्रेतभीतिस्तम-त्यन्तमकम्पयत। एकदा धात्रीकल्पा गृहदासी तथा बिभ्यतं तं "रामनाम्नि गृहीते भूतादयो न त्वां स्प्रष्टुमपि शक्ष्यन्ती"ति सश्रद्धमवोचत्। ततः परं श्रद्धाधनश्चायं न कदापि भीतिमन्वभवत्। रामनाम्नश्च परम उपासकः सञ्जातो ततः परं मोहनदासः।

सदाचारनिष्ठा

एकदा शालायां परीक्षक आगच्छत्। गणितपरीक्षायां प्रवृत्तायां मोहन-दास उदाहरणे एकत्र प्रमादभूयिष्ठमलिखत्। शिक्षकस्तत्र सञ्चरन् प्रमादं तमपश्यत्। इङ्गितेन तं प्रमादं दूरीकर्तुं लेखनीयं च लिखितुं शशंस। किन्तु मिथ्याव्यवहारभीरुरयं न तदङ्गीचकार। समाप्ते परीक्षणकार्ये, शिक्षक-स्तमाहूयात्मसूचनं किमिति नानुष्ठितमिति अपृच्छद्। कंञ्चित्कालं मूकः स्थित्वा सविनयमुवाच मोहनदासः—'यदहं न जानामि तदन्यनिर्दिष्टं लिखित्वा नाहं पापमाचरितुमिच्छामि', इति। मिथ्याव्यवहारापेक्षयाऽनुत्तीर्णतैव वरमिति अमन्यत सत्यनिष्ठो निर्दोषोऽयं बालः।

तदनु समवयस्कैः सह क्रीडतोऽस्य सङ्गदोषात् धूम्रपानं कर्तुं मतिरभवत्। कानिचिद् दिनानि पितृव्यस्य पीतत्यक्ताः धूम्रशलाकाः गृहीत्वा धूम्रपान-

मक्रियत। किन्तु गच्छता कालेन धूम्रपान-व्यसनमवर्धत। त्यक्तशलाकास्तु न पर्याप्ता अभूवन्। अतः कम्पमानकरेण गृहात्सुवर्णवलयमचोरयत् मोहनदासः। गृहजना न तदविदन्। किन्तु "मया चौर्यं कृतम्? कथमहमेवमधमः संवृत्तः? विना चौर्यनिवेदनं न मे भवेच्छान्तिः, न च स्यात्पापादस्माद् विमोकः।" इति सततं चिन्तासन्तानसंतप्तः अशान्तमना आसीत् सः। स पितरं साक्षाद्वक्तुमप्रभवन्, पत्रारूढं कृत्वा, आत्मनीयं चौर्यवृत्तं न्यवेदयत्, प्रार्थयच्च पौनःपुन्येनापराधमिमं क्षन्तुम्। प्रगल्भचेता अस्य पिता तमाह्वयत्, प्रेम-गद्गदेन कण्ठेनाभाषत च यद् "नाहं कुप्यामि त्वयि अपराधाय अस्मै। अप-राध्यताऽपि त्वया यत् सत्यमुक्तमिति नूनं मे त्वं प्रियतरोऽसि संवृत्तः। गच्छ, क्षान्तोऽसि मया" इति। ततः परं सदैव परित्यक्तं धूम्रपानम्। सत्यनिष्ठा ररक्ष एनं व्यसनदुःखात्। मोहनः तारुण्ये प्रविष्टः देशपारतंत्र्येण खिद्यति स्म। केचन सवयस्का अभणन्–"मांसभक्षणं विना न देहो बलवान् भवति; बलमन्तरा च न वयं विदेशीयान् जेतुं प्रभविष्यामः। अतो मांसभक्षणं स्वातंत्र्यलाभायापरिहार्योऽस्त्युपायः"। विचारहीनो मोहनः तत्तथैवामन्यत। जुगप्सापूरितेनापि चेतसा स मांसमभक्षयत्। किन्तु हन्त! आचारपरिपूते वैष्णवानां कुले प्रसूतस्यास्य चेतो तेन कर्मणा आत्मघृणया सुतरां संतप्तमभूत्। रात्रौ सुप्तश्च सः भक्षितमांसस्य अजस्य करुणकरुणं क्रन्दितमिवाश्रृणोत्। "किमिदमाचरितं निर्घृणेन मया! कथन्नु मुच्येयं पापादस्माद्!" इति अनवरतं विचारयन्तमिमं मनस्तापः सुदीर्घं संतापयति स्म।

विदेशगमनप्रस्तावः

समाप्ते माध्यमिकाध्ययने, देशान्तरमध्ययनाय प्रेष्यतामस्माकं मोहन इति अस्य पितृव्यः भ्राता चाचिन्तयताम्। पिता तु पूर्वमेव दिवं गतः। "यद्ययं इंग्लेंडदेशाद् विधानतंत्रस्योत्तममुपाधिं 'बेरिष्टर' पदवाच्यं लभते, अस्मत्कुलं महतीं प्रतिष्ठां विन्देत, अयञ्च प्रभूतं धनमर्जेत्" इत्यासीद् मान्यता ज्येष्ठानाम्। ज्योष्ठो भ्राता न बहु अर्जति स्म। अतः तत्र गतागतयोः अध्यय-

नस्य च व्ययं वोढुं दुःशकममन्यत। अथापि ऋणेनापि मोहनाध्ययनप्रत्यूहो निवर्तनीय इति संकल्पितं तेन। निश्चितञ्च मोहनस्य विदेशगमनम्।

किन्तु धर्ममूर्तिर्माताऽनुजानीयाद्वा! इत्यासीद् भीतिः सर्वेषाम्। एकदा मातरमुपसृत्य कुटुम्बिजनैर्निवेदितमिदम्। सा तु विदेशगमने भक्ष्याभक्ष्य-स्पृश्यास्पृश्यविवेको न पालयितुं शक्यः, अन्येऽपि चरित्रघातका दोषाः संभाव्यन्ते विदेशगमनादिति आकलय्य, वत्सस्य मोहनस्य विदेशयात्रां न युक्तरूपाममन्यत। प्रकाशितवती च स्वीयं मतमिदम्। अथ गतेष्वन्येषु, मोहनमेकाकिनं सा पृष्टवती'वत्स! किं त्वं चिन्तयसि विषयेऽत्र?' इति। सोऽभणत्–'चेत् त्वमनुमन्यसे गच्छामि, नो चेन्न गच्छामि' इति। पुनर्विरम्योवाच 'ममाधर्माचरणभीतिस्त्वया त्याज्या। नाहं कदापि स्वैरचारी भविष्यामि' इति। मोहनस्य विदेशगमनेच्छां बुद्ध्वा, सत्यसंकल्पस्य तस्य स्थिरां मतिं विदन्ती माता तं सप्रेमाभाषतः–"पुत्र! जानामि ते सुशीलम्। तव प्रकर्षो विदेशगमनेन भवेच्चेत्तत्र सोत्साहं गच्छ। नाहं बाधां करोमि। किंतु परदार-मांसभक्षण-मदिरापानानि न कदापि सेविष्यस इति प्रतिजानीहि" श्रुत्वैतद् मातृवत्सलो मोहनः निःसंदिग्धं तदनुपालयितुं प्रतिज्ञातवान्।

मुंबईनगराद् यांत्रिकपोतेन स लंडननगरं प्रातिष्ठत।

विदेशवासः

तत्र च वर्षचतुष्टयमुषित्वा, अभिमतमुपाधिं लब्ध्वा, प्रतिनिवृत्तो मोहनः स्वदेशम्।

लंडननिवासकाले निरामिषभोजनं दुष्प्रापमिति कतिचिद् दिनानि विना भोजनमयापयत् मोहनः। किन्तु मातुराज्ञां नोदलंघयत्। यत्र जलमिव मदिरां पिबन्ति जनास्तत्र मदिरात्यागः कियान् दुष्करः! अथापि नास्पृशत् कदापि ताम्। एकदा वयस्यैर्वाराङ्गनागृहं प्रवेशितः स लज्जया परिभूतः बाल इव प्रमत्त इव च व्यवहरन्, आत्मानं चरित्रभङ्गाद्ररक्ष। साधुस्वभावेन,

सेवानिरतेन चानेन जितानि तत्रत्यानां हृदयानि। तत्र यस्या गृहेऽयमवसत् सा वृद्धा तस्मिन् सुतनिर्विशेषमस्निह्यत्। कदाचित् सुशीलया कन्यया सह च अस्य विवाहं घटयितुमचिन्तयत्। सा कन्या वहुशो वृद्धाया गृहमागच्छन्ती मोहनस्य सुपरिचिताऽभवत्। कन्यापि सा सुशीलेति सुशीलस्यास्य तया संयोगः उभयोः श्रेयसे सुखाय च संपद्येतेति शुभकल्पनैव तां वृद्धां तथा कर्तुं प्रैरयत्। एकदा कन्यासहाया सा वृद्धा मोहनमाहूय चिरपरिचितौ तावेकाकिनौ विसृज्य स्थलांतरं गतवती। एकान्ते परयुवतिसान्निध्यमननुभूतवता मोहनेन तदैव वृद्धायास्तस्या अभिप्रायस्तर्कितः। अहं परिणीत इति न जानातीयं भद्रमहिलेति पर्य्यालोच्य, तां पत्रेण सर्वमपि आत्मगतं वृत्तं न्यवेदयत्। महतो धर्मसङ्कटाच्च सर्वान् अरक्षत्।

वाक्कीलकर्मारंभः निष्फलता च

अथ निर्वृत्तेऽध्ययनव्यतिकरे स्वदेशं प्रतिनिवृत्तो मोहनः। किंकर्तव्यताविमूढोऽयं मुंबापुर्यां वाक्कीलव्यवहारायावसत्। प्रतिदिनं स्वस्थानात् क्रोशं वर्तमाने महान्यायालये पद्भ्यामेवागच्छत्। गृहकार्यञ्च सर्वं स्वयमेवाकरोत् येन स्वल्पव्ययेन जीवनयात्रां चालयति स्म। एकदा काचिद् वृद्धा न्यायालये स्वव्यवहाराय मोहनं वाक्कीलत्वेन न्ययोजयत्। पारिश्रमिकं निश्चित्य, व्यवहारविषयं च सम्यक् पर्यालोच्य, मोहनः प्राड्विवाकसमीपं स्वीयं व्यवहारमुपस्थायितुं उदतिष्ठत्। किन्तु हन्त! सभाक्षोभपराभूतस्य मुखादक्षरमपि न निःसरति स्म। सर्वमपि भवनं, जनाश्च परितो भ्रमन्त इवालक्ष्यन्त। सर्वाववयवेषु जातवेपथुर्मोहनः किञ्चित्तूष्णीं तिष्ठन्नात्मानं संस्तम्भयितुमप्यशक्त उपाविशत्। आवेदयच्च व्यवहारयोजिकां वृद्धाम्- 'नाहं भवत्या व्यवहारं निर्वोढुं शक्तः, प्रतिगृह्णातु धनम्' इति। ततः परं सुदीर्घकालं यावन्न व्यवहारकार्यं समारब्धुमभवदस्य साहसम्। शिक्षककर्म लब्धुं प्रयतमानो न तदप्यलभत। विदेशे लब्धविद्यास्तदानीं समाजे महद्-गौरवमविन्दन्। किन्तु, लज्जाशीलः मोहनः सर्वथा अयोग्य इति तत्परिचिता अमन्यन्त।

दक्षिण-आफ्रिकागमनम्

अथ स्वोदरपूर्तिपर्याप्तमपि धनमर्जितुमक्षमो मोहन आफ्रिकाप्रदेशे वाक्कीलकर्मानुष्ठातुं निमन्त्रितः। उपायान्तरपश्यंश्चायं तत्र गतवान्। अस्यासीत् संकल्पः वाक्कीलकर्मण्यपि नासत्यमनुष्ठेयमिति। शासनस्य करचौर्यं न गोप्यम्—स्वव्यवहारात् पूर्वं करं दत्त्वैव शासकानामन्याये सति व्यवहारोऽनुष्ठेयः। असत्यभूयिष्ठे जगति कथन्वेतादृशो वाक्कीलो जीविकां लभते! इति बहुभिर्बहुधा प्रचोदितोऽपि मोहनः सत्यं प्राणेभ्योऽपि गरीयो मेने। न चासत्यव्यवहारे आत्मानमयोजयत्।

सत्याग्रहारंभः

अथैकदा धूमशकटे प्रथमश्रेण्या प्रवासं कुर्वाणो मोहनो गौरेणाधिकारिणा तृतीयश्रेण्यैव प्रयातुमादिष्टः। "प्रथमश्रेण्यै क्रीता मया मूल्यपत्रिका। अतस्तयैव श्रेण्या प्रयास्यामि" इति सधैर्यमवोचन्मोहनः। "अगौराः तृतीयश्रेण्यैव प्रवसन्त्विति भवति अधिदेशः। श्यामवर्णस्य तव नास्त्यधिकारः प्रथमश्रेण्या गन्तु"मिति सहुंकृतमवोचद् गौरः। "नाहं प्रथमश्रेण्या अवतरिष्यामि, क्रियतां यच्छक्यते भवद्भिः"। इति मोहनस्य दृढं वचः श्रुत्वा गौरैः स बलान्निक्षिप्तोऽधस्ताद्। अस्य सामग्री च अधः प्रक्षिप्ता या स्थानरक्षकेण संग्रहीता।

अनेनावमानेन नितरामदूयत मोहनस्य हृदयम्। "मदपक्षेयापि दीना हीनाश्च बहवो भवन्ति। तेषां का दशा भवेद् यद्यहमेवमवमन्येय!" इति विचारसन्तत्या भृशं संतप्तोऽयं प्रतिकाराय दृढसंकल्पोऽभवत्। किन्तु शस्त्रास्त्रसनाथानां गौराणां शासकानां प्रतिकारः केनोपायेन विधीयेत! 'भारतीयाः प्रायः निर्धनाः शस्त्रास्त्रहीनाः, बलेन संख्यया च न्यूनाः, अथ कथं ते प्रतिकुर्वीरन् गौराणाम् अत्याचारान्?।' इति चिन्तामग्नोऽयं सत्यनिष्ठ एवं निश्चितवान् 'भवतु, परमात्मा न्यायवर्तिनं, सत्यानुष्ठायिनं, श्रद्धालुं,

सुशीलश्च सदैव संसेवते। एते शासकाः, स्वप्रभुत्वेनोन्मत्ताः गर्विष्ठाश्च जाताः। अतः स्वीयमकार्यं न जानते। मया दीनां दशामापन्ना मद्भ्रातरो भयं विहाय प्रेम्णाऽहिंसकैरुपायैः गौरान् प्रतिकर्तुं प्रबोधनीयाः। मार्गोऽयं दुष्करः। प्रथमं न शासनप्रतिकारे सज्जा भवेयुर्जनाः, अथापि अयमेवोपायः फलप्रवणः, श्रेष्ठतमश्च वर्तते' इति दिवानिशं विचिन्तयन् मोहनदासः भारतीयानाहूय स्वीयं संकल्पं निवेदितवान्। तदानीमेव शासकैः घोषितं यद् "ये ख्रिस्तविधिना न परिणीतवन्तः तेषां विवाहो न शासनसम्मतः। तादृशौ दम्पती न विवाहितानामधिकारानर्हतः" इति। 'क्षते क्षार'मिव घोषणयाऽनया नितान्तं संतप्ता भारतीयाः मोहनदर्शितं मार्गमनन्योपायतया स्वीकृत्य, 'अहिंसकसत्याग्रहं' कृत्वा, विना प्रतिकारं लगुडमारमनुभवन्तः कारागाराणि जग्मुः। तेषु मोहनदासगांधिपत्नी कस्तुरबा अपि स्त्रीणां नेत्री भूत्वा कारागारं प्रविष्टा। विना प्रतिहिंसां सहस्रशो जनानां शासनभङ्गरीतिमिमां दृष्ट्वा सकलमपि जगत् विस्मयमूढमभवत्। सहृदया विचक्षणाश्च सर्वत्र मोहनदासस्याप्रतिममिमभ्युपायं प्राशंसन्। ईंग्लेंडदेशेऽपि तत्रत्या जनता दक्षिणाफ्रिकाशासकाननिन्दत्। सर्वमिदं विक्षोभं विलोक्य शासका अलज्जन्त। कारागारनिगडितान् भारतीयांश्च तत्प्रतिकूलविधिं निराकृत्य बन्धनमुक्तान् चक्रुः। एवं भारतीयानां दुःखान्यपोह्य मोहनः पुनरागाद् भारतं देशम्। पञ्चदशवर्षाणि यावदाफ्रिकादेशेऽनेन कृतेन सेवाकार्येण विशिष्य च अहिंसकसत्याग्रहाभ्युपायेन सर्वत्र गांधेः मोहनदासस्य नाम ख्यातिं जगाम। भारतीयास्तु 'गांधि' नाम श्रुत्वैव आदरेण शिरो नमयन्ति स्म। अतो यदा मुंबापुरीमवातरद् मोहनदासः गांधिः सहस्रशो जनास्तं स्वागतीकर्तुमहमहमिकया परापतन्।

अत्रागत्य, देशेऽत्र तदानीं जनकल्याणाय स्वातंत्र्याय च प्रवर्तमानान् तिलक-गोखले-एनीबिसंट-श्रीनिवासशास्त्री-फिरोजशाहमेहता-प्रभृतीन् देशनेतॄनपश्यत्। तत्र गोखलेमहाशयेन सह पूर्वमेवाफ्रिकादेशे लब्धपरिचयो गांधिः देशभक्तिमन्तं बुद्धिमतां वरिष्ठमेनं स्वीयं गुरुकल्पममन्यत।

गोखले-उपदेशेन गांधिमहाशयो वर्षं यावद् भारतस्य सकलभागेषु परिभ्रमणं कृत्वा देशवासिनां वास्तविकीं स्थितिमपश्यत्। साक्षात्कृतस्थितिश्च लोकानां दारिद्र्येण, अज्ञानेन, परस्परनिन्दालुतया, अस्पृश्यतादि-कुरूढिग्रस्तत्वेन च भृशमतप्यत। तद्दूरीकरणमेव स्वीयं प्रथमं कर्तव्यमिति च निश्चयमकरोत्।

भारते किल तदानीं 'राष्ट्रिय महासभा' नाम्नी संस्था लोककल्याणाय प्रवर्तमाना आसीत्। अस्याः सभायाः सदस्येषु केचन पूर्णस्वराज्यमभिलषन्ति स्म, केचन तु ईंग्लेंडशासनान्तर्वर्ति स्वदेशीयशासनमकामयन्त। तत्र प्रथमानां बालगंगाधरः तिलकः, अपरेषां च फिरोझशाह मेहता अग्रण्यौ आस्ताम्। गांधिः न तदवधि कमपि पक्षमभजत्। अचिरादेव प्रथमं गोखले ततश्च तिलकःपरलोकं प्राप्नुताम्। तदनु गांधिः एव सर्वेषां देशभक्तानामेकायनमभवत्। अध्यात्मशक्त्या, देशभक्त्या, स्वभावसारल्येन, दीनसदृशजीवनचर्यया, परमात्मैकनिष्ठया च सर्वे भारतीयाः अमुं 'महात्मा' इति गौरवेण व्यपदिशन्। तदनु 'रोलेटविधान' प्रतिकारार्थं १९१९ खिस्ताब्दे, सायमन कमिशन बहिष्कारप्रवृत्तौ १९२१ खिस्ताब्दे च गांधीप्रयोजिता सत्याग्रहरूपा प्रवृत्तिः समारभ्यत। एतन्मिषेण भारतस्य कोणेकोणे स्वराज्यभावना प्रादुर्बभूव। जनानां दारिद्र्यनिवारणाय स्वदेशोत्पन्नान्येव वस्तूनि उपयोक्तव्यानि, स्वयमेव स्वीयानि वस्त्राणि निष्पादनीयानि, मदिरापरित्यागः कर्तव्यः, विभिन्नधर्मिणामैक्यं संपादनीयम्, स्त्रीभिरपि राष्ट्रसेवाकर्मणि आत्मा योक्तव्यः' इत्यादिकर्मभिः महात्मनाऽनेन स्वाराज्यप्रवृत्तिः, पूर्वमिव न केषांचिच्छिक्षितानामेव, अपितु सर्वस्या जनतायाः कर्तव्यमिति प्रतिपादितमभूत्। गांधिमहात्मनः वेषः, भाषा, व्यवहारः, सर्वमिदं दरिद्रतमेन भारतीयेन समानमिति सर्वा जनता तमात्मनीनं, समानसुखदुःखिनञ्चामन्यत। ग्रामे ग्रामे, कुटजे कुटजे च गत्वा महात्मनानेन भारतस्य हृदयमिव प्रविष्टम्। रोगिणां शुश्रूषां स्वयमन्वतिष्ठत्। दुर्भिक्षे, भौतिके चोत्पाते, बुभुक्षितानां प्रणष्टसर्वस्वानाञ्चाश्रुणि स स्वहस्तेन प्रामार्जीत्।

पूर्वं 'अहमदाबादनगरे' १९१७ खिस्ताब्दे साबरमतीनदीतटे महात्मना आश्रम एकः स्थापितः। तस्य च नाम 'हरिजन-आश्रम' इत्यक्रियत। अस्पृश्यत्वेन गणितानां, अतश्च महत्कष्टमनुभवतामन्त्यजानामपि तत्र निवासः परिकल्पितः। एतदनेकेषां विरोधमविगणय्य, आर्थिककष्टपरंपरां च विषह्य कृतम्। "परमात्मना सृष्टाः सर्वेऽपि प्राणिनः समानाः। जन्मना न कोऽपि नीचः न चापि उच्चः। सर्वेषु एकः परमात्मा वसतीति घोषयति हिन्दूधर्मः सडिण्डिमम्। अतः अस्पृश्यत्त्वभावना हिन्दूधर्मस्वरूपानवबोधप्रसूता, सर्वथा तूर्णमेव परित्याज्या। अन्यथा हिन्दूधर्मो विलयमुपेयाद्। हिन्दूनामङ्गरूपा एवेमेऽन्त्यजाः। वस्तुतः निर्बलाः ते हरेः जना भवन्ति"। एवमनेकशो वदन्नयमन्त्यजानां दलितानाञ्चोद्धाराय बद्धकटिः महात्मा स्वयं प्रावर्ततान्यांश्च प्रावर्तयत।

एकदा आश्रमे तत्र किमप्यन्नं नासीद्। हरिजनप्रवेशादुद्विग्ना हिन्दव इति अर्थसाह्यं न कुर्वते स्म। "बापु! किं करिष्यामः। कथन्नु भोजयिष्यामः सर्वानि"ति पप्रच्छुः सहायाः। "परमेश्वर एव सर्वमनुकूलं विधास्यती"–त्यासीदुत्तरं महात्मनः। हा हन्त! मध्याह्ने कश्चिदवितर्कित एवागच्छद् अदाच्च १३ सहस्ररूप्यकात्मकं धनम्। कोऽयं इति न कोऽप्यविदत्। न च स आत्मविषये किमप्यभाषत। धनं दत्त्वा सत्वरं स तूष्णीं प्रत्यगच्छत्। किं नोक्तं गीतासु 'योग-क्षेमं वहाम्यहम्' इति?

महात्मा गांधिः स्वानुयायिभ्योऽनारतमुपदिशति स्म– "अन्यायं प्रत्यस्माकं वैरम्, न अन्यायिनं प्रति। अन्यायी लोभात्, क्रोधात्, अज्ञानाद्वा दुर्मार्गं प्रपद्यते। अस्येयं दुर्मार्गप्रपत्तिर्निरोद्धव्या। सा सर्वात्मना प्रतिकर्तव्या। किन्तु अन्यायी मनुजो नास्माकं द्वेषविषयो भवितुमर्हति। तेन कृतं कारितं वा कष्टमस्माभिर्निराकुलैः प्रेमपूरितहृदयैश्च सोढव्यम्। अहिंसया, सत्यनिष्ठया, प्रेम्णा च प्रतिक्रियमाणो दुराचारी कालेन सत्यासत्यं धर्माधर्मं च जानाति। येन अस्माकमभीष्टमन्यायदूरीकरणकार्यं सिद्ध्यति। ईशाच्छन्नमिदं सर्वम्। सर्वत्र परमात्मैव वर्तते। अतः न कोऽपि स्वभावतः दुःष्टो भवति। उपर्युक्त-

कारणैर्दुष्टं कार्यं कुर्वाणोऽपि अस्मत्प्रेमप्रवृत्त्या स्वस्य वास्तवं स्वच्छं रूपं निश्चयेन प्रपद्यते। नूनं सर्वे प्राणिनोऽस्मद्बन्धवो भवन्ति"। इति।

एतादृशेन प्रेमयोगेन प्रवृत्तो गांधिमहाशयः पुरा शत्रुभूताननेकान् सुहृद्-भावं प्रापितवान्। शत्रवोऽपि तस्मिन् विश्वसन्ति स्म। परोक्षं तस्य साधुभावञ्च प्रशंसन्ति स्म। अतः वस्तुतः 'अजातशत्रुः' महात्मा गांधिरिति सर्वैः सर्वत्र स्वीक्रियते।

दांडीयात्रा

साबरमतीनदीतटे वसति गांधिमहात्मनि, लवणकरः शासनेनातितरां वर्धितः। दीनानां कृते सर्वथोपयुक्तस्य लवणस्यापि महार्घतां संपादयितरि शासने गांधिना पुण्यप्रकोपः प्रदर्शितः। 'न चेद्दूरीक्रियते करवृद्धिः, अहं सानुयायी करशासनभङ्गमाचरिष्य' इति राष्ट्रपालाय प्रख्यापितं पत्रेण। करनिवारणा-भावाच्च स्वाश्रमात् ७९ जनैः सहितः, हस्तयष्टिः, अर्धनग्नः, कृशशरीरो महात्मा, द्वारिकां प्रस्थितः सुदामेव, पद्भ्यामेव 'दांडी' नाम कोशार्धशतदूरस्थितं समुद्रतटग्रामं गन्तुं प्रातिष्ठत। सत्याग्रहिणः प्रतिदिनं प्रायो पञ्चक्रोशान् अगच्छन्। महात्मा मध्येमार्गं प्राप्तेषु ग्रामेषु, मिष्टान्नं पीपीलिकाचयमिव, सम्मर्देन संपतन्तं जनगणं प्रेमवचोभिः परितर्पयन्, तेषु स्वाराज्यभावनां च सुन्धुक्षयन्, दशभिर्दिनैः दांडीग्रामं प्रापत्। तत्र प्राप्तिकालात् पूर्वमेव मार्गे तं सहस्रशो जनाः सममिलन्। येन गगोत्रीनिर्गता संगमसागरमुपधावन्ती गंगेव सा आरंभकृशा जनसरिद् विशालतामवाप। महात्मना सह स्त्रियः, पुरुषाः, बालाः, जरठाः, इति सर्ववयोवेषा अभूतपूर्वमिमं यात्रामहोत्सवमन्व-भवन्। सर्वेषामग्रगामी महात्मा सर्वप्रथमं स्वयमेव आङ्ग्लसाम्राज्यभङ्गाग्र-दूतं तं लवणकरशासनभङ्गमकरोत्। शासनेन विश्रब्धं सत्याग्रहिणस्ताडयितुं विसृष्टाः वृकतुल्याः सैनिकास्तान् निरस्त्रान्, अहिंसाव्रतिनः, सत्याग्रहिणः, प्राताडयन्। बहूनां शोणितधाराभिस्तीर्थराजस्य समुद्रस्य पुण्यस्ततः पुण्य-तरतामवाप। शासनेन गांधिमहात्माऽन्ये च अग्रण्यः सरोजिनीनायडुप्रभृतयो कारागारे निक्षिप्ताः।

किन्तु एतेन समग्रेऽपि भारते वर्षे स्वातंत्र्यप्रेमिषु महान् विक्षोभः समजनि। कृतेऽपि भूयसि दमने स्वातंत्र्यप्रार्थिनामुत्साहः अधिकाधिकं विवर्धिष्णुरेवासीत्। शतशो युवानो युवत्यश्चास्थिभङ्गमप्यविगणय्य करध्वजा नगरे नगरे ग्रामे-ग्रामे च शासनविरोधाय सधैर्यं पङ्क्तिशो निर्गच्छन्ति स्म। सर्वे कारागाराः तैः पूरिता अभूवन्। न च लोकानां स्वातंत्र्योत्साहः परिहीयमान आलक्ष्यत। अतः शासनाधिपः (वाईसरॉय) 'इरविन' गांधीना सह संधिकरणाय निमन्त्रणं प्रेषयामास। येन विश्वासशीलेन गांधिना सत्याग्रहप्रवृत्तिः स्थगितीकृता-ऽभवत्।

इंग्लैंडपरिषद्

तदनु ईंग्लैंडदेशे भारतप्रतिनिधीनाहूय तैः परामर्शो विधेय इति तद्देशीय-शासनेन घोषितम्। भारतीयजनताया एकमात्रप्रतिनिधिर्महात्मा गांधि-रिति जानता शासनेन 'गांधि' अपि अन्यैः सह मंत्रणायै निमन्त्रितः। तच्च विश्वासधनेन गांधिनाङ्गीकृतं गतवांश्च स ईंग्लैंडदेशे स्वीयैः द्वित्रैः सह।

परंतु हन्त! कुटिलमति ईंग्लैंडशासनं सत्याग्रहभङ्गायैव उपायमिम-मायोजयत्, न स्वातन्त्र्यदानायेति विस्पष्टीभूतं गांधिनोऽन्येषाञ्च। अतो रिक्तहस्त एव गांधिः पुनरागमत् भारतभूमिम्।

सेवाग्रामनिवासः

दांडी प्रस्थानाय विसर्जितं साबरमती-आश्रमं न कदापि प्रतिगन्तुमैच्छद् महात्मा।

अतस्तेन वर्धासमीपे 'सेवाग्राम' नामा आश्रमो निर्मितः। निर्जनप्राये वन्यजातिपरिवृतेऽस्मिन्नाश्रमे कुटजपङ्क्तयः प्रादुरभूवन्। न केवलं भारत-भागेभ्योऽपि तु जगत्कोणेभ्यस्तत्र महाजना आगच्छन्ति स्म। महात्मनो दर्शनेन वार्तालापादिभिश्चात्मानं सफलजीवनं मन्यन्ते स्म।

आर्तसुहृद् गांधिः

अथैकदा आश्रमस्य नातिदूरे वृक्षस्याधः भूमिन्यस्तपोटिकः कश्चिद् वृद्धपुरुषः सञ्चरता गांधिना दृष्टः। स तु गांधिमुपसृत्य दूरादेव भूमिं शिरसा स्पृष्ट्वा बद्धाञ्जलिरतिष्ठत्। को भवानिति च पृष्टः 'भवता सह कारागारे कृतवासः परचुरे शास्त्री भवामि मन्दभाग्यः' इति अभाषत स कुष्ठरोगी। अग्रे च विलम्ब्यावोचद्–'भवद्दर्शनेन चरितार्थः श्व एव प्रतिनिर्वर्तिष्ये।' इति। 'कुत्र गमिष्यति भवान्? इति पृष्टः पुनः' एतादृशं व्याधिग्रस्तं मां कुटुम्बिजनोऽपि तिरस्कुर्याद् अतो यत्र क्वचन परिभ्रमन् जीवितशेषं यापयिष्यामि,–इत्यवोचत्। श्रुत्वैत्करुणैकधनो महात्मा अचिन्तयत्:– 'यदि इममत्र स्थापयेयं मदधीनानां स्वास्थ्यविकारभीतिः। न चेदिममङ्गीकरोमि मे परमेश्वरनिष्ठा वितथा स्यात्। किं कुर्याम्?" इति विचारमूढोऽभवत्। द्वितीयेऽह्नि प्रातः परचुरेशास्त्रिणं स्वयमेवोपसृत्य आह्वयत्। स्वावाससमीप एव नवीनं कुटजं निर्माय तत्रोषितुं च प्रार्थयत्। तत्र च प्रतिदिनं स्वयं ब्राह्मे मुहूर्ते गत्वा तैलादिमर्दनेन तं सिशेवे। तत्सेवाबलाच्च 'शास्त्री' नीरोगी बभूव।

अतः परं भारतीयां जनतां स्वाश्रितां, स्वातन्त्र्यलाभानुरूपां विधातुमनेकाः प्रवृत्तयः प्रचालिता गांधिना। गांधिप्रेरिताः सहस्रशः देशभक्ताः कार्यकराः स्वीयान् समृद्धानुद्योगान् विहाय ग्रामे ग्रामे स्वदेशीयवस्त्रप्रचारणं, राष्ट्रियभावनायाः प्रसारः, स्वदेशीयभाषाद्वारा शिक्षावितरणम्, हरिजनानां, वन्यजातीनाञ्चोद्धरणम्, विविधजातीयानां बंधुभावस्थापना चैवमादिषु कर्मसु निःस्वार्थं प्रवर्तिता अभूवन्।

केवलं भौतिकमभ्युदयमेव जनता न बहु मन्येत, भारतीयं संस्काररिक्थञ्चावश्यं रक्षणीयम्, इति कलयित्वा गांधिमहात्मना अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य–अपरिग्रहेति पञ्चव्रतानां महिमानमभिवर्धयितुं न केवलमुपदेशेन परंतु स्वस्य स्वाश्रमवर्तिनाञ्चानुष्ठानेन प्रवर्तितम्। प्रतिदिनं प्रातः ५वादनसमये सामूहिकी परमात्मप्रार्थना विधीयते स्म। सायं पुनः सहस्रशो जनानां सम्मर्द-

रूपायां समायां प्रार्थनाऽनुष्ठीयते स्म। यत्र प्रार्थनायाः परं विविधान् विषयानाश्रित्य व्याख्यानद्वारा लोकानां कर्तव्यदिशासूचनं क्रियते स्म।

भौतिकापेक्षया अध्यात्मिकमभ्युदयमतितराम् आवश्यकं मेने महात्मा। एकदा तेन प्रोक्तम् "नश्वरं देहमभिवर्धयितुं कार्यक्षमं ज रक्षितुं वयमन्नमपेक्षमहि। तर्हि तदपेक्षयापि शाश्वतस्य आत्मनोऽभिरक्षायै कुशलतायै चापेक्षितम् आहारं वयमवश्यं लभेमहि। आत्मनश्चाहारो भवति परमात्मन उपासना"। इति।

अथ द्वितीयविश्वयुद्धसमयः समागतः। भारतीयजनतायाः साह्यमधिगन्तुम् आङ्ग्लाः सोत्कण्ठं प्रायतन्त। किन्तु विना गांधिसम्मतिं न भारतीयजनतासाह्यलाभः। गांधिः च विना स्वाराज्यप्राप्तिं न साह्यं वितरेदित्यासीत् परिस्थितिः। आङ्ग्लशासनं स्वाराज्यं दातुं नेच्छति इति विभाव्य, महात्मना १९४१ वर्षे व्यक्तिशः सत्याग्रह आरब्धः। तदनु १९४२ खिस्ताब्दस्यागस्तमासस्याष्टमतारिकायां बंबईनगरे मिलितेन राष्ट्रियमहासभाधिवेशनेन गांधिप्रचोदितेन सामूहिकसत्याग्रहाय जनता आकारिताऽभवत्। समनन्तरमेव गांधिसहिताः सर्वे नेतारः कारागारे निगडिताः। द्वितीयदिनस्य प्रभात एव समग्रेऽपि भारते शासनविरोधी विद्रोहानलः सहस्रशो ज्वालाभिः प्रज्वलितोऽभूत्। एकतः शासनं दमनव्यग्रं सद् विविधैः कठोरैरुपायैः जनतासंरम्भं नियमयितुमुच्छेत्तुं च बद्धकटि आसीद्, अपरतश्च 'प्राणांस्त्यक्ष्यामः स्वातन्त्र्यं वा लप्स्यामहे' इत्यध्यवसायवती अभवत् भारतीया जनता। तदनु बहूतिथे काले व्यतीते पूर्वं 'पेथिकलोरंस कमिशन्' ततः 'क्रिप्समिशन' इति प्रतिनिधिमण्डलद्वयेन भारतनेतृभिः सह संधिं घटयितुं ब्रिटिशशासनं प्रावर्तत। मुस्लिम लिगनेता महम्मदली झीना भारतं मुस्लिमराष्ट्रं हिन्दूराष्ट्रमिति द्विधा विभक्तं कर्तुमैच्छत्। तच्च गांधिप्रभृतयो नान्वमन्यन्त। इदमेव वैमत्यबीजं पुरस्कृत्य शासका भारते स्वशासनं परिरक्षितुं कृतमतयोऽभूवन्।

अन्ते च गांधिमहात्मनः सम्मतिमनधिगम्यापि राष्ट्रियमहासभा द्विधा विभक्तस्य भारतस्य स्वायत्ततामङ्गीचकार। तत्र प्रमुखं कारणं हिन्दु-

मुस्लिमकलह एवाभूत्। यत्र बहूसंख्यका मुस्लिमास्तत्र तैर्निर्दयं हिन्दू-रुधिराणि वाह्यन्ते स्म। अन्यत्रापि मूस्लिमा उपद्रविणोऽभवन्। पाकिस्तान अङ्गीकारेणापि इयं मानवहत्या प्रतिरोद्धव्येति नेहरु-सरदारप्रभृतय आकलयन्। किन्तु हन्त ! कृतेऽपि विभाजने, मुस्लिमैः गृहीतेऽपि पाकिस्ताने, न भारत-भूरमुच्यत हिंसातांडवात्।

स्वातंत्र्यप्राप्तिः

१९४७ खिस्ताब्दस्य अस्तमासस्य १५ तारिकायां भारतदेशः पूर्णंतया स्वतंत्रतां प्राप। पं. जवाहरलालनेहरुनेतृत्वे भारतराष्ट्रियमहासभाया मंत्रि-मंडलम्, आङ्ग्लेभ्यः देशशासनमगृह्णात्। 'पाकिस्तान' नामकं मुस्लिमशासनं च पूर्वपश्चिमयोः भारतखंडयोः प्रतिष्ठामवाप। कन्तु नैतावतापि दैवहतकस्य शान्तिरभिमताऽऽसीत्।

प्रतिदिनं शतशः सहस्रशश्च हिन्दवः सिखखाश्च नृशंसतया हन्यन्ते स्म। तेषां गृहाणि लुट्चन्ते स्म। बालाः पद्भिः चंक्रम्यन्ते स्म। स्त्रियः पश्यतामेव पतिपितृपुत्राणां ह्रियन्ते स्म। पाकिस्तानगतमिमं हत्याताण्डवं श्रासंश्रावं भारते तत्प्रतिकारपरायणैर्हिन्दुसिखखैर्मुस्लिमानां पीडनमारभ्यत। धर्म-नाम्ना समुद्भूतां निराबाधं च नृत्यन्तीमिमां परस्परद्वेषपिशाचिनीं दृष्ट्वा वसुधैव कुटुंबकमिति भावयतो महात्मनश्चेतः परमं संतापमगच्छत्। 'निखिलेपि जीवने मया कृतं कर्म भस्मसाद् भवन्नाहं पारयामि द्रष्टुम्। एकस्या एव जन्म-भूमिमातुः कुक्षेः प्रसूताः, तयैव च पोषिता इमे विमूढा धर्मनाम्ना राक्षसीं वृत्तिमातिष्ठन्ते। धर्मो नूनं परस्परस्मिन् प्रीतिमुत्पादयेन्न द्वेषम्।' इति अविरतं प्रलपति स्म क्लिष्टमानसः करुणैकधनस्तपस्वी गांधिः। एवमन्त-स्तापतप्तो महात्मा परिगणितपरिजनः पाकिस्तानस्य पूर्वभागे जातिकलह-दावानलदग्धं नोआखलीप्रदेशं जगाम। तत्र प्रतिदिनं पञ्चशान् क्रोशान् पद्भ्यामेव समचरत्। ग्रामाद् ग्रामं संचरतोऽस्य समक्षं नष्टसर्वस्वाः, हत-वियुक्तस्वजनाश्च विलपन्त्यः स्त्रियः, शिशवः, जराजर्जरिताश्च स्वानि दुःखानि

न्यवेदयन्। समदुःखः महात्मा तान् प्रेमभरितया दृशाऽपश्यत्, सगद्गदं च आश्वासवचांसि व्याहरत्। दावदह्यमाने वने वृष्टिरिव यत्र यत्रायं समचरत्तत्र तत्र पस्परद्वेषः शममगच्छत्। सौहार्दसस्यानि च प्रादुरभूवन्। यथाशक्तिरधिकाधिकानां जनानामश्रूणि प्रमार्जनीयानीति संकल्प्य ७८ वर्षीयः जराजर्जरगात्रोऽपि महात्मा क्लेशमविगणय्य, कलहक्लिष्टानि बहुनि स्थानानि जगाम। शांतिदूतस्यास्य संचारस्तत्र तत्र विश्वाससंततिं ततान। किन्तु तदैव पश्चिमपाकिस्ताने ततोऽपि क्रूरतरः जातिकलहो व्यजृम्भत। लक्षशो जनाः नष्ट–सर्वस्वाः, अपहृताङ्गनाः, जीवनरक्षायै परित्राणं मार्गयमाणाः, कांदिशिका अभूवन्। तां दशां पश्यन् भारतराष्ट्रपालः **'माउन्टबेटन'** नूनं सत्यमवोचद् यद्–**"दौर्भाग्यादेक एव गांधिः वर्तते। यदि गांधिद्वयमभविष्यत्पश्चिमपाकिस्तानस्यापि कलहाग्निरशमिष्यत्** इति। एवमेकत्र शताब्देभ्यः परं स्वान्त्र्यलाभादानन्दस्यातिशयं प्रपेदिरे भारतीयाः, अपरत्र च पाकिस्तानस्य मुस्लिमेतरे परमां यातनामापद्यन्त। एकत्र महासभानेतारः शासकपदान्यवाप्य हर्षतुन्दिला अभूवन्, अन्यत्र च भारतस्वातंत्र्यविधाता गांधिः दुखाब्धिमग्नानामुद्धरणाय, अश्रुप्रोञ्छनाय च स्थानात् स्थानं विकलविकलं धावति स्म। अहो दैवगतिः!

शठे साधुत्वकारिता

पाकिस्तानशासकैः काश्मीरराज्यं बलाद्गृहीतुं पूर्वं प्रच्छन्नं परस्ताच्च प्रकटमाक्रमणं विहितम्। तत्र शतशो विरोधिनो मुस्लिमाः, हिन्दवः, ख्रिस्ताः, किमुत शाला-औषधालयसंचालिकाः साध्व्यः, पशुमारं मारिताः। ग्रामा लुण्ठिताः, स्त्रियोऽपहृताः, मंदिराणि भूमिसात्कृतानि, धनान्यपवाहितानि, अन्ये चावर्ण्या उपद्रवा अनुष्ठिताः। विषण्णस्य काश्मीरराजस्य प्रार्थनया तत्प्रदेशं भारते संयोज्य, सरदारपटेलनिर्देशेन भारतसैन्यं काश्मीररक्षायै प्रैषयद् भारतशासनम्। महात्माऽपि तत्सैन्यप्रेषणमन्वमोदत। आततायिनश्च 'हा हताः!' इति व्याकुलिताः, सिंहेभ्यः श्रृगाला इव काश्मीरात् परागता बभूवुः।

भारतशासनेन पाकिस्तानाय ५५ कोटिरुप्यकाणि दातव्यान्यासन्। पाकिस्तानोऽपि भारताय द्विशतं कोटीनां धारयति स्म। स्वीयं धनमददते, काश्मीरे चोपद्रवं कुर्वते पाकिस्तानाय, भारतशासनेन देयं धनं न दातव्यमिति निश्चितं शासकैः। नायं निर्णयोऽरोचत महात्मने। "न वयं तान् दौःशील्ये स्पर्धितुमर्हामः। अस्माभिर्देयं धनं अनाकलय्य परस्य दुर्व्यवहारं देयमेव"। इत्युदघोषयत महात्मा। तदर्थञ्चानशनव्रतमप्यन्वतिष्ठत्। येन भारत-शासनमनिच्छदपि ददौ पाकिस्तानाय देयं धनराशिम्। "कुटिले साधुकारित्व-मिदं कुटिलस्य कौटिल्यवृद्धये एव कल्पते। देशस्य चास्य हानिं कुर्यादि"ति अमन्यन्त बहवः। निन्दन्ति स्म च ते गांधिनोऽध्यवसायमिमम्।

पाकिस्तानसाधुकारित्वेन कुपितः कश्चित् महात्मनो प्राणानपहरेदिति संशयोऽभवत् शासकानाम्। प्रतिदिनं विना संकोचं सर्वत्र संचरति महात्मा। तस्य प्रार्थनासभासु च सहस्रशो जनाः समन्वयन्ति। अतः हिंसाकामस्य प्रतिरोधो दुःशकः। अस्यां स्थितौ एकदा गृहामात्येन सरदारवल्लभभाई पटेलेन प्रार्थितो महात्मा–"बापु! भवतां प्राणाः संशये वर्तन्ते। अतो भवत्सभायां समागच्छतां नियन्त्रणं युक्तरूपमाकलयामः। किंवा भवानत्र मन्यते?।" तत्क्षणमेवो-त्तरितं परमात्मशरणेन प्राणनिरपेक्षेण महात्मनाः– "नाहं मत्सभायामागन्तु-कस्य प्रतिरोधं सहिष्ये"। पुनश्च किञ्चिद्विरम्योक्तम्–"किमिति मया स्वप्राणानां चिन्ता कर्तव्या? येन ते दत्ताः, अद्यावधि च परिरक्षिताः, स एव तत्र नियामकः। यावत्स अभिलषति जीविष्यामि। यदि स मज्जीवनमधिकं मा भूदिति कलयति भवतु तत्तथा। सर्वं खलु ईश्वरेच्छायात्तम्"। इति।

महानिर्वाणम्

अथैकदा स्वकुटिरात् सायं प्रार्थनासभामागन्तुं निश्चक्राम महात्मा। बालिकाद्वयस्य स्कन्धयोर्हस्तौ निधाय स्वभावशीघ्रगत्या प्रणमतो जनान् शिरः-कम्पेन प्रतिप्रणमन्नायाति स्म। मध्य एव कश्चिद् युवा जनान्तराण्यपसार्य, सवेगं सम्मुखमायातः। स सभूमिस्पर्शं प्रणनाम। अगृहीच्च वस्त्रान्तर्वर्तिनं

भुशुण्डिम्। निमेषकल्पित एव च समये, अन्यैरुपरोधं परिहरन्, तिस्रोः गुलिका अक्रममिव व्यसृजद् महात्मनो वक्षसि। ताभिः भृशं विद्धः बालस्मितो महात्मा "हा राम!" इति वदन् भूमौ पपात। किमेतदिति विचारयितुमप्यक्षमा जनाः तूर्णमेव तत्र परापतन्। अन्तश्चेतनं महात्मानम् उज्जीवयितुं तूर्णमायातैः भिषक्प्रवरैः कृता उपाया निष्फला अभूवन्। लक्षशो जनाः अश्रुभिस्तमर्ध्यमर्पयन्तः ग्रहग्रस्ता इव विचारविमूढा अतिष्ठन्।

समनन्तरक्षण एव सकलमेव विश्वं विद्युत्पातमिव महात्मनिर्वाणमश्रृणोत्। वर्षसहस्रेषु कदाचिदेव यादृशः पुरुषश्रेष्ठस्य भवत्यवतारः तादृशोऽयं भारतभाग्यविधाता भारतपुत्रेणैव लोकान्तरं प्रेषितः। भारतीया जनता नेतारश्च महादीपस्यास्य निर्वाणेन गाढे शोकान्धकारे निमग्ना अभूवन्। अखिलं जगच्च सर्वसमस्य पुरुषोत्तमस्यास्य गुणगणान् सगद्गदं सस्मार।

अस्यान्तिमायां देहयात्राणां विंशतिलक्षप्राया मनुजा समन्विता अभूवन्। देशाद् देशान्तरेभ्यश्च सहस्रशो समागतैर्जनैः व्याकुलिताऽभवद्देहली नाम्नी भारतराजधानी। नेहरुः अवदत्:–"अस्माकं पथप्रकाशको महादीपो निर्वाणं गतः। सर्वत्र निबिडं तमः प्रसृतम्। एतेन क्रन्दितायां भूमौ वयं चलाम इति नूनम् अस्मान् भाग्यवतो मंस्यन्ते भाविप्रजाः॥" इति।

"युगस्यास्य पुरुषश्रेष्ठो चिरनिद्रां लब्धवानि"ति अभणद् आङ्ग्लनरपतिः।

इमं शत्रुं कलयन्तोऽप्यस्य विलये प्रशंसापरायणा बभूवुः।

"एतादृक् शरीरपञ्जरबद्धो भद्रात्मा कदाचिदिमां धरित्रीं अक्राम्यदित्यपि न विश्वासमुपगमिष्यति भाविनी जनता" इत्यभाषत विज्ञानिश्रेष्ठ आईन्स्टाइन्।

कस्तुरबा गांधिः

भारतीय संस्कृतिः "स्त्रियं शक्तिरूपाम्" मन्यते । विना पार्वतीरूपां शक्ति शिवो न किमपि कर्तुं शक्नोति । नारायणोऽपि लक्ष्मीयुक्त एव पूजां प्राप्नोति । रामनाम्नः पूर्वं सीता, कृष्णनाम्नश्च पूर्वं राधा–इति च कीर्त्यते । स्त्री एव पुरुषस्य शक्तिः इति विश्वास एवात्र कारणम् ।

महात्मा गांधिः सर्वत्र सम्मान्यते । स हि त्यागी, कर्मयोगी, सुशीलः, सन्मार्गदर्शकः, सदाचारप्रवर्तकः, भारतस्वातंत्र्यस्य आहर्ता, धर्मधुरंधरः, दरिद्राणामाश्रयः, स्वाश्रयस्य निदर्शनम्–इति तस्यानेके गुणा गीयन्ते । किन्तु, महात्मन एते सर्वेऽपि गुणाः कस्तुरबामुपजीव्यैव विकासं विस्तारं च प्राप्नुवन् इति वस्तुस्थितिः । सा किल भारतीयसतीनां आदर्शरूपा आसीत् । सर्वात्मना पत्युः पुण्ये कर्मणि आत्मनो योजनमित्यासीत् तस्या जीवनोद्देश्यम् । भारतीयानामन्यायप्रयुक्तं दुःखं दूरीकर्तुं यदा गांधिः आफ्रिकादेशे कारावासं प्रविवेश तदा सापि तमनुससार । जन्मतो वैष्णवानां परंपराप्राप्तं आचारमनुसरन्ती अपि सा पत्युरादेशेन सहर्षम् अन्त्यजानां स्पर्शं सेवां च अङ्गीकृतवती । न केवलं तदेव अपि त्वनारतं रुग्णानां दुःखितानाञ्च सेवायामात्मानं सुखिनममन्यत ।

आभूषणप्रिया नार्य इति लोकप्रसिद्धिः । आफ्रिकादेशे अन्यैः सेवातुष्टैः उपहृतानि आभरणानि स्वीकर्तुं सा मनो दधे । परंतु 'नैतदस्मदीयम्, एतत् किल प्रजासेवायै प्रकल्पितं धनम्' इति पतिना प्रबोधिता सा सहर्षं पत्युरादेशं शिरसि अधारयत् । प्रत्यार्पयच्च धनं लोककल्याणाय । अहो ! पतिनिष्ठा ।

आ प्रातः आ च मध्यरात्रि, कस्तुरबा गांधि द्रष्टुमागतानाम् आश्रमवासिनां च सेवापरायणा अवर्तत । पतिना निर्दिष्टं सर्वमपि कार्यं सा ईश्वरसेवाभावेन अन्वतिष्ठत् ।

सा हि शालामहाशालासु लभ्यां शिक्षां नालभत। तथापि रामायणादि-ग्रंथरत्नानि पठित्वा सुबुद्धा विनयवती प्रज्ञावती च अभवत्। शीलं सेवां परमेश्वरपरायणतां च सा विद्याफलमकल्पयत्। धैर्येण, आर्जवेन, सेवया, साहसेन, एवं सर्वात्मना सा साहसैकमतिं पतिम्, अनुससार। पतिप्राणा च सा अहर्निशं पत्युः तदनुयायिनां च स्वास्थ्याय श्रेयसे च बद्धपरिकरा बभूव। अल्पशिक्षिताऽपि समये समये पत्युः परामर्शदात्री मन्त्रिरूपा चावर्तत। सीतेव सापि पत्युः अनुचितामाज्ञां मृदुभिर्वचोभिः प्रतिचकार। संयमे तु नूनं सः पत्युरपि गुरुपदम् अवाप। अथापि निर्भीकं स्वातंत्र्ययज्ञस्य यजमानस्य पत्युः सममेव कारागारादियातना असहत। 'भारतं परित्यजत' इति गर्जनेन सह राष्ट्रस्वातंत्र्याय प्रारब्धे युद्धयज्ञे, राष्ट्रनायकेन पतिना सह सापि कारागारमङ्गीचकार। तत्रैव च कारागारे, चिरं श्रान्तेव, विश्रामकांक्षया इव, पत्युः क्रोडे शिरो निधाय, सतीगणसेवितं पुण्यं लोकान्तरं जगाम। "नूनं सौभाग्यवती एव लोकान्तरं जिगमिषामि" इति बहुशः प्रकाशितोऽस्या मनोरथः सफलीबभूव। को नु खलु सतीसंकल्पम् अन्यथयितुं प्रभवति ?

कस्तुबा हि सीतासावित्रीपङ्क्तिं प्राविशत्। तथैव गांधिमहात्मा तत्सख्यादेव धर्ममूर्तिर्भवितुं शशाक। सत्यमेवेदं भणितं महाभारते।

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः॥

सा वै महात्मनो दैवकृतः सखा, कुशलकारि मित्रं च अवर्तत। तामन्तरा न महात्मा तादृशं साफल्यं यशश्च अलप्स्यत। सतीनां पुण्यनामानि एवं संकीर्त्यन्ते :-

अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी तथा।
पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्॥

अस्य द्वितीया पङ्क्तिः एवं पठितुं योग्या प्रतीयते :-

अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी तथा।
कस्तूरीसहितं षट्कं सतीनां पापनाशनम्॥

●

महायोगी श्रीअरविंदः

योरोपे कृतविद्योऽपि आर्यसंस्कृतिभक्तिमान्।
योगिराडरविन्दोयं विश्ववन्द्यो विराजते॥

को नु ज्ञातुं शक्नोति विधेर्वक्रताम्। कर्दमात् कमलं, पृथिवीगर्भाच्च महार्मणि सृजतः सृष्टुर्विचित्रैव सर्जनलीला। भारतीयाद् धर्माद् तज्जीवन-प्रणाल्याश्च सुतरामुद्विग्नस्य पाश्चात्यजीवनपद्धतिञ्च सर्वात्मनाऽऽश्लिष्टस्य कृष्णधनस्य पुत्रो भारतीयचेतनायाः, भारतीयवाङ्मयस्य, जीवनदृष्टेश्च परमाराधको योगेश्वरो भवेदिति को नु तदा कलयितुं क्षमेत। हन्त! तदेव संवृत्तम्।

बंगदेशीयः श्रीकृष्णधनः स्वर्णलतानाम्नीं विदुषीं ब्रह्मसमाजनिर्दिष्टेन पथोवाह। कृष्णधनः पाश्चात्यभैषज्ये पारदृश्वा सुवर्णलता च विदुषी लेखिका आसीत्। दम्पत्योरनयोः चत्वारः सुताः सरोजिनी नाम्नी सुता चेति पञ्चा-त्मजा अभूवन्। तेषु तृतीय आसीद् योगिप्रवरः अरविंदः।

श्री अरविंदः १८७२ ख्रिस्ताब्दस्य अगस्तमासस्य १५ तमायां तिथावा-विर्बभूव। मा भून्मे संततिर्भारतीयकुसंस्कारकलुषितेति कलयन् पिता पञ्चवर्षदेशीयं तं भ्रातृभ्यां सह दार्जिलिंगस्थितं 'लोरेटो कॉन्वेन्ट' नाम पाश्चात्यसंस्कारधाम विद्यार्जनाय प्रावेशयत्। तत्रैव जातां बालोऽरविंदः स्वप्नानुभूतिमिमामचकथत्–"सुप्तं मामन्धं तम आक्रम्य सर्वात्मनान्तर्बहिर्व्याप्य स्थितमभूत्। तम इदं तदन्वाङ्गलदेशे वसन्नप्यहं भूयोभूयोऽन्वभवम्"। इति।

सप्तवर्षस्केऽरविंदे पिता सपरिवार आङ्ग्लदेशं जगाम। उषित्वा च तत्र कंचन कालं त्रीन् ज्येष्ठपुत्रान् तत्रैवाध्ययनाय विसृज्य भारतं प्रत्यायातः। अरविंदस्तत्र कंचन कालं विद्यालयप्रवेशमन्तरा गृह एवाध्यापित आसीत्।

तदा भारते शासनोच्चपदेषु नियुक्त्यै आङ्ग्लदेशं गत्वा आई. सी. एस्. नाम्नी परीक्षा उत्तारणीयाऽऽसीत्। असाधारणमेधावान्, प्रत्युत्पन्नमतिः, बहुज्ञः, दृढशरीरश्च जनस्तां पदवीं लब्धुं शशाक। श्री अरविंदः १८९० खिस्ताब्दे तां परीक्षां दातुमनुमतोऽभवत्। तदर्थमावश्यकं ग्रीक-लेटिन-भाषयोर्ज्ञानमेतस्य सुदृढमवर्तत। आङ्ग्लफ्रांसदेशयोरितिहासस्य च पारदृश्वाऽयं योरोपीयविकासरहस्यस्य सुपरिचित आसीत्। योरोपस्येतरदेशानां भाषास्वप्ययमलभत पारंगतताम्। तद्बलेनैव च स्नातकपदवीमलप्स्यत किन्तु न स तल्लाभायास्पृहयत। स हि आई.सी.एस्. परीक्षार्थं लेखपरीक्षामपारयत्। अश्वारोहणपरीक्षाया उत्तरणमात्रेणैव स भारत उच्चैः पदं लब्धुं शक्तोऽभविष्यत्। किन्तु विदेशशासनस्य भृत्यां स पारतंत्र्यरज्ज्वा दृढीकरणममन्यत। अतो न तामकामयत। अथ च द्वादशकृत्वोऽश्वारोहणपरीक्षार्थमाहूतोऽपि स न जगाम नापि पत्रोत्तरमप्ययच्छत्।

आंग्लदेशे निवसन्नेवारविंद आङ्ग्ल-फ्रेंचभाषाभ्यां काव्यान्यरचयत्। तत्रत्यानां रचनानां संग्रहरूपं च 'Songs to Myrtilla' नाम पुस्तकं वटपुरमागतेन पश्चात् प्रकाशितमभूत्।

श्रीकृष्णधनः पुत्रस्य पुनरागमनाय सुतरामस्पृहयत। प्रमादात्तेन ज्ञातं यद् यया नावा श्री अरविंद आगच्छन्नासीत् सा समुद्रेऽमज्जत। एतद्वार्तया हतमर्मा कृष्णधनः श्री अरविंदस्यागमनात्पूर्वमेव पञ्चत्वं गतः। पिताऽरविन्दस्योज्ज्वलां कीर्तिमाशास्ते स्म। स्यालाय योगीन्द्राय लिखिते पत्रे तेन न्यवेदि यत् "ममारविंदः तेजस्विना स्वशासनकर्मणा राष्ट्रस्य गौरवं प्रचेष्यति" इति। पितुरियमाशा किल शतकृत्वः सफलाऽभवत् किन्तु न शासनकर्मपाटवेन, अपि तु अरविंदस्य योगस्योच्चैः शिखरमारूढतया।

श्री अरविंदः चिरादेव भारतं प्रत्यागन्तुं प्रबलामुत्कंठां दधार। यदा स नावा मुंबापुरीमवातरत् तदाऽपूर्वमिव शान्तिमन्वभवत्। काञ्चिदवर्णनीया-माध्यात्मिकीं तृप्तिमवाप। बाल्ये वयसि या प्रगाढा तमोव्याप्तिरनुभूता सा पुनर्देशागतं न कदापि तमस्पृशत्।

आङ्ग्लदेशे निवसन्नेवारविंदः पित्रा प्रेषितैः पत्रखंडैर्भारते प्रवर्तमाना-माङ्ग्लानां शासनप्रणालिं विदाञ्चकार। बाल्य एव च स न केवलं भारतेऽपि तु सर्वत्र नवीनैव विचारक्रांतिरुदेष्यतीति विभावयामास, स्वयञ्च तत्र निश्चितं कार्यं कर्तुं बद्धकटिरभवत्। तरुणेन तेन केम्ब्रिजविश्वविद्यालयस्य भारतीय-च्छात्रसभासु जगत्क्रांतिं भारतीयस्वतंत्रताञ्चाश्रित्योग्राणि व्याख्यानानि चक्रिरे। अस्यानुपमां प्रज्ञां, क्रांतिकांक्षिणीं विद्योतमानां भावनाञ्चोत्पे-क्ष्याङ्ग्लशासनं न तमुच्चपदवीयोग्यमकलयद्, यद्यप्यतादृशाः केचन अनुत्ती-र्यापि आई. सी. एस्. परीक्षां, पदवीदानेन सभाजिता अभूवन्।

भारतागमनात् पूर्वं श्रीअरविंदेन क्रांतिप्रियाणां 'कमलं कृपाणश्च' इति नाम्ना ख्यातस्य मंडलस्य सभायां सन्निहितमभूत्। यद्यपि नेदं मण्डलं किमपि गणनीयं कार्यं चकार-अथापि श्रीअरविंदस्तत्र स्वदेशसेवायै कृतां प्रतिज्ञां भारतमागत्य बहुधा सफलीचकार। स भारतभूमिं पदा स्पृशन्नेव तस्याः सेवायामायुः क्षपयितुं व्रतं दधार।

आङ्ग्लदेशे वसन्नेव श्री अरविंदो वटपुरनृपतेः श्री सयाजीराव महाराजस्य परिचयमवाप। प्रथमदर्शनादेव तीव्रमेधस्यारविंदस्य स्वराज्ये नियोगाय निःसंकोचं निरचिनोत् सयाजीरावः। प्रतिमासं द्विशतरुप्यकात्मकं वेतनं ददानः च सयाजीरावः "एतावताऽल्पवेतनेनैव मया महाप्रवीणः कर्मकरो लब्ध' इत्यसकृत् स्वान् ख्यापयामास।

तत्र च वटपुरे श्री अरविंदः १८९३ ख्रिस्ताब्दस्य फेब्रुवारी मासतः १३ वर्षाणि यावत् शासनमसेवत। तत्रैव च वसता केनचिद् वंगीयेन यूना स

बंगभाषां सम्यक् परिचायितः। अथापि आङ्ग्लभाषयेव न स कदापि बंगभाषया सौकर्येण व्यवाहरत्। तस्य बंगशिक्षकः श्री दीनेन्द्रकुमारस्तमाश्रित्यालिखत् "श्री अरविंदः न कदापि स्वविषये किमप्यभाषत। ज्ञानार्जनमेव सः परमं कार्यममन्यत"।

वटपुरे स स्वयमेव महाविद्यालयेऽध्यापनकार्यमवृणुत। तत्र च सः पूर्वं फ्रेंचभाषां ततश्चाङ्ग्लभाषामध्यापयामास। तत्रोपप्रधानाचार्यपदं निर्वहन्नपि सः तदातदा श्रीसयाजीरावस्य सहायतां व्यतनोत्। महाराजः श्री अरविंदस्य विचारविभवेन, विमर्शसामर्थ्येनाङ्ग्लभाषाप्रभुत्वेन च सुप्रभावित आसीदतो विशिष्टपत्रादिरचनायां तं साह्यमयाचत।

एकदा सयाजीरावः श्री अरविंदरचितमतिगंभीरं पत्रं सरलीकर्तुं तं न्यवदेयदवोचच्च यद् "एतादृशं पत्रं न कोऽपि मदीयं कलयेदतस्तद् मदीयताप्रतीतियोग्यं क्रियता"मिति। तत्क्षणमेवारविंदोऽभाषत "सरलीकृतेऽपि पत्रे जना विदन्त्येव यद्भवानन्यैः पत्रान् लेखयति" इति।

एकदा महाराजेन सह काश्मीरदेशं जगाम श्रीअरविंदः। तत्र शंकराचार्यटेकरीति नाम्ना प्रसिद्धं स्थलमुपगम्यामन्दां शान्तिमनिर्वचनीयामाध्यात्मिकीं स्फूर्तिं चाविन्दत्। अनुभवमिमं स आजीवनं सगौरवं भावुकेन चेतसा स्मरति स्म।

श्री अरविंदो विदेशात्साक्षादेव गुर्जरभुवमागत्य वटपुरे ११ वर्षाणि उवास। तदन्वेव स जन्मभूमिं बंगप्रदेशं जगाम। तत्र च मातुः स्वसारं, मातरं चामिलत्। बाल्य एव दृष्टवती माता युवानं तं पुनरागतं परिचेतुमप्यसमर्थाऽऽसीत्। शैशवप्राप्तेन व्रणचिह्नेनैव च सहसैव सा 'सोऽयमेव मेऽरविंद' इति च प्रत्यभिज्ञानमलभत। तेषु दिनेषु मुंबापुरीतः प्रकाश्यमाने 'इन्दुप्रकाश' नाम्नि मासिकपत्रे लेखद्वयं प्रकाश्य, तदात्वे राष्ट्रियमहासभयाऽङ्गीकृतां मृद्वीं राजनीतिं कटु पर्यालोचयद् येन रुष्टः श्रीरानडे तत्पत्रिकाप्रकाशकं "नैतादृशा लेखाः प्रकाशनीया नो चेत्कारगार एव ते प्रवेशो भवे' दितिज्ञापयामास।

श्री अरविंदो न कदापि लोकख्यातये प्रायतत। सर्वमपि राष्ट्रकार्यं तूष्णीमेव समपादयत्। धनासक्तिर्न तमस्पृशत्। वेतनधनमप्रच्छन्नमेव कार्यस्थलेऽस्थापयत्। धनसंचयायान्यैरुपदिष्टः सोऽभाषत – "परमेश्वरो य आवश्यकं धनमर्पयत्येव स एव मे योगक्षेमं चिन्तयिष्यति, किमिति मुधा परितप्येयमि"ति। तस्य मित्रं तद्विषयेऽलिखित् "श्री अरविंदो न पार्थिवो जनः, अपि तु नूनं शापभ्रष्टा देवता"।

श्री अरविंदः 'भवानीमंदिरम्' इति नाम्ना पत्रिकामेकां प्राकाशयत्। तत्र च स राष्ट्रसेवा-अध्यात्मसाधनयोः सामंजस्यमुपादिशत्। हिंदमातुर्मन्दिरं परिकल्प्य, तत्परितो राष्ट्रसेवाव्रतिनां संघमेकमारचयितुं च मनोरथानाविश्चकार। स हि भवानीस्वरूपमेवमवर्णयत्–"अनंतपरिवर्तनशीलं विश्वचक्रमनारतं प्रचंडवेगेन विवर्तमानं वर्तते। तद्द्वारा चाविर्भवन्ती परमशक्तिर्विविधयुगेषु जनगणान् यथेच्छं विविधक्रियासु योजयति, तेन च स्वेष्टं साधयति। इयमनन्तरूपा शक्तिरेव प्रेम-ज्ञान-त्यागरूपाणि धत्ते। सैव च कदाचित् करालं कालिरूपम्, अनन्तशक्ति भवानीरूपं, मधुरमूर्ति राधारूपञ्चादधाति। इयमेव नो जननी, इयमेव च विश्वधारिणी विद्यते"। इति।

१९०१ ख्रिस्ताब्दस्यैप्रिलमासे श्री अरविंदो **मृणालिनी**-नाम्नीं बोझकुलोत्पन्नां रमणीमुपयेमे। पुनश्च पत्न्या भगिन्या च सहितो नैनितालं गत्वा वटपुरं प्रत्यागतः।

१९०४ ख्रिस्ताब्दे श्री अरविंदो नर्मदोपकण्ठे स्थितं **चाणो**दतीर्थमगमत्। तत्र च **देवधर**नाम्ना योगविशारदेनोपदिष्टः प्राणायामस्य बुद्धिशोधकतामबोधत। सोऽलिखत्–"पूर्वमहं पञ्चषा एव काव्यपङ्क्तीर्लिखितुं प्राभवम्। प्राणायामप्राप्तबलश्चाद्यत्वे घण्टार्धेनैव द्विशतं पङ्क्तीर्लीलयैव लिखामि। प्राणायामाभ्यासेन स्मृतिर्मे संधुक्षिता भवति। स्वतोऽहमहमिकया परापतन्तीश्च काव्यपङ्क्तीः स्मृतिपथमारोप्य यथावकाशं पत्रारूढाः करोमि। मनश्च मे विसारिणा विद्युच्चक्रेण द्योतमानमिव भवति"। इति।

तदातदा बंगप्रदेशं गच्छतः श्री अरविंदस्य तत्रत्यैः स्वातंत्र्यसेविभिः परिचयः प्रगाढतां प्राप। वटपुरे राज्यायत्ते महाविद्यालये प्रधानाचार्यपदं वहतोऽस्य राजकीयप्रवृत्तिषु निर्बन्धं प्रवेशो नासीत्, किन्तु क्रांतिवीरैः संभूय कार्यकरणे स उत्कमना बभूव। आत्मचिन्तनेन, योगसाधनया चाभयादि-दैवीसंपदोऽस्य प्रचीयमाना आसन्। इंग्लेंडवासकाले न सत्यादिसेवने तस्या-भिनिवेशोऽभवत्। स स्वयमलिखत्–"नाहं तदा सत्यमावश्यकमकल्पयम्। भयभीतस्य मम तदा शूलारोहणादिदंडकल्पनापि कंपायाजायत। जनसाधा-रणमिव सर्वापि प्राकृतिकी दुर्बलता मामबाधत। किन्तु दिव्यचेतनायाः साक्षात्करणात्पूर्वं नैकानि कष्टानि मया सोढव्यान्यासन्"।

श्री अरविंदः १९०६ ख्रिस्ताब्दस्य जूनमासे पुनः चाणोदतीर्थं जगाम। तत्र च स्थितं ब्रह्मानंदस्वामिनं ददर्श यस्य प्रसादेन तत्रत्यमंदिरस्थितां भवानीं साक्षादपरोक्षीचकार।

तदनु पुनः कालिकत्तां गत्वा 'वंदेमातरम्' नाम्ना ख्यातस्य वर्तमानपत्रस्य संपादको बभूव। तस्य पत्रसंपादनशक्ति वर्णयन्नेक आंग्ल एवमलिखत्–"श्री अरविंदो महान् क्रांतिकारी दीप्तिमल्लेखनपटुः जनोत्साहदीपनश्च विलक्षणो नेता विद्यते। आंग्लभाषायां तस्य प्राभवं भारतेऽभूतपूर्वं वर्तते"। सूरतनगरे प्रवर्तिते महासभाधिवेशने श्री अरविंदकार्यं दृष्ट्वा तस्य शिष्योत्तमः श्री **कनैयालाल मुन्शी** अलिखत्–"श्री अरविंदस्य लेखनी तद्वाचं प्रभावेणातिशेते" इति।

एतदनु स्वल्पसमयाय वटपुरगतस्य श्री **अरविंदस्य** श्री **विष्णुभास्कर लेले** नाम्ना योगिना परिचयः संवृत्तः। तेन सहासौ दिनत्रयमेकान्तवासं स्वीचकार। योगसाधनं प्रकुर्वाणश्च मनो निष्पंदं विचारशून्यं च स्थापयितुं शशाक। मुक्तैर्लभ्यञ्चानन्दमनुबभूव। तस्य तादृशमाध्यात्मिकं प्रकर्षं विभाव्य श्री लेले तं स्वमेव गुरूकर्तुं न्यवेदयत्।

एकदा मुंबापुर्यां सभायामेकत्र व्याख्यातुं निमंत्रितोऽभूत् श्री अरविंदः। तदा किन्नु वक्तव्यमिति निश्चेतुमपारयन् स विमूढमतिर्बभूव। किन्तु श्री

लेलेनिर्देशेन नारायणस्मरणपूर्वकमारब्धं तद् व्याख्यानं सर्वजनावर्जकमभवत् । योगाभिभूतचेतसैव स 'वंदेमातरम्', 'कर्मयोगिन्' इति पत्रिकाद्वये नैकान् सारिष्ठान् लेखान् लिलेख ।

'अलीपूर वंब-अभियोग' संबंधेन श्री अरविंदः कारागारं प्रवेशितः । तदभियोगरक्षायै तद्भगिन्या धनसंचयाय प्रयतितम् । वंगनरसिंहः श्री चित्तरंजनदासः तस्य रक्षाभारं जग्राह । श्रीअरविंदस्तं रक्षार्थं कांश्चन विषयान् बोधयितुं प्रावर्तत । किन्तु तदैवान्तर्वाणी उदस्थात्–"अयमेव जनः त्वामधिक्षेपजालात्तारयिष्यति । न सः त्वया किंकर्तव्यतां वक्तव्यः । अहमेव तं यत् कार्यं तद् निर्देक्ष्यामि" । इति । तत्र च कारागारे श्री अरविंदः श्रीमद्भगवद्-गीता उपनिषदादीन् ग्रंथानध्यैष्ट । योगसाधनाय च पर्याप्तमानुकूल्यमलभत । स विषयेऽस्मिन् लिखति–"कारावासारंभे मे मनो भग्नप्रायमभूत् । गतप्राया-ऽऽसीन्मे श्रद्धा । मां कारागारे क्षिपता विधिना किन्नु व्यवसितं भवेदिति नाहमशक्नुवमूहितुम् । मासं यावदहं निर्जने कोष्ठे बद्ध आसम् । तदा प्रति-क्षणमहं परमात्मसंदेशं प्रतीक्षमाणोऽभुवम् । तत्र चैकांतनिवासे इदंप्रथमतयाऽहं परात्मानमपरोक्षतयाऽन्वभवम् । स हि भगवान् मत्करे गीतां निवेशितवान् । गीतारूपा च तच्छक्तिर्मां प्राविशत्" ।

"परितो दृष्टिं विसारयन् किं पश्यामि । उत्तुंगाः भित्तयो न मे भित्ति-रूपेणापि तु वासुदेवरूपेणमभासन्त । स एव भगवान् मां परित आवृत्य तिष्ठति । यस्य वृक्षस्याधस्तादहं संचरामि सोऽपि श्रीकृष्ण एव । स एव मां शीतच्छाय-याऽऽवृणोति । प्रकोष्ठस्य वातायनलोहशलाका अपि वासुदेवरूपाः पश्यामि" ।

"ततोऽहं न्यायाधिकारिणः समक्षं नीतः । सोऽपि वासुदेव इत्यवा-धारयम्" .. इत्यादि ! !

एवमुन्मनोऽवस्थः श्रीअरविंदो यदायदा न्यायाधिकरणमानीयापराधि-पञ्जरं प्रवेशितः तदातदा तयैव वासुदेवमय्या दृष्ट्या सर्वमपश्यन्न च किञ्चिदपि कार्यवृत्तमवदधार । तस्य तामवस्थामुत्पश्य सर्वे विस्मयमवापुः किन्तु न तदन्तर्गतां भावस्थितिं विदुः । तत्रैव कारागारे तेन एकादशदिनान्यनशन-

माचरितं येन शरीरकार्श्ये समागतेऽपि चेतःस्फूर्तिरनुभावविशेषश्च पूर्वापेक्षयाप्युपचितावभूताम्।

कारावासानुभवं श्रीअरविंद एवमवर्णयत् : "कारावासे पंचदशदिनानि यावत् स्वामी **विवेकानंदो** मां भूयो भूय उदबोधयत्। तमहं पार्श्वस्थितमन्वभवम्। अध्यात्मसाधनामाश्रित्य चोपयोगिनमुपदेशं व्यतनोत्स परिव्राड्वरः। उपदेशसमाप्तौ च पुनः विरता अभूवंस्तदीया वाचः"।

निःशुल्कं साह्यप्रवृत्तो वाक्कीलप्रवरो देशवंधुश्चिन्तरञ्जनः अन्यप्राप्यं प्रचुरं धनागममविगणय्य, श्री अरविंदस्य रक्षायै भूरि प्रयत्नमकरोत्। तत्प्रयत्नैश्च श्री अरविंदो निर्दोष इति प्रख्याप्य विमोचितोऽभूत् कारागारात्।

तदनु श्री अरविंदस्य सत्काराय महती सभा आयोज्यत। अयुतसंख्याकजनपूर्णायां तत्र वाग्मिना तेनाध्यात्म-राष्ट्रियतयोः सामंजस्यपूर्णं तथा व्याख्यातं यथा श्रोतारो मंत्रमुग्धा इव तमश्रुणवन्। अथ विदेशप्रसूता भगिनी **निवेदिता** तं शासनस्य भारताद् बहिःनिःसारणायाध्यवसायं विबोधयन्ती अज्ञातस्थितिं कलयितुं निदेशयामास।

श्री अरविंदोऽप्यान्तरेण चक्षुषा तदेवानुरूपं मेने। तत्समनन्तरमेव मित्रमेकं—"शासननिर्दिष्टाः सैनिकास्त्वत्कार्यालयमुपधावन्ति त्वांञ्च जिगृक्षन्ती"-ति समदिशत्। तदैव श्री अरविंदः 'पुनश्चन्द्रनगरं याहि' इत्यान्तरं ध्वनिं शुश्राव। अतः सपद्येव द्वित्रैर्विश्वस्तैः सह नावमारुह्य चन्द्रनगरमभिप्रतस्थे।

फ्रेंचशासिते चंद्रनगरे स चत्वारिंशद् दिनान्यवात्सीत्। तत्र च 'प्रवर्तकसंघ' नाम मण्डलं निरमायि। तत्रत्यामरविंददशामुपवर्णयन् श्री **मोतीलाल**रायोऽलिखत् "ईश्वरसमर्पितेवासीत् श्री अरविंदमूर्तिः। स किल समक्षं स्थितं भोजनं शून्यया दृशाऽपश्यत्। यंत्रवच्च तत् स्पृशन्नपि ध्याननिमग्नेन चक्षुषाऽवातिष्ठत। स हि सूक्ष्मात्सूक्ष्मतर एव तत्त्वे निविष्टदृष्टिर्वभौ।

पुरा यदा स अलीपुरकारागारमध्यास्त तदा वंगराज्यपाल **एडवर्ड बेकर** अपि तदेवान्वभवत्। स **चारुचंद्र**मभाषत "समीक्षिता भवता श्री अरविंदस्य दृष्टिः? सा किल तं मत्तोन्मत्तमिव प्रमाणयति"।

तदनु श्री अरविंदः फ्रांसदेशं गच्छत्विति कैश्चिन्मित्रैर्विचारितम्। किन्तु अन्तःस्फुरणा तं पाँडीचेरीं गन्तुं प्रेरयति स्म। ततः पूर्वमपि बहुशः सः तथैव प्रत्यपद्यत। सोऽलिखत् यत् "राजनीतिकार्यं परित्यजतो मम निश्चयेनाभासत यदारब्धमिदं राष्ट्रकार्यमन्ये निर्वर्तयिष्यन्ति। मम तु योगाराधनैव जीवनकार्यं भवति। राष्ट्रियं स्वातंत्र्यं तु निश्चप्रचम्"। इति।

तदनु पांडिचेरीं प्रस्थाय योगाभ्यासनिरतेन तेन २३ दिनानि निराहारं व्यतीतानि। इयं च साधना प्रच्छन्नरूपैव प्रावर्त्यत। पांडिचेरीस्थितस्य श्री अरविंदस्य भारतशासनद्वारा उपद्रवमुद्भावयितुं केचन पिशुनाः प्रावर्तन्त, किन्तु न ते तत्र साफल्यमवापुः।

१९१४ ख्रिस्ताब्दे मार्चमासस्य २९ दिने श्री अरविंदस्य माताजीशब्द-वाच्यया फ्रँचनार्या सर्वप्रथमं समागमोऽभवत्। तस्या आग्रहेण च श्री अरविंदः 'आर्य' नाम्नीं मासिकपत्रिकां प्रकाशयितुं निश्चिकाय। मासिकस्या-स्योद्देशं स एवमवर्णयत् "भविष्यत्कालस्य विचारसामग्रीं प्रचेतुं प्राचीनाना-मुत्तमांशानां च तथा सामञ्जस्यं साधयितुं प्रवर्तिष्यत इयं पत्रिका" इति।

एतेषु दिनेषु अरविंदोऽकिंचनप्राय आसीत्। जीवनयात्रात्यल्पैरेवोप-करणैर्निर्वर्तयते स्म।

तदनु पुना राजनीतिकार्याय निमंत्रितः स एवमभणत्:– "अत्रागतस्य मे निश्चितं भवत्युद्देश्यम्। अत्र सुलभ एकान्तलाभो नूनं मे तपसोऽनुकूलो भवति। नाहं सामान्यरूपेण योगाराधनं कामये। मनोतीतं सत्यं भूमाववतारयितुं कृतसंकल्पोऽस्मि। कार्यमिदं मे विश्वव्यापि भवति। तथापि भारतभूमि-रेवास्य प्रवर्तनास्थलं भविष्यति"। श्रीमाताजी श्री अरविंदस्य प्रथमदर्शन-मुपलक्ष्यैवमलिखत्–"पतिना सह पांडिचेरीमागताया मम श्री अरविंददर्शना-दद्भुत एव मनोभाव उदस्यात्। यमहं पूर्वं 'कृष्ण' शब्देन व्यवाहरं स एवायमिति प्रथमदर्शनादेवावेदिषम्। अनेन सहात्रैव मे कार्यक्षेत्रमिति च प्रत्यबुध्यम्।"

कस्यचिद् भारतस्वातंत्र्यकामिनः श्री अरविंदेन सहैवं संवादः समजनि। स खलु भारतं स्वतंत्रं भवेद्वेति संदिहानः पप्रच्छ। श्री अरविंदोऽभाषत–

"भारतं नूनमचिरादेव स्वतंत्रं भविष्यति"। "को न्वेवं प्रत्येतुं पारयेद् ?" स पुनःपृष्टवान्। "अहमेव तद्विना संकोचं प्रतिपादयामि" इत्युक्त्वा किञ्चिद्विरम्य पुनश्चोवाच-" प्रातः सूर्योदयो यथा निश्चितः तथैव भारतस्वतंत्रतां निश्चितामवेहि"। श्रुत्वैतां विश्वस्तवाणीं स योगीश्वरस्य शिष्यतां प्रपेदे।

श्री अरविंदस्तत आदेहविसर्जनं १९५० ख्रिस्ताब्दं यावदपूर्वां योगसाधनां, व्यतानीत्। भारतीयं वेदादिवाङ्मयं तलस्पर्शि अवगाह्य गीतानिबंधान्, रामायणानुवादम्, वेदमंत्राणां नवीनदृशा विवेचनं, विशिष्य च 'सावित्री' नाम महाकाव्यं व्यरचयत्। वर्षे चतुर्वारमेव स बहिरागत्य साधकानां दर्शनलालसां निरवापयत्। आश्रमकार्यं प्रायः 'माताजी' एव समपादयत्। सा खलु महायोगिनो द्वितीयं शरीरमिवाभवत्।

स्वस्य चरितलेखकं कञ्चिदुद्दिश्य स प्रत्यपादयत्–"न कोपि मे चरित विवरितुं पारयति। जनो यथा दृश्यते न तत्त्स्य तात्त्विकं रूपम्। मनुष्यस्यान्तर्व्यापारान् न कोऽपि वेत्ति। न च सः स्वयमपि स्वीयान् सुषुप्तान् भावानवगाहितुं पारयति। अवगाह्यापि न स्वान्तर्गतं शब्दैराविष्कर्तुं प्रभवति। विचित्रा दुरवगाहा च खलु मानवीयाऽन्तश्चेतना"। एवमादि। श्री अरविंदस्य देहपञ्जरं चेतनाशून्यमपि दिनत्रयं यावदवर्णनीययाऽऽभया परीतं कान्तिमच्चावर्तत।

श्री अरविन्देन भारतीययोगस्य महिमा भूरि प्रवर्धितः। तस्य सर्वदिशागतैः शिष्यैर्योगस्यापूर्वाऽनुपमा च शक्तिरनुभूता। श्री अरविन्दप्रचारितो योगः परं प्रकर्षं प्राप्तो दिव्यां चेतनां भूमाववतारयेदित्यासीत्तस्याध्यवसायः। अतिप्रगल्भाभी रचनाभिर्विषयोऽयं तेनासन्दिग्धमसकृत् प्रकाशितः। कथमेतद्भवेदिति तु परमेश्वर एव जानाति।

अद्य भारते विदेशेषु च सहस्रशो जनाः श्री अरविन्ददर्शितं मार्गमनुसर्तुं प्रयतन्ते। तस्य प्राणवत्साहित्यं च सम्मिल्य सबहुमानं चिन्तयन्ति। नूनमनेन पुरुषर्षभेण भारतसंस्कृतिः सर्वदिक्षु गौरवमापादिता।

पांडिचेरीस्थे तदीये भव्ये आश्रमे, तद्देहसमाधिं विरच्य, तदुपरि वेदिरेका निर्मिताऽऽस्ते। तत्र चैते शब्दा उट्टंकिताः सन्तिः–

"अस्मद्गुरोः पार्थिवावरणभूताय देहाय वयं सुतरां कृतज्ञा वर्तामहे। अस्मदर्थं भूरि यतमानाय, यातनाः च सोढवते तस्मै वयमनेकशः प्रणमामः। प्रतिपलं च तदृणभारं स्मरामः"। इति।

अद्यापि श्रीमाताजीमार्गदर्शने उपपञ्चशतं साधकास्तत्राश्रमे ध्यान-चिन्तनाऽध्यापनादिकार्यजातानि निर्वर्तयन्ते। (एतत्प्रकाशनान् पूर्वमेव माताजी परमचेतनां प्राप्ता)

अपूर्वमिदमाश्रमपदम्। भौतिकसंपत्तिराशीन् विहाय विश्वतो नैके विचक्षणा अत्रागत्य लौकिकसेवाकार्ये व्यापृता आध्यात्मकीं शान्तिं, ध्यानसाध्यां समाहितावस्थां चानुभवितुं प्रयतन्ते। वृक्षराजिपरिशोभिते, नागरिकविक्षोभशून्ये चात्र स्थानेऽध्यापनमंदिराणि प्रवर्त्यन्ते। गृहोद्योगैश्च परितो वसतां दीन–जनानामुद्योगलाभः संपाद्यते। प्राचीनार्वाचीनयुगयोः, आश्रमवनगर-संस्कृत्योश्चात्र सुभगः सङ्गम आलक्ष्यते।

स्वामी रामतीर्थः

सम्राजं सर्वलोकनामात्मानं घोषयन् मुदा।
वेदान्तविग्रहो रामो विश्वबन्धुर्विराजते।।
योगेश्वरस्य रामस्य चरित्रं रोमहर्षणम्।
शताब्दे सुरभारत्यां बद्धमर्घ्याय कल्पताम्।।*

रुक्षान् खंडानपूपस्य भर्जितान् चणकानपि।
भक्षयन्तो स्वदेशस्य सेवाकर्मणि दीक्षिताः।।
वासोहीना वासहीना भारतार्थञ्च जीविनः।
विसृज्य सर्वसंबंधान् आत्मारामा रमामहे।।

उपरि निबद्धस्य दीप्तिमतो भावजातस्योद्गाताऽऽसीदवधूतशिरोमणी रामतीर्थः। बाल्य एवालौकिकया प्रतिभया विचक्षणानामप्याश्चर्यकरं कार्यंजातं संपादयन् स हि स्मारयति जन्मसिद्धानां शुक-ध्रुव शंकर-ज्ञानदेवादीनाम्।

---

* लेखोऽयं रामतीर्थस्य शताब्दिसमये 'संविदि' प्रकाशित आसीत्।

१८७२ खिस्ताब्दे अक्तूबर-मासस्य द्वाविंशे दिने, पञ्चापप्रदेशे **मुरालीवाल** ग्रामे **हीरानंद**गृहे बाल एक अवातरत्। पिता हीरानंदः पौरोहित्येन कथञ्चिद् जीवनव्यवहारं निरवर्तयत्। शीलसंपन्नस्यापि दरिद्रप्रायस्यास्य विप्रस्य गृहे पुत्रजन्म न लोकानां कुतूहलायासीत्। अथापि तन्मातापितरौ बालस्य चंद्ररम्यं मुखं पश्यन्तौ परमां मुदमवापतुः। ज्यौतिपिकेन बालस्य गृहस्थितिं दृष्ट्वा प्रोक्तं यत् "बालोऽयं न चिराय भविष्यति, भविष्यन्वा मातृसुखं नावाप्स्यति। चेदयं शैशवमतिक्रामति विश्वविख्यातः सन्नसाधारणीमाध्यात्मिकीमुन्नतिं लप्स्यते"। इति। हन्त ! तदेव संवृत्तम्। बालजन्मनो नवसु मासेषु गतेष्वेव माता देवलोकं प्रातिष्ठत। तेन प्रतिदिनं जीविकाव्यग्रस्य पितुश्च महान् प्रत्यवाय उपस्थितः। स्निग्धया पितृस्वस्त्रा, भगिन्या च **तीर्थदेव्या** सहर्षमूढः तत्संवर्धनभारः। **तीर्थरामेति** नाम कृतं शिशोः। मातुः स्तन्यालाभात् तीर्थरामस्य शरीरं जन्मन एवादृढं नानारोगक्लिष्टं चासीत्। न स बालान्तराणीव क्रीडनकेषु नापि विविधखाद्यपेयेषु अरज्जत। स खलु चिन्तनमग्न इव, किमपि स्मरन्निव, जडभरत इवान्तर्मना अवर्तत।

एकदा तृतीये हायने वर्तमानं तमादाय पिता हीरानंदो धर्मशालामगच्छत्। तत्र कस्यचित् प्रवचनपटोः कथां श्रृण्वन् शिशुः रामः परमां प्रीतिमवाप। कथकैकलग्नलोचनस्य सावधानं कथाश्रवणमग्नस्य तस्य नेत्रद्वयं अश्रूण्यमुञ्चत्। स्वभावचञ्चलस्य बालस्य प्रौढसहजमिदं कर्म पश्यन्तः श्रोतारः परमं विस्मयं गताः।

द्वितीये दिने कथासमये प्राप्तेऽव्यक्तभावः स रोदितुमारभत। पिता तु पौरोहित्यायान्यत्र गत आसीत्। विविधेषु प्ररोचकेषु वस्तुषु दत्तेष्वपि न स उपरराम। किंकर्तव्यमूढा पितृश्वसा तं बहिः संचारणाय नीतवती। तत्रतत्र नीयमानोऽपि स नातुष्यत्, धर्मशालादिशञ्चाङ्गुल्या प्रादर्शयत्। यदा पुनः स कथास्थानं नीतः तदैव तूष्णीमभवत्। अनन्यमनाश्च कथाश्रवणपरो बभूव। प्रतिदिनं मंदिरेषु घंटानादसमये स रोदितुमुपाक्रमत्। आरार्तिदर्शनलालसश्च तत्र नीत एव शान्तिमलभत।

अथ सार्धपञ्चवर्षस्कस्तीर्थरामो ग्रामस्थिताम् उर्दूशालां प्रवेशितः। अत्युत्साहेन पाठितं सर्वमवधार्य गृहमागतो भगिनीं पितृस्वसारं च तत् श्रावयति स्म। तस्याद्भुतां स्मृतिं विभाव्य चकिताः सर्वे भृशमनन्दन्। अध्ययनपाटवं विनयशीलतां च दृष्ट्वाऽध्यापकोऽपि तस्मिन् सुतरामस्निह्यत्। येन स पाठात्परमपि तं सारिष्ठाः कविता अशिक्षयत्। पञ्चमेऽध्ययनवर्षे सः प्रथमत्वेन पञ्चमीं श्रेणीमपारयत्। यथा गुरोः शिष्येऽस्मिन्नपारं प्रेम तथैव शिष्योऽपि गुरौ परमां भक्तिमावहरत्। सः खलु पितरमवोचत्–"तात! गुरुदक्षिणार्थं गुरवे मया महिषीदानं युज्यते नु किम्?" बालस्यास्य मुग्धवचोभिरुच्चैर्जहास हीरानंदः।

तत उत्तीर्णपञ्चमकक्षस्य बालस्याग्रेऽध्ययनं कथं भवेदिति चिन्ताकुलावास्तां जनकतनयौ। **गुजरानवाला** नाम पत्तनं क्रोशचतुष्टयेन दूरमासीत्। न च तावद् दूरं दशवर्षीयो बालोऽसहायः स्थातुमर्हति इति चिन्ताव्यग्र आसीत् पिता। तत्र पत्तने **धन्नाराम** भगतनामा अविद्वानपि परमात्मरतिः कश्चित् सुहृदभूद् हीरानंदस्य। तेनानुनीतः सः पुत्रमप्रेषयदध्ययनाय। धन्नारामः सत्संगव्यग्रः बहुश्रुतः सुशीलश्चासीत्। तत्संरक्षितो बालोऽचिरादेव तं गुरुपदमारोपयत्। धन्नारामः प्रतिदिनं रामायणं, योगवासिष्ठं, महाभारतं, पुराणानि चापठत्। सावधानमना बालस्तीर्थरामोऽनन्यमनसा तत् शुश्राव। मध्ये मध्ये च विस्मृतदेहेन्द्रियो विस्फारितनेत्रः, कंपमानगात्रः, प्रवाहिताश्रुश्च बभूव। तत्रैव कदाचिद् परमात्मपरायणः साधुरेक आगतः। दृष्टमात्र एव तस्मिन् तीर्थरामः मूर्छां गतः। साधुना च तेन ॐ ॐ इति भणता सुदीर्घं जलेन सिक्तः कथञ्चित् सचेष्टः संवृत्तः। अध्ययने सः सर्वोत्तम आसीत्। गणिते च तस्य विशिष्टा रतिरभवत्। यदि कमपि गणितपाठं न जानाति यावत् समाधानं तन्मना व्यापृणोति। तत्समाधायैव च भोजनादि गृह्णाति। तदा संस्कृते हिन्द्याञ्चापि स प्राप्तपरिचयोऽभवत्।

अथ चतुर्दशवर्षीयः तीर्थरामो माध्यमिकशालान्तां परीक्षामुदतरत् सर्वप्राथम्येन। मेधाविश्रेष्ठस्यापि बालस्योच्चशिक्षादानाऽसमर्थ आसीद् दारि-

द्रयोपहतो हीरानंदः। किन्तु हन्त! गुजरानवालानगरपालिका तीर्थरामायोच्चाध्ययनार्थमेव पर्याप्तां शिष्यवृत्तिमयच्छत्। येन लवपुरनगरं (लाहोर) प्रयातः स उच्चशिक्षार्थम्। उर्दू-फारसीभाषयोः कोविदः स लवपुरे संस्कृतमप्यात्मसादकरोत्। अर्थदौर्बल्यात् तत्र दरिद्रगृहे वसन् तदा तदा रोगाक्रान्त आसीत्। तत्र ससर्पे सद्मनि तन्निवासः। किन्तु हिंसाशून्यस्य निर्भीकस्य चास्य तरुणस्यागमनसूचकं शब्दं श्रुत्वा सर्पाः स्वं स्वं विवरं प्रविशन्ति स्म। कदाचिदर्थाभावात् पणकत्रयप्राप्तेनैवान्नेन दिनमतिवाहयति स्म। अथापि न स दारिद्र्यदुःखेन ग्लानिमवाप। नापि निश्चितं कार्यं परित्यक्तुमना बभूव।

तच्छीलेनाध्ययनपाटवेन च प्रसन्नो मुख्याध्यापकः महाविद्यालयस्य छात्रालये तन्निवासादि अकल्पयत्। एतत्प्रत्युपकर्तुं च तीर्थरामस्तस्य व्याख्यानादिलेखनसाह्यमकरोत्। तदैव लवपुरमागत्य व्याख्यानं कृतवतो विवेकानंदस्य चरित्रं प्रभावञ्च संपश्यन् तीर्थरामस्तस्मिन् भक्तिमानभवत्। तेन क्षुण्णं पन्थानं चानुसर्तुं मनो दधे।

बी. ए. परीक्षां सर्वप्रथमत्वेनोत्तीर्णस्तीर्थरामः ५३ रुप्यकात्मिकां मासिकीं वृत्तिमलभत। ३० रुप्यकाण्येव पर्य्याप्तानीत्युक्त्वा च सः तावदेवागृह्णात्। एम्. ए. परीक्षायामपि प्राथम्यलाभेन प्रतिमासं सहस्रत्रयात्मिकां शिष्यवृत्तिमलप्स्यत यदि इंग्लंडदेशेऽध्येतुमगमिष्यत्। किन्तु तत्र गत्वा शासनसेवाशिक्षां लब्धुं स नैच्छत्। स खलु भारत एवाध्यापनवृत्त्या सह लोकसेवामुखेन परमात्मानं प्रसादयितुमैच्छत्। लोकसेवैव परमात्मसेवेत्यभवत्तस्य संकल्पः।

शैशव एवास्य कुलीनया रामचंद्राख्यस्य कन्यया सह विवाह-वाग्दानमक्रियत। दशवर्षीयस्य च तस्य तया सह पाणिग्रहणमप्यकार्यत। अस्य संसारविमुखाश्चेष्टाः पश्यन् पिता विवाहमेव बन्धनोपायं मत्वा तथाऽकरोत्। अग्रे स विषयमिममेवं पर्यालोचयत्:—"वधूवरयोर्मनोयोगमन्तरा क्रियमाणस्य विवाहस्य न प्रामाण्यम्। नापि श्रेयस्करत्वम्। तत्रोपयुक्ता वेदमंत्रा न तादृशं विवाहं पवित्रयितुमलम्। अपि तु स्वीयं सत्त्वमेव हापयन्ति। बाल-

विवाहः तज्जन्यं च बालवैधव्यं विधातुः सृष्टि विकृतां विधत्तः"। संयमपूर्णां जीवनस्थितिमेव साधु मेने विचक्षणस्तीर्थरामः।

कथञ्चित् संसारार्णवक्षिप्तस्यापि तीर्थरामस्य मनः संसारं कारागारमकल्पयत्। तत आत्मानं मोचयितुं च प्रतिक्षणमुन्मना बभूव। अतो गणितप्राध्यापकत्वेन गौरवपूर्णं कार्यं कुर्वतोऽपि तीर्थरामस्य मनोऽध्यात्मिकानुभवाय सुतरामाचकांक्ष। स खलु वेदान्तविद्यामेव परमार्थं, परमेश्वरभक्तिमेव च जीवनकार्यममन्यत। अतो मित्रैः स्वजनैश्च भूयोभूयोऽनुनीतोऽपि संसारत्यागं श्रेयसेऽमन्यत। अवदच्च–"संसारत्यागो नाम न लोककल्याणप्रवृत्तित्यागः, नापि केवलस्य वने वासः, अपि तु रागद्वेषादिशून्यस्य सतः सर्वत्र परमात्मदर्शनं, सर्वसेवायाञ्च परमात्मसेवाभावनम्," इति। एतच्च कस्यांचित् स्त्रियां संततिषु च समासक्तस्य पुरुषस्य न संभवति। न च तेष्वेवात्मभावेन विचरतो जनस्य रागद्वेषादिशून्यता सुकरेति विचारस्तं संसारत्यागाय प्रेरयतिस्म। अथापि यावत्संसारस्थितिं स भार्यां सबहुमानं पश्यति स्म। सापि वेदान्ततत्त्वावगाहिनी भूत्वा मैत्रेयीगार्गीप्रभृतिभिः प्रदिष्टां पदवीमनुसरेदिति भावयति स्म तीर्थरामः। अत एव संसारासक्तामपि गेहिनीं वेदान्तादिविद्याप्रबोधनेन शनैः शनैः परमार्थाभिमुखीं कर्तुं प्रायतत। सापि तदनुरूपमात्मानं कर्तुं सर्वात्मनोद्यता बभूव। अथापि विश्वात्मतामनुबुभूषुस्तीर्थरामः न गृहस्थितिमपि तु पारिव्राज्यमेव श्रेयसे मेने। स हि पुत्रद्वयं भार्यां च विहायाष्टाविंशतिवर्षात्मके वयसि सन्न्यासदीक्षितोऽभवत्। सन्न्यस्तसर्वश्च **रामतीर्थ** इति सार्थकेन नाम्ना विभूषितो बभूव।

सन्न्यासग्रहणात् पूर्वं हिमालये पर्यटन् तीर्थरामः परमात्मदर्शनं विना जीवनं शून्यमभावयत्। अपातयच्चात्मानं वेगेन वहन्त्यां भागीरथ्याम्। किन्तु सकरुणया भागीरथ्या सः पुष्पपराग इव तरङ्गैरुत्क्षिप्य बहिर्निवेशितः। एतेन नैवं प्राणत्यागो वरीयानिति मत्वा च स स्वयमेव यज्ञोपवीतादि विसृज्य चतुर्थमाश्रमं जग्राह। विंशतिवर्षात्मके जीवनदेशे सर्वा विद्या आत्मसादक्रियन्त रामतीर्थेन। वेदाः, उपनिषदः, सूत्रवाङ्मयम्, दर्शनानि, भाष्याणि, पुराणानि,

कान्त-हेगल-प्रभृतीनां च पाश्चात्यानां वाङ्मयम्, उर्दू-फारसीभाषानिबद्धं इस्लामचिन्तकानां च साहित्यमामूलचूडं समालोचितमभूत्तेन।

स हि गृहीतसन्न्यासदीक्षो हिमालयं गत्वा तत्रत्यान् यतीन् साधकांश्चामिलत्। सर्वानपि जिज्ञासाभावेनोपासर्पत्। मधुव्रत इव च सर्वेभ्योऽनुभूतिसारमाधत्त। तदायमात्मचिन्तनैकपरः, श्रीकृष्णदर्शनलालसः, कदाचिद् गायन्, कदाचिन्मूकभावञ्चातिष्ठन्। कदाचिच्चालौकिकेन पथा दिशो विभावयन्, परितो वसद्भिर्जनैरुन्मत्त इति, अवधूत इति, जड इति वा अवध्रियते स्म। विश्वात्मभावं प्रपन्नस्य सर्वमिदं परमात्मना ततमित्यभूदस्याध्यवसायः। प्रत्युत्तरं चिरात् प्रतीक्षमाणेन गुरुणा सोपालंभं लिखितस्य पत्रस्योत्तरं स एवमलिखत् :-

प्रियगुरो! ! तदा पत्रं लिखेयं ते, भवेर्यदि।
दूरं गतः, परं त्वं मे तनौ नेत्रे मनस्यसि ।।

तेषु दिनेषु **विवेकानंदेन** विदेशेषु कृतस्य वेदान्तप्रसारस्य भूरि प्रशंसाऽश्रूयत। रामतीर्थस्य विविधधर्मवैदुष्यं प्रवचनपाटवं च परिपश्य, तेहरीभूपः **कीर्तिशाहः**, अन्ये च स्निग्धा तं जापानदेशे भविष्यमाणां सर्वधर्मपरिषदं प्रेषयितुमैच्छन्। तदर्थं पर्याप्तं धनञ्च सञ्चित्य तैः स्वामिनोऽभिप्रायः पृष्टः। स तु तत्क्षण एव तदङ्गीचकार। जापानदेशं गत्वा च परिषदः स्थगनवार्तां शुश्राव। मासत्रयात्परं निश्चितां परिषदं प्रतिपालयितुं नाभूच्छक्यं धनाभावात्। परंतु तत्र सद्योजातैर्मित्रैः तस्य टोकियोविश्वविद्यालये, बौद्धविद्यापीठेऽन्यत्र च कानिचिद् व्याख्यानानि योजितानि। बौद्धशास्त्राणां गंभीराद् अध्ययनाद् बौद्धधर्मोऽपि भारतीयधर्मवृक्षस्य शाखारूप एव इति नैकैः प्रमाणैः स्वामिना सुचारु प्रतिपादितम्। बुद्धं बौद्धशास्त्राणि च प्रति रामतीर्थस्याप्रतिमं समादरं समदृष्टिं च दृष्ट्वा नैके बौद्धधर्मविद्वांसोऽस्मिन् भक्तिमन्तोऽभूवन्। तदा जापानदेशे रसायनविद्यालाभाय गतः **पूर्णसिंह** नामा सीखच्छात्रः स्वामिनि तथा भक्तिप्रवणोऽजायत यथा स पश्चात् तच्छिष्यतां गतः। भारतमागत्य च स्वामिसेवायां बहूनि दिनानि व्यापारयामास। तस्मिन्नेव

समये (१९०२ खिस्ताब्दे) प्रा. **विष्णुपन्त** छत्रे स्वीयं प्राणिनाट्यं (सरकस) आदाय जापानं गत आसीत्। स्वामिनः सख्यभावं प्राप्तो विष्णुपन्तः अमेरिका देशे गच्छन्नासीत्। तेन सह रामतीर्थोऽपि तं देशं जगाम। सर्वतः प्रथमं रामतीर्थः केलिफोर्नियाप्रदेशस्थं **सानफ्रान्सिस्को**–नगरं जगाम। पोतसौधे मुक्तरूपेणात्र तत्र सञ्चरन्तं तं परितः स्थिता जनगणाः सकुतूहलमपश्यन्। तथा निरुद्देशचारिणं च तमुपसृत्य कश्चिदपृच्छत् "महाशय ! कुत्र भवत उपकरणानि ?" रामः विहस्यावोचत्–"मद्गात्रगतानि वस्त्राणि विहाय नास्ति मे किमप्यन्यत्"। "धनं तु स्यादेव"? सोऽभणत्। "नहि, नाहं धनस्पर्शयाप्युत्सहे।" "तर्हि भोजनादि कथं निर्वर्तयते भवान् ?" "यो वा को वा ददाति भोजनं, पाययति च जलम्"। "तर्हि अत्र अमेरिकायामपि भवेत् खलु तादृशः कश्चित्"? श्रुत्वैतेत् स्मितेन सर्वतो दीप्ति विसारयनवदत् रामतीर्थः–"आम्, अस्त्येव", पुनश्च तस्यैव स्कन्धे हस्तं निवेश्य सस्मितमभणत्–"ननु भवानेव मेऽत्र मित्रम्, भवानेव मे वासं भोजनं पानञ्च विधास्यति"। अतिसहजमुक्तैरेतैर्वचोभिः सः सर्वथा जितोऽभवत्। सादरं सप्रणयं च रामं हस्तेनादाय स्वगृहमनयत्। एवं "वसुधैव कुटुंबकम्" इति स्फुरन्ती श्रद्धा दूरदेशेऽपि रामस्य मार्गं निष्कण्टकं व्यधात्।

रामस्यानुपमेन लावण्येन, बालसहजेन स्मितेन, अकृत्रिमेण व्यवहारेण, स्फटिकस्वच्छेन च मनोभावेनाकृष्टा अमेरिकावासिनः तं श्रोतुं सत्कर्तुं चाहमहमिकया परापतन्। तस्य सन्निधिः महते आनंदाय परमशान्तये चाकल्पत। रामस्य यजमानभावं प्राप्तोऽमेरिकावासी डॉ. **हिलर** एकदाऽवोचत्–"रामतीर्थो हिमगिरेः कन्दराभ्यो निर्गच्छन्तं सूर्यप्रकाशमनुकुरुते। न तं वह्निर्दग्धुमीष्टे, न च शस्त्राणि छेत्तुं प्रभवन्ति। स हि निरन्तरमानन्दाश्रुभिः स्निग्धनेत्रो भवति। नूनं तत्सन्निधौ वयं नवीनामेव जीवनदीप्तिमनुभवामः" इत्यादि। अमेरिकास्थितस्य तस्य चित्राणि वर्तमानपत्रेषु प्राकाश्यन्त। स हि नवविग्रहो 'जिसस' इत्याघुष्यत भक्तैः। नास्तिका अपि तत्संगत्याऽऽस्तिका बभूवुः। जितं खलु संचारिणा भारतीयवेदान्तदीपेन।

वर्षद्वयं यावदुषित्वाऽमेरिकादेशे, गत्वा च इंग्लेण्डदेशं, माधुर्येण विजित्य च तत्रत्यानां मनांसि, इजिप्तप्रभृतिष्वारबदेशेषु च प्रध्माय वेदान्तडिण्डिमं, प्रतिनिवृत्तो वेदान्तकेसरी, भारतदेशम्। भारतमागतस्यात्रत्यानां जनानां दारिद्र्यं, धर्मविमूढतां, संशयग्रस्ततां, निरुद्यमताञ्चालोक्य, भृशं ततापास्य हृदयम्। धर्मविषयिणीं जागरूकां द्रष्टिमुद्बोधयितुमालस्यं निरस्योद्यमपरायणतां च संधुक्षयितुमारभ्यत तेन पर्यटनम्। यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र तद्वाणी वह्निज्ज्वालेव निर्दहति स्म जनमनोमालिन्यम्। अपहरति स्म च धर्मसंबंधिनीं जडताम्। अगर्जदयं वेदान्तपञ्चास्यः–"भक्तवरे ध्रुवे, प्रल्हादे, शुकदेवे, ज्ञानिश्रेष्ठे वामदेवे ज प्रज्ज्वलन्ती श्रद्धा प्रकाशतां भारतीयषु। सैव श्रद्धा भवतां मिथःकलहं स्वार्थसाधनां संशयग्रन्थींश्ज निर्मूलयतुमीष्टे। द्रव्यराशीनां सञ्चयेन न कोपि महान् भवति। नापि बाह्याडंबरमात्रेण धर्मः प्रतिष्ठते। सर्वस्मिन्नात्मभावं कुरुत। दरिद्राणां दुःखिनां सेवैव च परमात्मसेवेति विभावयत। परिग्रहभारो ह्यात्मदर्शने विघ्नायते। छद्मनार्जितं वित्तं गर्वं पुष्णाति, परमात्मनो विमुखतां च संपादयति। आनंदघनमात्मानं धनकिङ्करं भोगदासं वा मा कुरुत। जडेष्वास्थां विहाय आत्मस्वातंत्र्यं लभध्वम्। सर्वेषु समत्ववृत्तिरेव धर्मः। आत्मवत्सर्वभूतदृष्टिः तदनुरूपा व्यवहृतिरेव च वेदान्तः"। एवमादि।

रामतीर्थस्तदा तदा प्रार्थनापरः सन्नेवमवदत्–

"अविद्ये! दूरमपसर। दुःखं! विलयं गच्छ। इर्ष्ये!
नात्र ते प्रयोजनम्। निर्बलते! जलनिधौ मज्जस्व।
समागतः समयोऽभयस्य।

रामतीर्थभक्तः पूरणसिंहो गुरोरुपदेशमेवमनुवदति :–ये सर्वव्यापि प्रेमानुभवन्ति त एव निर्व्याजमानन्दं लभन्ते। स्वात्मनि सर्वभूतदर्शनमेव यथार्थदर्शनम्। एतदन्तरा नालौकिकी प्रीतिः, नापि सौन्दर्यानुभूतिः। किन्नु खलु जीवनस्य सार्थक्यं यदि तादृशं प्रेम नानुभूयते?"। रामो यद्येतादृशं कस्मिंश्चिज्जनान्तरेऽपश्यत् तस्य हृदयवीणा प्रहर्षझङ्कृताऽक्वणत्।

लोकेषु राष्ट्रभक्तिमुद्बोधयन्नवोचत्–"अयि भोः! देशभक्ता भवत। देशभक्तैः किल जनताहृदयं प्रवेष्टव्यम्। स्वस्य व्यक्तिभावः परिहेयः। गर्वस्य लेशोऽपि जनतायाः स्वस्य च तादात्म्यं रुणद्धि। मातृभूमेः सेवायज्ञे स्वं बलीकुरुत। अहङ्कारं सर्वमिव दूरीकुरुत। सर्वस्वं देशाय कल्पयत्सु युष्मासु देशोऽपि युष्मत्तादात्म्यं प्राप्स्यति। अग्रे गच्छत। देशो वोऽनुसरिष्यति। युष्मासु दृढेषु देशोऽपि दार्ढ्यं लप्स्यते। युष्मासु सबलेषु देशोऽपि बलवान् भविष्यति"। इत्यादि।

एकदा कञ्चित् सुधारकमानिनमुद्दिश्य रामोऽभाषत :–"स्पृहयामो शोधकेभ्यः, किन्तु न तेभ्यो येऽन्यशोधनरताः, अपि तु ये स्वात्मानं शोधयितुं प्रवृत्ताः। नहि पदवीधराः, अपि तु देहभावमूलस्याहंकारस्य विजेंतारो वीरा अपेक्ष्यन्ते। दिव्यानंदस्य तारुण्यमेव येषामायुः, निखिलगुणाकरो भगवानेव येषां वेतनं, ते हि देशभक्तपदाय प्रार्थयन्तु। न तेषां प्रार्थना भवतु दरिद्रयाचना। किन्तु परमात्मादेशानुष्ठानलालसैव तन्मनसि चकास्ताम्"। इति।

पुनश्चैकदा ब्रह्मानंदमत्तो रामो जगर्जः–"अहमेवास्मि भारतवर्षः। हिमालयो मे शिरः, कन्याकुमारी चरणद्वयम्, विन्ध्यो मे कटिसूत्रम्, पूर्वापरदिक्-पर्वतौ मे भुजौ। अहमेव सूर्यो भूत्वा प्रकाशे। संपूर्णं जगदेव मे स्फूर्तिविलासः। चलति मयि सर्वं चलति। भाषमाणे च मयि भाषते। चिन्तयति मयि सर्वं चिन्तयति। अहमेव सकलविश्वसम्राड् भवामि"। इत्यादि। नूनं रामस्य विश्वात्मैक्यानुभूतौ सर्वविधो भेदो भस्मसादभूत्। वेदान्तेषु जीवन्मुक्तस्य या जीवनस्थितिर्वर्णिता सा सकलैव रामतीर्थे दृष्टान्तमवाप। औपनिषदो वामदेवो हि सः।

मधुसूदन सरस्वतीव रामतीर्थे भक्तिरात्मज्ञानञ्च युगपदेवोन्मेषं प्रकर्षञ्चावापतुः। सदाचारमेव च स आत्मप्रकाशस्य मूलं मेने। सदाचारमन्तरा न भक्तिर्नापि ज्ञानं प्ररोहति।

> नाविरतो दुश्चरिताद् नाशान्तो नासमाहितः।
> नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्॥ (कठोपनिषद्)

इत्यौपनिषदां वागमृतं स्मारयन्निव बहुशः स उपादिशत्–"सत्यं साक्षात्कर्तुं धर्मं च द्रढयितुं सांसारिकमनुरागं परिहरत। संसारवासनाभ्य उदासीनस्य किल सत्यं स्वयं प्रकाशते। ननु सत्यं तु भवतां स्वरूपमेव"। पुनश्चाभणत् :- "मिथ्याहंकारं परित्यक्तवतः प्रभुप्रसादः स्वयमेवोपतिष्ठते। तेन हि च सर्वतो विसारि प्रेम सच्चिदानंदरूपताया अनुभवश्चोल्लसति। सर्वसुखार्था प्रवृत्तिः, आन्तर्बाह्यशत्रूणां दमनवीर्यं च श्रेयःस्रोतो बलादाकर्षति। पुण्यात्मनो जीवनमीश्वराधीनं सत् सर्वमङ्गलाय कल्पते"। पुनश्चप्रसंगान्तरेऽभभ.षत–

"सत्स्वरूपोऽहम्", "अहं ब्रह्मास्मि", इत्यनुभूय निन्दकेषु असूयकेषु च करुणालुना भाव्यम्। आत्मैश्वर्यमनुभूयताम्। ईश्वरानुग्रहे च विश्वस्यताम्। एतदेव ज्ञानं विपरीतन्त्वज्ञानम्। अज्ञानान्धकार एव संसारं नरकं करोति। अतः तमनपहाय क्रियमाणो व्यापारः सिकताभिः सद्मनिर्माणमिव निष्फलः। मृत्युर्न पृच्छति किं त्वया सञ्चितमिति। स न पृच्छति कीदृशस्त्वमिति। जीवनसाफल्यं न वस्तुसंग्रहे किन्तु प्रज्ञालाभ एव। सत्यानुसरणमेव सौजन्यम्। सत्यानुष्ठानमेव च जीवनोद्धरणम्"।

जीवनस्य चरमकाले राजराजो रामो हिमाद्रौ विमलभूप्रदेशे न्यवसत्। टेहरीनृपस्य चन्द्रभवनप्रासादस्तद्वसतिभवनमासीत्। तत्रैव तस्य शिष्योत्तमो नारायण स्वामी, पूरणसिंहः, अन्ये च दर्शनलालसाः सुदूरवर्ति दुर्गममपि तत्स्थानं बहुशो गच्छन्ति स्म। तेषु दिनेषु समागच्छतः कांश्चनावोचत् स्वामी राम :–"मदुक्तं सम्यगवधार्यताम्। नेतः परमहं वो वचनावसरं लप्स्ये। स्वमेव स्वस्य गुरुं कुरुत"। अन्यश्च दूरस्थः शिष्यः पत्रेणोक्त :–"सप्टेम्बरमासान्तपूर्वमागम्यताम्। ततः परं रामदर्शनं न भविष्यति"। काचित् अमेरिकावासिनी शिष्या रामं द्रष्टुं गता। तां विसर्जयन् रामोऽभणत्, "यत्र क्वापि व्रजसि नेमां हिरण्मयीं भूमिं (भारतं) विस्मर। इयमेव पुण्यभूमिर्विश्वं ज्ञानदीपेन प्रकाशयिष्यति"। अथ च दर्शनायागतं पूरणसिंहं प्रतिगमनवेलायामभाषत :–"वत्स ! रामः प्रायोऽचिरादेव निःशब्दो भविष्यति। शरीरमिदं दुर्बलं कृशकृशञ्च वर्तते। न मे चित्तं लेखनभाषणादिषु व्यापृणोति। मन्ये,

शीघ्रमेव रामस्य वाणी लेखनी च विरता भविष्यति, शरीरञ्च निश्चेष्ट-मुपरंस्यते। प्रतीयते यद् नेतः परं शरीरमिदमधित्यकासु संचरिष्यति, न चेदं गंगाकूलं त्यक्ष्यति"। एवमादि भणता देहोपरतेः प्राक्सूचनैव कृता रामेण।

अवधूतशिरोमणे रामस्य जन्म, प्रव्रज्याग्रहणं, कलेवरविसर्जनञ्चेति त्रयमपि दीपावलीदिनेऽभवत्। अथ दीपावलिदिने (१९०६ ख्रिस्ताब्दस्या-क्तूबरमासे) भगवत्या भागीरथ्याः पवित्रे क्रोडे स्नानार्थमुपाविशत्। व्यसृजञ्च तत्रैव भौतिकं देहं नराधिपाधिपो रामतीर्थः। "शिवोऽहम्, शिवोऽहम्" इति क्वणन् आत्मारामो विश्वात्मरामो बभूव।

यस्मिन् वयसि जना जीवनकार्यमारभन्ते तत्रैव वयसि, आप्तकामो रामो सुमहत्कार्येण जगन्नाथं परितोष्य जीवनलीलां समापयत्।

कर्मवीरः सरदार वल्लभभाई पटेल

संघशक्तिसमुत्पादेऽनुपमो कार्यकोविदः।
भारतैक्यसमाहर्ता वल्लभो लोहपुरुषः॥

अघटितघटनापटीयसः परमात्मनोऽगम्या खलु कार्यप्रणालिः। धर्मप्रतिष्ठायै, अधर्मोन्मूलनाय चाविर्भवन् भगवान् रामभद्रः स्वकार्यसहायान् लक्ष्मणसुग्रीवहनुमदादीन् सहकृत्यैव भूमिमवततार। तेषां साह्येन च साध्यं साधयामास। भगवान् कृष्णचन्द्रोऽपि कंसादीन् भूभरानुत्सारयितुं सरामः सपाण्डवश्च प्रादुर्बभूव। तथैव वैदेशिकशासनमपाकर्तुं लब्धजन्मा महात्मा गांधिरपि अप्रतिमोत्साहान् कार्यकुशलान् राष्ट्रभक्तान् सहायान् निमन्त्र्येव भारतभुवं स्वजन्मधन्यां विदधे।

सत्यं क्रान्तदर्शिनः कवयो विचारवैशद्येन जनचेतः शोधयन्ति। तत्त्वदर्शिनश्चिन्तका मानवबुद्धिं प्रकाशपुञ्जेन कामं पूरयन्ति। शब्दस्वामिनो पण्डिताश्च नूनं जनताजाड्यमपसार्य चेतःस्फूर्तिं जनयन्तीति न वितथम्।

किन्तु शुद्धचेतसामपि, निश्चितसाध्यानामपि, निर्वर्तितजाड्यानामपि जनानां सधैर्यं कार्यप्रवणताजनने विरलविरला एवं भवन्ति समर्थाः। **'योजकस्तत्र दुर्लभः'**। नूनं तादृशो विरलशक्तिमानभूत् कर्मवीरोत्तमः **पटेलाबटङ्को भारतवल्लभो** संकल्पशक्तेरवतारो **वल्लभभाई**महोदयः।

१८७५ खिस्ताब्दस्य ओक्टोबरमासस्यान्तिमायां तिथौ गुर्जरप्रदेशे **नडियाद** नगरे मातामहगृहे समजायताप्रतिमधीषणो धैर्यधनोऽयं **वल्लभः**। शचिपुरन्दर-योर्जयन्त इव–**लाडबाई-झवेरभाई** नाम्नोः प्राप्तजन्मासीद् वज्रसारो वल्लभः। श्रूयते यत् झवेरभाई स्वभावतः स्वातंत्र्यप्राणः १८५७ खिस्ताब्द आङ्गलान् विद्रावयितुं प्रवृत्ते संग्रामे चादम्योत्साहेन भागभागभूत्। तत्फलरूपेण च तस्य महती संपत्तिराच्छिद्यत विजयमत्तैराङ्गलैः।

वल्लभपितुः पैतृकं गृहमभूत् नडियादतो नातिदूरे **'करमसद'** नामके ग्रामे। किन्तु निःस्वः पिता सपरिवारोऽवात्सीत् नडियादपत्तने देवमंदिरे। तस्य पाण्डवोपमा पञ्च पुत्राः कनिष्ठा दुहिता चेति सन्ततिषट्कमजायत। तेषु बुद्धिमद्वरेण्यो विश्रुतकीर्तिर्विट्ठलभाई तृतीयः, वल्लभश्च चतुर्थोऽभव-ज्जन्मक्रमेण।

प्रगल्भप्रज्ञोऽपि वल्लभो बाल्ये न विद्यारतिरासीत्। द्वाविंशतितमे वर्षे वर्तमानः स कथञ्चिद् मॅट्रिकपरीक्षामुदतरत्। अध्ययनकाल एवास्यानुपमा सहिष्णुता, प्रहसनपटुता, कर्मदाढ्यं च प्रकाशितान्यभवन्। विपदि धैर्यं, प्रत्युत्पन्नमतित्वञ्चास्य जन्मजातौ गुणौ। एकदा क्रीडापरेणानेन कोपितोऽ-ध्यापको द्विशतवारमङ्कपङ्क्तिं (गुर्जरभाषायां 'पाडा'भिधानां) लिखितुं दण्डमदात्। दिनद्वयं तदलिखन् स प्रधानाचार्यसमक्षं नीतः सामर्षं च पृष्टे-नानेन गाम्भीर्येणोक्तम् :–"गुरो ! द्विशतं पाडान् (महिषान्) आनयन्नेवासम्। किन्तु मध्येमार्गं तेषामन्यतमो भीतः पलायनपरश्चान्यान् प्राहरत्। तेन च विक्षुब्धाः सर्वे कांदिशिका अभूवन्। प्रबलान् पलायनपरांश्च तान्नाहमशकं प्रतिरोद्धुम्। अतः परं भवन्त एव प्रमाणम्" इति। श्रुत्वैतत् प्रहसनपटो-

वल्लभस्य वचो जहासोच्चैः प्राचार्यः। लज्जितश्चाध्यापको नम्रमुखः तूष्णीं स्वस्थानमगमत्। अन्तर्हासो वल्लभश्च प्रसन्नमुखो निरगच्छत्।

नडियादपत्तने नगरपालिकासभ्यानां निर्वाचनं भविष्यदासीत्। तत्र सदस्यतावाञ्छोरध्यापकस्य प्रतिस्पर्धी वभूव कश्चिद्धनिको वहुसहायवान्। स हि सहुङ्कारमसकृज्जगर्ज :–"कोऽयं शिक्षकवराको मां पराजेतुम्? न हि जम्बुको तरक्षुं जयन् दृष्टः? यद्यहं तेन पराजितः स्याम्, मस्तकं मे मुण्डयेयम्।" इति। वल्लभो निर्वाचनोदासीनोऽपि मत्तस्य तस्य मदमपाकर्तुमियेष। सतीर्थ्यसहायश्च सः तथा प्रावर्तत यथा स दृप्तः पराजितोऽभवत्। ततः सनापितः ससहायश्च वल्लभस्तमुपसृत्य मस्तकमुण्डनायादिदेश। बद्धाञ्जलिश्च स दृप्तो दयनीयमात्मानं निवेदयामास।

विदेशयात्रा

उत्तीर्णमाध्यमिकपरीक्षो वल्लभः स्वयमेव वाक्कीलविद्यामध्यगीष्ट, उदतरच्च तदर्थं कल्पितां परीक्षाम्। ततः, स आङ्ग्लदेशं गत्वा, 'वेरिस्तरा'-ख्यामुत्तमां वाक्कीलपदवीं चकमे। किन्तु तदर्थं धनं कुत आनेयमिति व्यामूढो 'स्वार्जितेन धनेनैव विदेशो गन्तव्य' इति निर्णीय सर्वात्मना धनार्जनाय प्रवृत्तः। पञ्चदशसहस्त्ररूप्यकसाध्यं विदेशगमनमिति संप्रधार्य द्वित्रैर्वर्षैः तावन्मात्रं धनमार्जत्। ततः विदेशयात्रायै च पत्रादि संप्रेष्य तदर्थमनुमतिं लेभे। यात्रा-पोते स्थाननिर्धारणपत्रमपि प्राप। अथ पत्रमेतद् दृष्ट्वा तदग्रजो विट्ठलः स्वयं गमनोत्को वल्लभमुवाच :–"भ्रातः! आवयोर्नाम्नी समाने। (वी. जे. पटेल इति उभयोर्नाम) ज्येष्ठोऽहं पूर्वं बैरिस्टरो भूत्वाऽऽगच्छेयं तद्धि न्याय्यम्। नाहं त्वदनंतरं तत्कर्तुं शक्ष्यामि" इति। भ्रातृभक्तो वल्लभस्तद्विना खेदमनु-मेने। लब्धोपाधौ प्रतिनिवृत्ते च ज्यायसि सहोदरे, तदाशीर्वादपाथेयः सः स्वयं लंडनपुरीं जगाम।

आङ्ग्लदेशगमनोत्कंठाया मुख्यं बीजमिदमभूत्–"सहस्त्रेभ्यः क्रोशेभ्यो भारतमागत्य शासितॄणां देशः कीदृशो नु स्यात्? कीदृशी सा भूमिः कथङ्कारं

च तत्रैतादृशः साहसिनो नरा निष्पद्यन्त इति साक्षात्कर्तुमदम्योत्कण्ठा मां प्रतिक्षणमभिभवति स्म"। इत्यभणद्वल्लभः पश्चात् कथाप्रसङ्गेन।

१९१० खिस्ताब्दस्यागस्तमासे प्रातिष्ठत वल्लभ आङ्ग्लदेशं प्रति पोतेन। भ्रातुः प्राप्तान् विधिग्रंथान् स पोतयात्रासमये एवामूलचूडमात्मसादकरोत्। 'मिडलटेम्पल' नाम्नि विद्यालये सोऽध्ययनमारभत। स हि प्रत्यहं निवासस्थानात् क्रोशत्रयदूरवर्ति तत्स्थानं चलन्नेवागच्छत्। प्रातः सूर्योदयकाल एव तत्रत्यं ग्रंथगृहमुदघाट्यत। किन्तु हन्त! प्रतिदिनं ग्रंथपाल इदम्प्रथमतया वल्लभमेव प्रविशन्तं सर्वान्ते च निर्गच्छन्तं ददर्श। आन्तमध्ययनकालस्य न वल्लभस्तन्मार्गेतरं नगरभागं ददर्श। साध्यैकनिष्ठः सो वर्षचतुष्टयसाध्यां विद्यां वर्षद्वय एव संसाध्य, बेरिस्टरपरीक्षां सर्वप्राथम्येन पारयामास। अलभत च तदर्थं कल्पितं पारितोषिकम्। वल्लभस्य लक्ष्यनिष्ठामनुपमोद्यमशीलताञ्च दर्शंदर्शं विस्मयाभिभूता अभूवन् सर्वे परिचिताः।

वाक्कीलव्यवसायः गांधिसंगमश्च

१९१३ खिस्ताब्दे समुद्रपोतेन वल्लभो मुंबापुरीं प्रतिनिवृत्तः। गुर्जरप्रदेशमुख्यायाम् अहमदाबादनगर्याञ्च स वाक्कीलव्यवसायमारेभे। समनंतरवर्षे तत्पिता दिवं गतः। ततो राष्ट्रियसभायाः शाखारूपाया गुर्जरसभायाः सदस्यत्वमधिगम्य तत्कार्यप्रवृत्तोऽभवत्। तेषु दिनेषु महात्मना गांधिना अहमदाबादनगरे आश्रमोऽस्थाप्यत। तत्रान्त्यजसेवां राष्ट्रभक्तिप्रचारञ्च कुर्वन्नासीत्स महात्मा। महात्मन आर्जवं साधुवृत्तिश्च पौरुषमूर्तये वल्लभाय नारोचत। स हि महात्मा रथ्यासु स्वयं डिण्डिमघोषेण जनानाकारयन् वैदेशिकानां वैदेशिकवस्तूनाञ्च दास्यं हृदयेन निनिन्द। एतत्सर्वं वैदेशिकवस्त्रविभूषितो वल्लभः सकौतुकमपश्यदुपजहास च। अथापि गच्छता कालेन बिहारप्रदेशे दीनानां कृषकानां वैदेशिकैः क्रियमाणं कदनं प्रतिकर्तुं प्रवृत्तस्याकुतोभयस्य महात्मनोऽस्यातुलं वीर्यं दृष्ट्वा कृषकसुतो वल्लभस्तस्मिन् सादरो बभूव। चंपारण्यान्निर्वर्तितुमाङ्ग्लैरादिष्टे महात्मनि स ह्येवं जगर्ज–

"दरिद्रदरिद्रान् वैदेशिकैः क्षेत्रपतिभिश्च चुष्यमाणरुधिरान् मेऽसहायान् बान्धवान् वृकेभ्यश्छागानिव बलीकृत्य नाहमितो गमिष्यामि। शासनं मामुत्क्षिप्य क्षिपतु नाम बिहाराद्बहिः, नाहं तदाज्ञामनुरुन्धे" इति। महात्मनः सिंहगर्जनेयं वल्लभस्य शौर्यरसप्रीतिमुद्बोधयामास। स हि महात्मानमुपसृत्य देशकार्याय तन्निदेशवर्तिनमात्मानं ख्यापयामास। जनपरीक्षानिपुणश्च महात्मा तं हृदयेन जग्राह। ततः परं शिष्योत्तमः स्थूलवस्त्रधरः शुष्कान्नतृप्तश्च वल्लभः आजीवनं न क्षणमपि स्वार्थाय प्रावर्तत न च देशसेवाव्रताद्विरराम।

सत्याग्रहाग्रणीः

तदनु अहमदाबादनगरपालिकाया आदौ सदस्यः ततश्चाध्यक्षो भूत्वाऽऽङ्गलशासकैः क्रियमाणान् प्रत्यवायान् सधैर्यमुत्सार्य, जनताकल्याणाय नैकानि कर्माणि चकार। प्लेगव्याधिसमाक्रान्ते च तन्नगरे जनतायै भूरि साह्यं व्यतरत्। खेडामण्डले दुर्भिक्षग्रस्ते शासनेन कृषकेभ्यो भूमिकरो न ग्राह्य इति निवेदितं गांधिना। तदवगणय्य करग्रहाभिनिविष्टं शासनं प्रतिकर्तुं सत्याग्रह आरभ्यत महात्मना। तेन सत्याग्रहाय कृषकान् सन्नाहयितुं शासनात्याचारांश्च प्रतिकर्तुं वल्लभोऽकारि नायकः। स हि तथा लोकान् धैर्यमलम्भयत तथा चायोजयत् प्रतीकारं यथाऽचिरादेव शासनं स्वदुराग्रहं शिथिलीचकार। अनुमेने च करमुक्तिम्। नृसिंहस्य वल्लभस्य तदा कार्यधुरन्धरतां प्रशंसन्नुवाच महात्मा-"

नूनं वल्लभमेव सत्याग्रहस्यास्य सफलताबीचमवैमि। सत्याग्रहनेतृत्वे हि तमहं गुरुं कलयामि।"

अल्पवाचो वल्लभस्य अनितरसाधारणी संघटनशक्तिः सर्वत्र भूरि ख्यातिं प्रशंसां च प्राप।

१९२१ ख्रिस्ताब्दे वल्लभः प्रदेशराष्ट्रियसभाया आध्यक्ष्यं प्रापितः। तस्मिन्नेव वर्षे चाहमदावादे संपन्नस्य राष्ट्रियमहासभाधिवेशनस्य स्वागताध्यक्षो भूत्वा वरीयसीमायोजनशक्तिं दर्शयामास।

एतावति समये वल्लभस्य सिंहसदृशतां विभावयन्तो राष्ट्रनेतारस्तं नागपुरे प्रवर्ततियष्माणे ध्वजसत्याग्रहे नेतारमवृण्वन्। सपादमासं च प्रवृत्ते तत्र विग्रहे वल्लभो विजयी बभूव। १९२८ खिस्ताब्दे सूरतमण्डलांतर्गते **बारडोली**जनपदे कृषकानां करमुक्तये महान् सत्याग्रह आरभ्यत। तस्य पुनर्नायकोऽभवद् वल्लभः। अतिरुष्टस्य विविधैरुपायैः प्रजापीडनप्रवृत्तस्य च शासनस्यादम्येन धैर्येणानुपमया सहिष्णुतया च प्रजाभिः शान्तमूर्तिभिः कृतस्यापूर्वस्य तत्प्रतीकारस्य बलं दर्शंदर्शं मित्राणि चामित्राणि च परममाश्चर्यं जग्मुः। अन्ते प्रजायाः प्रतिकारं प्रतिकर्तुमक्षमं शासनं करविमुक्तिं, पूर्वगृहीतानां दण्डवस्तूनाञ्च प्रत्यर्पणं चकार। प्रजाशक्तेर्विजयोऽयं वल्लभस्यानुपमामायोजनशक्तिं सर्वत्र देशे ख्यापयामास। परितो वर्षितैः प्रशंसापुष्पैश्च तच्छिरो नमयांबभूव। सर्वेषां च कार्यविदां मुखादुत्थितोऽयमहोभावप्रसूतो ध्वनि :—**"वल्लभोऽयं नूनं "सरदारः"** (नायकः) इति। अयाचितप्राप्तेन सरदारबिरुदेन विभूषितोऽभवद् वल्लभस्ततः प्रभृति।

एकदा १९३० खिस्ताब्दे **रासग्रामे** संयोजितां प्रजाजनसभामुद्बोधयति स्म वल्लभः। वल्लभस्य मेघगंभीरां वह्नितीव्रां च वाणीं श्रावंश्रावं प्ररूढोत्साहा जना उच्चैराक्रोशन्। आक्रोशभूयिष्ठां सभामिमां निषेधयामास रक्षकाग्रणीः (पोलिस सुप्रिन्टेन्डन्ट)। तन्निषधमवमान्य भाषमाणं वल्लभं गृहीत्वा मासत्रयमितं कारावासं पञ्चशतात्मकं दण्डञ्चाख्यापयच्छाशनम्। दण्डादाने सप्ताहत्रयमधिके कारावासः आसीत्। इदम्प्रथमतया प्रापदिमं कारावासं वल्लभः। तस्मिन्नेव वर्षे महासभाध्यक्षे **जवाहरे** कारावासं प्रापिते तत्पिता **मोतीलाल** आध्यक्ष्यं प्रापितः। तस्मिंश्च पुनर्गृहीते वल्लभस्तत्पदं मण्डयामास। अथ लोकमान्यतिलकस्य पुण्यतिथिप्रयुक्तायां यात्रायां नेतृत्वं भजन् सरदारो मुंबापुर्यां गृहीत्वा कारागारं प्रवेशितो नवमासान्तम्। किन्तु गांधिप्रभृतीन् विसर्जयन् राजप्रतिनिधिवरः (वाइसरॉय) सरदारमपि मोचयामास।

राष्ट्रियमहासभाया अध्यक्षः

१९३१ खिस्ताब्दस्य मार्चमासस्य द्वितीये सप्ताहे करांचीनगरे, राष्ट्रियमहासभाया ४६ तममधिवेशनं समपद्यत। तत्पूर्वमेवानुपमां तस्यायोजनशक्ति राष्ट्रभक्ति संकल्पशक्ति च पश्यन्तः तस्मिन् बद्धभावा नेतारो वल्लभमध्यक्षमवृण्वन् तदधिवेशनस्य। वल्लभगांधी पार्थकृष्णसदृक्षाविति च विभाव्य, नरसिंहरावेन गुर्जरकविना तत्रोक्तमासीत्तदा :—

यत्र योगेश्वरो गांधिः वल्लभश्च धुराधरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

स्वातंत्र्ययुद्ध-महाभारतं सुखोदर्कं परिपश्य नूनमेतदधिवेशनमवितथं परिणतम्। तस्मिन्नधिवेशनेऽध्यक्षः कर्मवीरः सरदारो न दीर्घमभाषत। "**किंकर्तव्यताविमूढस्य देशस्य गांधिरेव पथप्रदर्शकः। तं परमात्मप्रेषितं नेतारं सर्वात्मनाऽनुसरेम, एतदेव भवतु नः कर्तव्यम्। तेन प्रदर्शितात् सत्याहिंसापथात् न पदमपि चलनं युज्यते। देशसेवा स्वातंत्र्यप्राप्तिश्च न भोगपरायणैरसदाचारैश्च शक्यक्रिये। हिंसकं प्रति प्रतिहिंसा नाम न सदाचारो नापि वीरता न च प्रस्तुतकार्यसाधनम्। देशप्रेमिभिः, तथा देशोत्पन्नैकवस्तुसेविभिः शासनसाह्यविरतैश्च भाव्यं यथा शासकानां शासनकर्म दुःशकमुद्वेजकं च जायेत। दुःसाध्येऽपि कर्मणि कर्मरतानां सिद्धिरनिवार्या। साध्यैकव्यापृतानां राष्ट्रैकसेवाव्रतिनां नो जयो निश्चप्रचः। तत्र विलंबो भवेन्नाम परंतु निष्फलता न शङ्कनीया**"।

एवमादि असन्दिग्धैः स्वल्पाक्षरैरेव वचोभिः प्रबोधयामास मितभाषी सरदारो भारतभक्तान्।

प्रजानां भीतिमपनुद्य ता विद्रोहपरा अयमेव करोतीति मतिमता शासनेन पुनश्च सरदारः शासनविद्रोहं निमित्तीकृत्य कारागृहं प्रवेशितः। पूर्वं षोडशमासान् स गांधिना सह यरवडास्थले न्यवसत्। यरवडानिवाससमये रुग्णस्य गांधेः सेवापरस्य तस्य मृदुलं चेतो वर्णयन् वदति महात्मा—"नूनं वल्लभो मे

द्वितीयमातेवाभवत्। स हि रुग्णस्य मे शुश्रूषापरः न कदापि स्वसुखमचिन्तयत्। अहर्निशं मत्सेवां सः परमार्थमिवाकल्पयत्" इति।

'लोहपुरुषो वल्लभ' इति व्याजस्तुत्या केचन तं रुक्षं कठोरञ्च ख्यापयन्ति। नूनं दृढसंकल्पस्य तस्य लोहपुरुषत्वकल्पना युक्तरूपैव। अथापि तस्य मृदु प्रेमपूर्णञ्च चेतो मित्राणामन्येषाञ्चोपकारायाभूत् सदोद्यतमिति न विस्मर्तुमर्हामः। अन्येऽपि तत्सहवासिनो नैकशोऽभणन् यत् कारागारे सहवासिनां पेयव्यवस्थां भोजनादिसामीचीन्यं च स्वयमेव श्रमं सोढ्वा साधयति स्म सरदारः। तदधिष्ठिताः कारावासिनः शासनाधिकारिभ्योऽपि सुरक्षिताः सन्तः प्रभूतं सौकर्यं लभन्ते स्म। प्रहसनचातुरी अपि वल्लभस्यानितरसाधारणी। स हि विनोदवचोभिः कारानिवासमपि स्वर्गावासमिवाकरोत्। अथ गांधिमहात्मनि कारामुक्तेऽपि न सरदारोऽमुच्यत। स हि यरवडातो नाशिककारागृहमनीयत। तस्य ज्येष्ठभ्राता परमराष्ट्रभक्तो **विठ्ठलः वियेनानगरे पञ्चत्वं गतः**। "तस्यौर्ध्वदैहिकमनुष्ठातुं वल्लभो मुच्यते यदि स पुनर्विद्रोही न स्यादि"ति अवोधयच्छाशनम्। "नाहं पणेन मुक्ति कामये" इत्युदगिरत् सरदारः। एवं तदाऽमुक्तश्च सः तदनु रोगग्रस्त इति मोचित आसीद् वर्षद्वयात्परम्।

तस्मिन्नेव वर्षे स राष्ट्रियसभाया अनुशासकमण्डलस्य (पार्लमेन्टरी बोर्ड) अध्यक्षपदं प्रापितः। उच्चै **राजेन्द्रप्रसाद-मौलानाआझाद** प्रभृतयो यत्सदस्याः तस्याध्यक्ष्यं नूनं सरदारस्य कर्मविशेषज्ञताया धौरेयत्वं प्रत्याययति।

१९३७ खिस्ताब्दे एकादशभ्योऽष्टसु प्रदेशेषु राष्ट्रियसभायाः शासनलाभो बभूव। सर्वेषां मंत्रिमण्डलानां नियामकोऽभवत् सरदारः। दृढानुशासनस्यास्य प्रतापेन सर्वे मंत्रिणः स्वं स्वं नियोगं यथायथमवहन्। सति च लेशतोऽपि अनुशासनभङ्गे सरदारस्य दण्डःशिरोभङ्गाय सन्नद्ध इवामन्यत। अनुशासनलङ्घिनश्च केचन लब्धप्रतिष्ठा अपि नरीमान-खरेप्रभृतयः पदच्युतिं प्रापिता आसन्। तदनु तैरारब्धोऽपि कलहः पाषाणपतितलोष्टमिवात्मभङ्गायैवाकल्पत।

भारतैक्यविधाता

१९४७ खिस्ताब्दस्यागस्तमासस्यापञ्चदशतिथौ चिरेण कांक्षितं स्वातन्त्र्यमवापि भारतेन। तत एकादशमासैः पूर्वं रचिते केन्द्रीय-जवाहरलालाधिष्ठिते मंत्रिमंडले सरदारोऽन्यतम आसीत्। देशविभाजने कथञ्चिन्निवारयितुमशक्ये, जाते च हिंदुस्तान-पाकिस्तानेति विभागद्वये, पुनर्नूतनमारच्यत मंत्रिमण्डलम्। तत्र सरदार उपप्रधानमंत्री सन् गृहविभागस्याधिष्ठाता बभूव। तदनु घटितस्य देशिकराज्यविभागस्यापि स एव मंत्रिपदमुवाह। पाकिस्तानाद् विद्रावितानां नष्टसर्वस्वानां भीतभीतानां हिंदुसिखानां पुनर्निवासव्यवस्था, तद्दुःखदुःखितैरत्रत्यैर्हिन्दुसिखैश्च सम्भाव्यादुपद्रवाद् मुस्लिमानां रक्षणमिति द्विविधो दुःसहकार्यभारो मुख्यतया सरदारस्य शिरसि पतित आसीत्। किन्तु हन्त ! अतिधैर्येणालौकिकेन च मतिविभवेन स भारो निपुणं निरूढः सरदारेण। अज्ञाः तं मुस्लिमशत्रुं ख्यापयन्ति स्म। किन्तु प्रज्ञावन्तः सम्यग्जानन्ति यद् भारते वर्तमाना अपि ये देशान्तरैकहितमतयः स्वदेशशत्रवश्च तादृशान् प्रति चक्षुर्निमीलनमात्मघातायैवेति मन्यमानस्य सरदारस्य न मुस्लिमसामान्यं प्रति प्रद्वेषः, नापि हिन्दुरयमिति देशद्रोहिणि प्रीतिः। स हि राष्ट्रकल्याणमेव कामयमानः मनुष्यस्य राष्ट्रभावनामेव प्रमाणयति स्म, न तस्य जातिविशेषम्। मुस्लिमानां साह्यसंपादनमतिभिरप्यस्माभिर्न तेषु विपरीतकारिष्वपि बद्धनेत्रैः मुग्धैश्च भाव्यमयमेवासीदभ्युपगमो व्यवहारनिपुणस्य देशवल्लभस्य वल्लभस्य।

आङ्ग्लशासितं भारतं स्वतंत्रमभवत्। किन्तु समग्रे भारते विकीर्णान्यासन् नृपशासितानि राज्यानि नैकशतानि। तेषु कानिचित् सुनृपशासितानि बहूनि च प्रजापीडनपरैर्विलासजीविभिः नृपब्रुवैः शासितान्यासन्। तत्तद्राज्यप्रजाश्रेयोदृष्ट्या तेषां प्रजातंत्रभारते संयोजनमनिवार्यमकल्प्यत। किन्तु ततोऽप्यधिकं देशस्य रक्षादृष्ट्या, विविधानां विकासकार्याणामायोजनदृष्ट्या च तेषां समग्रभारते लयोऽत्यावश्यक आसीत्। आङ्लानां शासनकाले नृपास्तैः संधिबद्धा रक्षिताश्चासन्। स्वशासनेऽस्तं गमिते धूर्ता आङ्ग्लास्तान् नृपा-

ननुगामिशासनसंबद्धान् नाकल्पयन्। किन्तु यथेच्छं स्वतंत्रा भवितुमन्यतरेण वा राष्ट्रेण संल्लगितुं तानुपादिशन्। स चाधिकारो न प्रजानामपि तु प्रजेशानामिति च ते स्पष्टमघोषयन्। एतेन विषमा स्थितिरुदभवत्। यदि मस्लिमनृपाधिष्ठितानि हिन्दुबहुलानि च निझाम–जूनागढ–भोपालादीनि पाकिस्तानेन संयुज्येरन्, स्वतंत्राणि वा भवेयुः, तानि वैदेशिकानां प्रवृत्तिभूमयो भूत्वा देशस्यास्य महान्तं प्रत्यवायं जनयेयुः। इयं स्थितिः कथमपि परिहरणीया। एतन्नु न केवलया शस्त्रशक्त्या नापि साधुभावेन सुसाध्यमभूत्। सरदारस्य शक्तिसंपदो निकषायमाणेयमासीत् समस्या। विपश्चिद्वरः सः पूर्वं निपुणतायाः पराकाष्ठां प्रदर्शयन् तुच्छराज्यानि समीपवर्तिभिर्विशालराज्यैः सह संयोजयामास। ततश्च मध्यमपरिमाणानां यथासंभवं त्रिचतुराणामेकैकं संघं निर्मातुमन्वनयत् राज्याधिपान्। तस्यां च प्रवृत्तौ केचन समयज्ञा विचक्षणा नराधिपाः स्वयं सहाया अभूवन्। केचन च सामदामभेदैरनुकूलतां नीताः। तत्र **भोपाल-जोधपुर**-राजानौ पाकिस्ताननायकेन **जिन्नामहाशयेन** सम्मन्त्रणप्रवृत्तौ दृष्ट्वा, सपद्येव तावाहूय सामदण्डाभ्यां संधिपत्रेऽक्षराणि कर्तुं बाधितावक्रियेताम्। जूनागढस्य प्रजाः प्रोत्साह्य तद्द्वारैव तासां प्रतिकूलो विमूढो नृपो व्यद्राव्यत। स हि मुस्लिमधर्मप्रीत्या पाकिस्तानमात्मीयममन्यत न भारतम्। **हैदराबादशासको निझामः** सर्वातिशायी विस्तृतराज्यश्च मुस्लिमः स्वयं भारतद्वेषमप्रकटयन् प्रच्छन्नं स्वजातीयानां संघं निर्माप्य, तद्द्वारा च भारतप्रेमिणः प्रजाः पीडयति स्म। भारतेन तत्र स्थापितः स्वप्रतिनिधिः **श्री क. मा. मुन्शी**। स हि प्रखरप्रभावोऽपि निझामं न च तत्पोषितं रझकरसंघं दुर्व्यवहाराद् विष्टम्भयितुं शशाक। प्रतिदिनं रझकरपीडिता भीतभीताः प्रजाः स्वभाग्यं निन्दन्ति स्म। भारतशासनस्य चाकर्मण्यतां विभाव्य निराशामगच्छन्। लोकसभायामपि प्रजाप्रतिनिधयः सरदारमकर्मण्यतां परित्यज्य कार्यप्रवणतामालम्बितुं साग्रहं सोपालम्भञ्च प्राबोधयन्। सर्वोऽपि देशः सचिन्तः सन् निझामप्रजानां दयनीयां दशां विलोकयति स्म। निझामोऽतीव धनिकः। स हि पोर्टुगलसकाशात् स्वभूमिसंल्लग्नं गोवाप्रदेशं क्रीत्वा, समुद्र-

मार्गेण राष्ट्रान्तरैः संबंध्य, भारतशासनं प्रतिकर्तुमीष्टे। स एव च तस्याध्यवसाय इत्यपि कर्णाकर्णि श्रूयते स्म। तदैवैकदा प्रभाते जनैर्वर्तमानपत्रैर्विदितं यद् "भारतीया सेना पञ्चभ्यो दिग्भ्यः सशस्त्रास्त्रं वात्येव सवेगं प्रविष्टा निझामभूमिम्। पूर्वं प्रतिकृताया अप्यतिप्रबलत्वान्निरोद्धुमशक्यायाः, पञ्चभिः प्रवाहैः पतन्त्या गिरिनद्या इव भारतसेनाया अतिपातो निराबाधं प्रवर्तते स्म। निझामसेना रजकरदलानि च सिकतागृहाणीव परितो भग्नानि, न्यस्तशस्त्राश्च शरणं प्रपद्यन्ते भारतसेनायाः।" इति शनैः शनैः सकलमपि निझामराज्यं भारतायत्तं समजायत। भारतसेनानायकः **चौधरी** च तंत्रशासकत्वेन निवेशितः। परस्ताज्ज्ञातमभूद् यत् सरदारः चिरादेव भारतसेनाधिपेन प्रच्छन्नं मंत्रयन् निझामभूमिं परितः प्रबलान्यनीकापि सन्नाहयितुं प्रवृत्त आसीद्। सर्वतो विसारि आक्रमणं च मध्यरात्रावुपाक्रमत। तत्पूर्वमेव तत्र प्रच्छन्नं दिल्लीतो गत्वा सन्निहित आसीत् कार्यविदां वरः सरदारः। विद्युद्वेगेन सर्वदिग्भ्यः सेनाप्रवेशेन व्यामोहनीयः किङ्कर्तव्यतामूढताञ्च प्रापणीयो निझाम इत्यासीत् सरदारस्य योजना। बहुकालात् स व्याप्रियतात्मानं कर्मण्यस्मिन्। अथापि न कोप्यवेद् गूढसत्त्वस्यास्य प्रवृत्तिम्। **"फलानुमेयाः प्रारंभाः संस्काराः प्राक्तना इव।"** इति कालिदासवचः किल सार्थकीकृतमनेन नरशार्दुलेन।

दक्षिणरत्नाकरोपकण्ठे 'त्रावणकोर' नाम विशालं विभववच्च राज्यमासीत्। महाप्रज्ञा धर्मप्राणाश्च तस्य राजानः प्रजाप्रिया विद्वदाश्रयाश्चासन्। तत्र मेधाविसत्तमो बहुमुखप्रतिभश्च **सर रामस्वामी अय्यर** मंत्रिपदमुवाह। सोऽपि भारते स्वाधिष्ठितं राज्यं मा विलीयतामिति दृढं प्रत्येति स्म। निझामराज्यस्य विलयमन्तरा स्वशासितस्य राज्यस्य विलयो न न्याय्य इत्यप्यासीत्तस्याकूतम्। राजापि तदभिप्रायमतिक्रमितुं नासीत् प्रभुः। विचक्षणवरो वल्लभः पटुभिरुपायैः तत्रत्याः प्रजा विद्रोहिणीर्विधाय राजानं भाययामास। अभिसंधाय च तं भारते स्वराज्यप्रवेशपत्रे हस्ताक्षराणि कारयामास। भग्नमनोरथो महामती रामस्वामी सपद्येव मंत्रिपदं तत्याज।

एवं मतिविभवेन कार्यदाक्ष्येण च महदुपद्रवहेतुतो देशिकराज्यस्वातंत्र्याद्ररक्ष देशं सरदारः। नूनं द्विसहस्रेऽपि वर्षाणामननुभतपूर्वा विस्तृतभारतस्यैक-

च्छन्नता संपादिता कार्यविदाऽधरीकृतबिस्मार्केन वल्लभेन। (बिस्मार्कः जर्मन-देशस्यैक्यं साधयामास)

सरदारो राज्यानां विलयमावश्यकं मन्वानोऽपि राज्ञामुदारं त्यागमिमं कृतज्ञभावेन सस्मार। अतः तेषां सम्मानपदरक्षा, नियता द्रव्यप्राप्तिः, कर-मुक्तिश्चेतादृशाः कल्पा आयोजिताः साग्रहं सन्निवेशिताश्च भारतसंविधाने। अथापि नायं शाश्वतिकोऽर्थभारो भवतु प्रजास्वित्यभिसंधायानुवंशं तद्ह्रासं पञ्चाशद्वर्षेभ्यः परं च नन्नामशेषतां घटयामास। एतया व्यवस्थया राजानः अकृतपूर्वानुद्योगानभ्यस्येयुः स्वावलंबिनश्च स्युरित्युदारः कल्पोऽभवद् विधान-घटकानाम्। अतः स्वसंपदाच्छेदकमपि वल्लभं ते हितैकमतिममंसत। कर्मण्यस्मिंश्च वल्लभो भीमकान्तैर्गुणैर्नूनमधृष्योऽप्यभिगम्य एव मतः।

उपदेशादाचारः श्रेयान्

वल्लभो वचनकर्मणोर्विसंगतिं कदापि न सेहे। महासभया नूनं पञ्चम-वर्णानामस्पृश्यतानिवारणमुद्देश्येष्वन्यतममधार्यत। महात्मा गांधिस्तद्धि दीर्घकालीनपापप्रणोदकं हिंदूधर्मशोधकञ्चाकलयत्। किन्तु न तदनुयायिन-स्तत्र बद्धश्रद्धाः येन ते सभासु हरिजनानां पृथक्स्थानान्यकल्पयन्। एकदा तादृक्सभायां सौराष्ट्रे कृतायां वल्लभ उपातिष्ठत्। स हि दूरोपविष्टान् हरिजनानवलोक्य सभायोजकानां दम्भं सम्यगबुध्यत्। एतेन क्लिष्टमनाः सः तृष्णीमुत्थाय धूलिघुसरितानां कुचैलानां हरिजनानां मध्यमुपगम्योपविवेश। पुरुर्षभं वल्लभं हरिजनमध्यगतं दृष्ट्वाऽन्येऽपि द्वित्रास्तत्र गत्वोपाविशन्। आयोजकाश्चैतेन भृशं लज्जिता निम्नविस्तारिलोचना बभूवुः। क्रमेण च सभापीठं विहाय सर्वे सभानायका वल्लभं परितः समुपाविशन्। ततः परं न कदापि लल्लभसेसेविते सदसि हरिजनानां पृथगासनानि प्रकल्पितानि। सुदीर्घव्याख्यानादनुष्ठानमेव वरीय इत्यासीद्वल्लभस्य निष्ठा।

वल्लभो लोकवल्लभः

स्वातंत्र्यप्राप्तेः समनंतरं त्रिषु वर्षेषु सरदारकृतां राष्ट्रसेवां भारतीयाः सबहु-मानं सविस्मयं च पश्यन्ति स्म। अतः तस्यान्तिमे जन्मदिने तस्य चिरकालं

कार्यभूमिभूतेनाहमदाबादनगरेण सोत्कण्ठं सादरं च तं निमंत्र्य प्रजाप्रेमप्रतीकरूपेण पञ्चदशलक्षरूप्यकात्मकं धनमुपदीकृतमभूत्। गुर्जरप्रजा सरदारं गांधिद्वितीयमेवाकलयन्ती तन्नाम्ना महान्तं विश्वविद्यालयं निर्मातुमभ्यलषत्। ततश्च तदर्थं वल्लभपितृग्रामस्य करमसदस्य नातिदूरे कृतज्ञैः कर्षकैः स्वीयानि सरसानि बहुमूल्यानि च क्षेत्राणि अहमहमिकया परापत्य समर्पितानि। नैकक्रोशव्यापिन्यां च तस्यां भूमौ 'सरदार वल्लभभाईपटेल विश्वविद्यालयः' संस्थापितः। एतस्मिंश्च कर्मणि सरदारगुणावर्जितचेतसौ कर्मकुशलौ भाईलालभीखालाल इति पुरुषर्षभौ प्रभूतं प्रावर्तेताम्। वेगेन च भूमिसंस्कारः, विद्यालयादिसद्मसङ्घानाञ्च निर्मितिः समपाद्यत।

वल्लभस्य धर्मेश्वरनिष्ठा

वल्लभो बाल्यादेव परमधार्मिक इश्वरैकनिष्ठश्चावर्तत। किन्तु सः स्वस्य धर्मनिष्ठामान्तरमेवं व्यापारममन्यत, न प्रदर्शनविषयम्। लोकोपदेशे सः सर्वदा "भगवत्कृपया नः सदुद्देशः सेत्स्यति, शुभे कर्मणि सदा परमेश्वरोऽनुकूलतां याति", इत्याद्यभणत्। ईश्वरास्थाहीनो जनः स्वसिद्ध्या गर्विष्ठो भवेत्। कार्यासिद्धौ च विषण्णो दीनतां व्रजेदिति स हृदयेनामंस्त। सौराष्ट्रे सञ्चरन् स एकदा पश्चिमसमुद्रोपकण्ठे विराजमानमाद्यज्योतिर्लिङ्गत्वेन लब्धप्रथं भगवन्तं सोमनाथं साक्षात्कर्तुं जगाम। यवनानां नैकैराक्रमणैर्भग्नकायं तदालयञ्च दृष्ट्वा स भृशमुद्विग्नोऽभवत्। भारतपश्चिमदेवतायाः सोमनाथप्रभोरागारस्य पुनर्निर्माणाय च समुद्रजलाञ्जलिना सुदृढं संकल्पं व्यापयामास। तदानीमेव चायोजनपटुरयं मुन्शी–जामेंशादीनां समितिं निर्माय संकल्पितस्य महामंदिरस्य रचनाविशेषान् निरधारयत्। भारतशासनेन च कर्तव्यं साह्यं वल्लभे कृतमतौ विना प्रत्यवायमलभ्यत। वल्लभवचसा प्रोत्साहिताश्च विशिष्टाः सोमनाथभक्ताः अहमहमिकया परापतन्तः प्रभूतं धनं सञ्चीय, दर्शनीयरामणीयकं मन्दिरं तूर्णमेव निर्मापयामासुः। समाप्तप्राय एव मंदिरे, विचारिते च शिवप्रतिष्ठामहोत्सवे,

लोकवल्लभो वल्लभ एव प्रतिष्ठापनाग्रणीर्भवत्विति सर्वसम्मत्या निरणायि। किन्तु हन्त! पूर्वमेव वल्लभेन परित्यक्ते भौतिके कलेवरे तत्समानशीलेन तदा राष्ट्रपतिपदं भूषयतोदारसत्वेन राजेन्द्रप्रसादेन नत्पुण्यपुण्यं कर्म समन्वष्ठीयत।

शाश्वतप्रयाणम्

१९५० खिस्ताब्दस्य नवम्बरमासस्य १५ तमे दिनेऽसाध्यव्याधिना समाक्रान्ते सरदारे, सर्वोऽपि देशः सचिन्तस्तत्स्वास्थ्याय जगदीशं प्रार्थयत्। अनवरतकार्यभारभुग्नं तच्छरीरं दिने दिने विषमामेव स्थितिमभजत्। उपचारसौकर्याय स मुंबापुरीमानीयत। किन्तु हन्त! न पुनः स स्वास्थ्यमलभत। १५ तमे दिसंबरदिने च सहस्रशो जनैरावृतः साश्रुनत्रैः साक्रोशैश्च तैर्विक्षमाण एव नश्वरं कलेवरं परित्यज्य द्युसदां मार्गं प्रतस्थे। विद्युद्वेगेन प्रसृतायाञ्च दुःखमय्यामस्यां वार्तायां सर्वोऽपि भारतो वर्षो ग्रहग्रस्त इव संस्तब्धो विषादसमुद्रे निमग्नो बभूव। तदन्तिमयात्रायां लक्षशो जना भागभागिनोऽभवन्। प्रधानामात्यादयश्च नायका तदर्थं दिल्लीतः समागत्य चिरसहायं भारतमातुः प्रियपुत्रममुं श्रद्धाञ्जलिना अश्रुपुष्पैश्चाभिवर्षन्ति स्म।

स्वभावविशेषः

शिशोर्वल्लभस्य बाहुमूले प्रपीडको गुल्मोऽजायत। तदानीं ग्रामेषु भिषक्प्राप्तिर्न सुकरा। गृहोपचारश्चास्य गुल्मस्य सुतप्तलोहदण्डेन प्रज्ज्वालनं नाम। एतत्कारी नापित आहूतः। स हि शिशोर्वल्लभस्य पीडाभीतो न तप्तामयोयष्टिं संल्लगयितुं शशाक। असकृदुक्तोऽपि स यदा तथाकर्तुं नापारयद्वल्लभः स्वयमेव तामारक्तां यष्टिं गृहीत्वाऽऽगुल्मदाहमविकृतमनागुल्मेयोजयामास। बालस्यापि तस्याबालसहजां पीडाक्षमतां दृष्ट्वा सर्वे विस्फारितलोचना अभूवन्। प्राशंसंश्चास्य वज्रसारं मनः। अयमेव गुणस्तमग्रे भारतस्य 'लोहपुरुष' इति विरुदभाजमकरोत्।

अस्य दूरदर्शित्वमपि विस्मयावहमासीत्। चीनदेशे साम्यवादिनामाधिपत्ये जाते नेहरुमहाशयः तन्मैत्रीलाभं सादरमाचकांक्ष। स्वयं तत्र गतः तस्य-

प्रधानमंत्रिणं 'चाउ एन् लाई' नामानञ्च भारतदर्शनाय न्यमंत्रयत्। भारतमागते तस्मिन् "हिंदी चीनी भाई भाई" इति लक्षकण्ठध्वनिना नभोऽपूर्यत। सरदारः चीनदेशीयेषु प्रदर्श्यमानं प्रीत्यतिरेकमिमं न युक्तरूपममन्यत। स हि तेषामाधिपत्यलालसां साधु विवेद। रुग्णशय्यां गतोऽपि स नेहरुमहाशयं पत्रेण चीनीयेभ्यः सावधानतामुपादिशत्:–"तिब्बटप्रदेशे तेषामाधिपत्यस्वीकारेण तैर्भारतभुवश्चङ्कमणं सम्भाव्यतेऽतः सीमाविषयः पूर्वं निर्धारणीयोऽन्यथा मित्रकञ्चुकिनां तेषां सख्यं नोऽनुशयाय कल्पेत" इत्यादि। ऋजुमतिरुदारचेताश्च नेहरूस्तदा सरदारवचःसु नास्थामभजत्। उपैक्षत च पत्रमिदम्। किन्तु हन्त! वल्लभे दिवं गते चीनशासकैः प्रदर्शिता कृतघ्नता नेहरोर्हृदयं भृशं समतापयत्। तन्निकृतिसन्तप्तश्च स हृदयव्याधिनाऽऽक्रान्तोऽचिरादेव दिव्यलोकं जगाम।

तथैव कश्मीरप्रदेशे पाकिस्तानप्रेषितैर्विलुण्ठकैर्निर्दयं विलुण्ठने प्रारब्धे, तन्नृपतिर्भारतेन सहात्मसंयोगं निवेद्य शीघ्ररक्षां ययाच। देशिकनृपकार्यमंत्री वल्लभस्तूर्णमेवोद्भटभटसेनां वायुयानैः संप्रेष्य शार्दुलैः शृगालानिव लुण्ठकान् तान् विद्रावयितुमारभत। परन्तु हन्त! असमाप्त एव शत्रुविद्रावणे महामना नेहरुः सरदारवचोऽवमन्य कलहकथामिमां सर्वराष्ट्रसंघाय न्यवेदयत्। धूर्तमेलककल्पः स संघस्तूर्णमेव युद्धविराममादिशत्। असमाप्तशत्रुनिबर्हणा च भारतसेना मंत्रौषधिरूद्धवीर्या सर्पिणीव विरतव्यापारा तस्थौ। अद्य बहुतिये काले व्यतीतेऽपि काश्मीरकलहोऽयं नः शिरसि कण्टक इव कष्टायते। युद्धद्वयेन च भारतभटानां महतीं हानिमजनयत्।

वल्लभसुभाषितानि

(१) सुदीर्घं सेविता परतंत्रता मधुरेव जायते। पञ्जरस्थः पक्षी विसृष्टोऽपि पुनस्तदेव बंधनागारं प्रविशति। वस्तुतो दासभावमापन्न इवान्यान् दासीकुर्वन्नपि पापभाग् भवति। दास्यभावान्मुक्तिः पौरुषवतो जनस्य ननु स्वर्गलाभमप्यतिशेते।

(२) संघभावं प्रपद्यत। आलस्यं जहीत। संशयं विहाय निर्भयं वर्तध्वम्। मिथः कलहं कातर्यञ्च दूरे कुरुत। साहसे श्रीः प्रतिवसति। दृढ-सङ्कल्पैः सोत्साहैरप्रतिहताध्यवसायैश्च नरर्षभैः सङ्कल्पितं न किमपि दुरासदम्। योग्या एवाभीष्टं लभन्ते। भीताश्चानर्थशतं श्लिष्यन्ति।

(३) श्रमसिद्धमन्नं भुञ्जान एव पुण्यजीवी भवति।

(४) शासनशक्तिर्नाकाशादवतीर्णा। सा हि प्रजास्वेवायतते।

(५) ईश्वरे सश्रद्धस्य न कोऽप्यस्पृश्यः। सर्वः किल संसारः परमात्मना छन्नः। कथं नु तत्र कश्चिदस्पृश्यो भवेत्? ईश्वरो न केवलं प्रासादान्, अपि तु दीनानामुटजान्यप्यधिवसति।

(६) न हि क्षणमप्यनुद्यमिभिः भाव्यम्। अनुद्यमः खलु सर्वेषां पातकानां निधानम्। उद्यमादेव संयमः प्रभवति। संयमश्च सर्वसदाचाराणां सुखानाञ्च बीजम्।"

हन्त! गांधि-नेहरुभ्याः महोद स्वसंकल्पान विफलान् विभाव्य ससन्तापं दिवंगताः। कर्मविदां वरो वल्लभस्तु स्वाभीष्टसिद्धिं पश्यन् सुखेनास्वाप्सीत्।

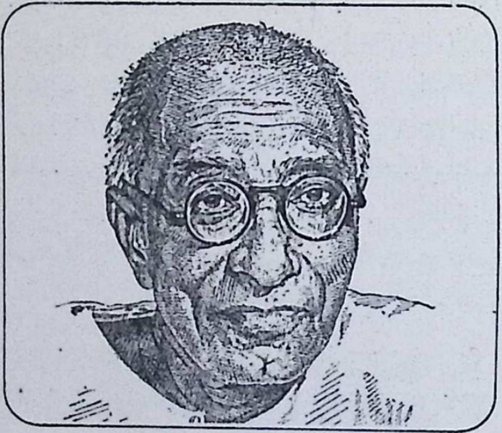

विचक्षणवरः

राजगोपालाचार्यः

बृहस्पतिसमो ज्ञाने नीतौ चाणक्यसदृशः।
युधिष्ठिरसखो धर्मे 'राजगोपाल' शब्दितः।।

दक्षिणभारतभूमिर्नाम धर्मतत्त्वचिन्तनपराणां कलाकोविदानां शूराणाञ्च प्रसवित्री सत्त्वशालिनी भूमिः।

बुद्धिमतां वरेण्यः श्री चक्रवर्ती राजगोपालाचार्यः १८७९ खिस्ताब्दस्यान्तिमे मासे थोरापल्ली नाम ग्रामं स्वजनुषा भूषयामास। ग्राममिदं तामिलनाडु-प्रदेशस्य (तदानीं मद्रपुरीराज्यस्य) सेलम मण्डलान्तर्गतं वर्तते। मण्डलस्यास्यैकतो मैसुर–राज्यम्, अपरत आंध्रप्रदेशश्चेनि तमिलभाषया सह तेलगु-

कन्नडभाषयोरप्यस्ति प्रचारस्तत्र। ग्रामं वनश्रिया चारुदर्शनं देवमन्दिरादिभिश्च विभूषितं सत् कपिलमृण्मयभूम्या चेतोहरं रामणीयकं दधाति। वृष्टेः पर्याप्तत्वात् सुलभजलत्वाच्च प्रदेशोऽयं पुष्कलां धान्यसमृद्धि जनयति, सुपुष्पफलैः लतागुल्मवृक्षवनस्पतिभिश्च तत्र वसतां जीवनयात्रां सुखेन संपादयति। ऋद्धिमति तत्र ग्रामरत्ने ऋद्धिमत्तरः **चक्रवर्तिकुलावतंसो नल्लम अय्यंगराख्यो** भूमिपतिर्विप्रवरोऽवात्सीत्। विष्णुभक्तः सः कुलपरंपरामनुवर्तमानो धर्मानुष्ठानेन, शास्त्रविमर्शेन, संस्कृतवाङमयप्रचारेण च सदाचारसुरभिः सुखं गमयति स्म समयम्। लोकेषु विश्रुतकीर्तेरस्य वैदुष्यं सदाचारनिष्ठा च तथाऽऽस्तां यथैकदा मद्रपुरराज्यपालोऽपि द्रष्टुममुं समागतः, विचारविनिमयेन चात्मानं कृतकृत्यं मेने।

साध्वीश्रेष्ठा **शोंगारामल्लाख्या**ऽभवदस्य धर्मपत्नी। सा हि सर्वात्मना पतिमनुसरन्ती योषितामादर्शभूता च सती **नरसिंहाचारि–श्रीनिवासेति** सुतरत्नद्वयं सुषुवे। तृतीयश्चास्मत्कथानायको नरमणी **राजगोपालो** बभूव। जनकोऽस्य बालं राजं क्रोडे निवेश्य श्रावयति स्म रामायण-महाभारत-पुराणादिकथाः। विस्मयविस्फारितलोचनश्चायमद्भुतानि कथाचरितान्यापीय परां मुदमवाप। पञ्चमे च हायने राजः शालां प्रवेशितः। गुरुबोधितं च सर्वं सकलं सानन्दं गृह्णन्नमन्दमेधया विस्मापयति स्म गुरुजनान्। प्राथमिकाध्ययनं स्वग्रामे समाप्य समीपवर्तिनि **होसुरग्राम** आङ्ग्लभाषाध्ययनार्थं प्रेषितः। तत्र च कक्षात्रयं प्राथम्येनोत्तीर्य पुनर्बेङ्गलूरनगरं जगाम। बेङ्गलूरनगरे च विचक्षणवरोऽयं बालोऽद्भुतेन विद्यारसेन शिक्षकाणां मनः प्रमोदयन्नुत्तमानाङ्ग्लभाषाग्रंथानात्मसादकरोत्। अस्य सर्वेषु विषयेष्वनुत्तमां मेधामाकलयन् **ड़ेइट** नामाऽऽङ्ग्लशिक्षकोऽवोचद् "राजगोपाल! त्वादृशो मेधावी यद्याङ्ग्लदेशं गत्वाऽधीते महतीं प्रतिष्ठां लभेत। चेदिच्छसि तत्र गन्तुं त्वामहं शिष्यवृत्ति 'लम्भयेय" इति। राजस्तु सविनयं प्रत्यभाषत :– "अनुगृहीतोऽस्मि भवतां सौहार्देन, किन्तु यद्यस्ति मे बुद्धिविभवः स्वदेश एव पर्याप्तां विद्यां प्रतिष्ठां

च लभेय, किमाङ्ग्लदेशगमनेन ? नास्ति मे विदेशगमनप्रीतिः" इति । अहो न्वस्य जन्मभूमिभक्तिः । गुणज्ञश्च स शिक्षकस्तेनातितरां प्रसन्नोऽभवत् ।

तत उपाधिप्राप्तये वर्षद्वयं **मद्रासप्रेसिडन्सी महाविद्यालये**ऽधीत्याष्टादशवर्षीय एव बी. ए. परीक्षामुच्चगुणाङ्कैः पारयामास । स्वभावेन लज्जालुरध्ययनैकव्रती राजोऽप्रतिमया प्रतिभया सर्वेषां तत्रत्यानां गुरूणां सतीर्थ्यानां च प्रियतमोऽभवत् ।

लब्धोपाधिरयं मण्डलाधीशपदोपलब्धये 'आई. सी. एस्' परीक्षामुत्तरत्विति बुद्धिरासीदस्य पितुः । किन्तु तरुणो राजः तदानीं वाक्कीलविद्यावतां सर्वत्र प्रभावातिशयं विभाव्य विधिविद्यामेवार्जितुं मनो दधे । अनुमतश्च पित्रा तदर्थं पुनः मद्रनगरीं गत्वा विधिविद्योपाधिमप्यध्यगच्छत् ।

विंशतिवर्षस्कोऽयं युवा कथं प्रौढानां, स्पर्धाशीलानां वाक्कीलानां मध्ये विराजेतेति पर्याकुल आसीत् सुतस्नेही पिता । अयञ्च मण्डलमुख्ये सेलमनगरे वाक्कीलव्यवसायमारभत । असाधारणेन बुद्धिविभवेन, अहर्निशं चानुष्ठितेनोद्येगेनाचिरादेव स कुशलो वाक्कील इति तत्र मद्रासमुख्यन्यायालये चातर्कितां ख्यातिमलभत ।

अथ सेलमपत्तनेऽर्जिते प्रभूते धने, लोकोपकारदक्षोऽयं लोकसेवाकर्मणि व्यापृतमना बभूव । नगरपालिकानिर्वाचने च स्पर्धमानो विनाऽऽयासं विजयी भूत्वा, नगरपालिकाध्यक्षपदमपि प्राप्तवान् । द्वाविंशतिवर्षस्कस्यास्य तादृशे उच्चैः पदे स्थितिः सर्वेषामपि विस्मयमातनोत् । कर्मणि तत्र चिरमभ्यस्ताः प्ररूढवयसश्च कथमयं दुरूहं भारमिमं वहेदिति कुतुहलिन आसन् । गृहीतकार्यस्य पारगमनमेव यस्य व्रतं स राजगोपालस्तु सत्यपि स्वीये कार्यातिशये, प्रतिदिनं प्रातरष्टघण्टासमय एव नगरपालिकागृहं जगाम । अधिकारिभ्यश्च कर्तव्यानि कार्याणि निरदिशत्, पूर्वनिर्दिष्टानां च कर्मणामनुष्ठानं कृतं न वेति सूक्ष्मेक्षिकया परामृशत् ।

अन्त्यजानां दुर्दशां दृष्ट्वाऽऽर्द्रमना अयं तेषां समुद्धारेऽस्पृश्यतानिवारणे च कृतसंध आसीत् । तदा जलनालिकाप्रबंधेऽन्त्यजद्वयं नियुक्तमासीत् ।

विप्रप्राये पत्तनभागे जलविमोचनकर्मणि नियुक्तमनेन तदन्त्यजद्वयम्। दाक्षिणात्या विप्राः स्पृश्यास्पृश्यविचारे गृहीला इति सर्वे ते कर्मणानेन प्रकुपिता अन्त्यजयोश्चान्यत्र कर्मस्थितिं कलयितुमाक्रोशं कृतवन्तः। 'नैतद्विधिविरुद्धमतो नान्यथयितं शक्यत' इत्युक्त्वा राजः सर्वानपिताननुनयेन, दृढवचोभिश्च विगलितविरोधान् चकार। तथैवान्त्यजानां सनिर्बन्धं शालासु प्रवेशमपि कारितवान्। शिक्षकाः प्रायः ब्राह्मणाः। अतस्तेभ्यो नैतदरोचत। किन्तु 'हरिजनान् पाठयन्तुं कार्यं वा त्यजन्तु' इति दृढं प्रबोधितास्ते हरिजनबालान् पाठयितुं सन्नाह्यन्त हठात्। दृढसङ्कल्पोऽयं महामतिर्विविधैरुपायैः पत्तनस्य तस्यापूर्वमभ्युदयं कृत्वाऽस्पृश्यतानिवारणेन सत्स्वपि केषुचित् क्लिष्टेषु, बहूनां प्रीतिकरोऽजायत। एवं वर्षद्वयं यावदनुष्ठितनागरिककर्मा, नगरपालिकाकर्मणा लोकश्रेयःसंपादकता कथं स्यादिति आदर्शप्रबोधक आसीत्।

अथ विवृद्धे वाक्कीलकर्मणि, तदर्थञ्च मद्रासनगरे मुख्यन्यायालयो नैकशो गन्तव्य आसीद्। येन समयशक्त्योर्व्ययं परिहर्तुं, समर्थतमस्य तस्य कृते सेलमक्षेत्रं लधीय इति च हेतोः, स मद्रासनगरमेव वासयोग्यममन्यत। मद्रासनगरं गतश्च सः स्वल्प एव काले तत्रत्योच्चन्यायालयस्योत्तमो विधिवेत्तेति प्रतिष्ठामलभत। संचितेन च प्रभूतेन धनेन तत्र स्वीयं भव्यं सद्म निर्ममे। संस्कारमूर्त्या च **अलरमेलमङ्गमल्लया** विवाहमङ्गलमन्वभवत्।

महात्मना संयोगः

राष्ट्रियमहासभाया माहात्म्यं कार्यशक्तिं च समेधयमानेषु विरलेषु पुङ्गवेषु राजगोपालः सविशेषं स्थानमवहत्। **महात्मा गांधिः** आफ्रिकादेशे सत्याग्रहात्मकेन नूत्नेन शस्त्रेणापूर्वं विजयमलभत। वीतभयस्याहिंसैकव्रतस्य त्यागमूर्तेस्तस्य कार्यकलापं श्रावंश्रावं पूर्वमेव तस्मिन् दृढादर आसीद्राजः। एकदा राजः हिंदूपत्रसंपादकस्य श्री **कस्तुरी**महाभागस्य गृहं गतवान् राजकीयसमस्याश्चर्चयितुम्। तदा तत्रागत आसीद् दिगन्तकीर्तिः **मोहनलाल गांधिः**। आर्जवमूर्ति राष्ट्रभक्त्युच्छ्वलद्धृदयं च तं दृष्ट्वा तेन

सह किञ्चित् संभाष्य विजितान्तरङ्गोऽभवद्राजः। ततः पूर्वं सः तिलक-दर्शितपथमेव श्रेयसेऽकल्पयत्। किन्तु मानवप्रेममूर्तिमात्मशक्तिसंवलितं च महात्मानं दृष्ट्वा तमेवात्मनेतारममन्यत। तदुपदेशेन च राष्ट्रियमहासभया-ऽन्वयं प्राप्य ग्रामे ग्रामे संचरन्राजः सत्याग्रहान्दोलनस्य प्रचारप्रवण आसीत्। विधिज्ञकार्यं विहाय, द्रविणहानिञ्चाविगणय्य, सः स्वातंत्र्यव्रती बभूव। तेषु दिनेषु महात्मनाऽसहकारक्रान्तिः समारब्धाऽऽसीत्। तदर्थञ्च सः कारा गारे निक्षिप्तः। तेन प्रचाल्यमानं **'यंग इन्डिया'** नामकं साप्ताहिकं संपादयितुं निमंत्रितो राजस्तत्क्षणमेवाहमदाबादनगरं प्राप्य पत्रसंचालनभारमुररीचकार। महात्मनः प्रतिमूर्तिश्चायं कौशलेन तत्कार्यं निरवर्तयत्। गुरौ महात्मनि दृढभक्तिरयं तस्य मानसं सर्वात्मना प्रविष्टः, येन विविधसमस्यानां तेन कृतं समाधानं महात्मन एव हार्दं प्रकाशयति स्म।

तदनु राजगोपालो महासभाकार्ये सर्वात्मना निममज्ज। महात्मनोऽभिमतं रचनात्मकं कार्यमपरिमितेन धैर्येण श्रमेण च स निर्वहति स्म। तदीयासहकार-क्रांतेः स्वरूपं च तत्र तत्र प्रभञ्जन इव परिप:न् प्रबोधयति स्म।

महात्मनि कारागृहस्थिते, सत्याग्रहप्रवृत्तौ च स्थगितायां, **चित्तरञ्जन-मोतिलाल**–प्रभृतयो लोकनेतारः **गयापत्तने** महासभाधिवेशनमापादितवन्तः। तत्र च ते 'शासकीयविधिमण्डले प्रवेशः कर्तव्यो येनान्तःप्रविष्टा वयं शासन-विरोधं कुर्वन्तः स्वाराज्यसिद्धये प्रवर्तिष्यामहे' इति महात्मनोऽनभिमतं मार्ग-मङ्गीकर्तुं कृतसङ्कल्पा अभूवन्। राजगोपालस्तत्र साभिप्रायं गतः। महात्मनि कारास्थिते तन्मतस्यावमानना, तेन निरर्थकत्वेन मतस्य च मार्ग-स्वावलंबना इति द्वयमपि निन्द्यममन्यत सः। अतः सत्यपि प्रथितयशसां विरोधेऽयं गांधिमतं तर्कपुष्ट्या वाचा विदग्धतया च तथा समर्थयामास यथा दासादीनां प्रस्तावः प्रतिहतो बभूव।

कारागाराद् विसृष्टस्य महात्मनः शासकश्रेष्ठेन (Viceroy) **इरविन-**महोदयेन संधिचर्चाऽभवत्। तत्रापि राजः सविशेषं साह्यं व्यतनोत्। अस्य कुशाग्रा धीः, दूरदर्शिता च वस्तुनस्तत्त्वनिर्धारणे नितरां विश्वस्ते अभूताम्।

मद्रास–मुख्यमंत्री

महासभायां प्रादेशिकानि मंत्रिमण्डलानि निर्मातुं कृताध्यवसायायां, निर्वाचनकर्मणि जयं लब्धुं नेतारः सपरिकरबन्धाः प्रावर्तन्त। राजाजी-महोदयस्य प्रभावतिशयेन, प्रचारपाटवेन, अविश्रमं च प्रयत्नेन, मद्रासप्रदेशे सर्वाधिकोऽभवद्महासभाया जयः। मद्रास–विधानसभायाः च प्रमुखपक्षस्य नेतृत्वेनाव्रियत राजः स्वपक्षीयैः। अथ सो मुख्यमन्त्रिपदमङ्गीकृत्य, तज्ज्ञानां सेवैकव्रतिनां मंत्रिमण्डलं विरच्य च, लोककल्याणाय निर्धारितं स्वपक्षाध्य-वसायं कार्यपथं नेतुं कृतसङ्कल्पोऽवर्तत।

मुख्यमंत्रिपदमलङ्कुर्वाणो राजः गृहविभागं स्वाधीनमकरोत्। तत्र च विभाग उत्कोचग्राहिषु धृतदण्डः स आङ्ग्लं रक्षकाधिपतिं (पोलिस कमिश्नर) स्वस्य धनसंग्रहं निवेदयितुमाज्ञापयत्। गर्विष्ठः सः पदाहतः फणीवाज्ञां तां तृणाय मत्वा तदानीन्तनमाङ्गलराज्यपालमुपसृत्य मुख्यमन्त्रिणं राजं स्वकार्य-बाधातो निवारयितुमन्वनयत्। राजगोपालस्य प्राभवं जानानो राज्यपाल आत्मनस्तथाकरणेऽसामार्थ्यं प्राकाशयत्। गलितगर्वोऽनन्यगतिश्च स आङ्गला-धिकारी स्वाधिकारं परित्यज्य पलायांबभूव। राजः किल शुभकर्मव्यापृतो नान्यैः कृतमुपरोधमसहत। येन स्वार्थसाधनेच्छवस्तमभिनिवेशिनममन्यन्त। महात्मनाऽऽरब्धान् रचनात्मकान् कार्यकलापान् परिपोषयितुं सः सर्वात्मनोद्युक्त आसीत्। तदा मद्यनिषेधः, स्वदेशवस्तूनामुपयोगः, अन्त्यजानां स्थितिसुधारणा, अस्पृश्यतानिवारणं, हिन्दीभाषाप्रचार इत्येते कार्यकलापा मद्रप्रदेशे सर्वातिशयेन कार्यान्विता अभूवन्। आङ्गलाधिकारिणां वेतनानि समधिकान्यासन्। तानि लघूकृतानि, नीचैर्वर्तमानानां च कर्मकराणां वृद्धिं गमितानि। अत्यधिकं कुसीदग्राहिणां कुसीदमात्रा ह्रसिता। एतत्सर्वं बहूनां क्रोधायाऽकल्पत। किन्तु स्वच्छशीलस्य, परिमितव्ययस्य, महामतेरस्य लोकश्रेयःप्रवृत्तिं प्रतिरोद्धुं न कोऽपि प्राभवत्। स्थितोऽपि महति पदे सः स्वीयानि वस्त्राणि स्वयं क्षाल-यामास। चाणक्यचतुरश्चायं सामान्यजन इव सरलं विलासविहीनं च जीवनमभजत्।

कण्टकितमार्गप्रयाणम्

अथ द्वितीयं महायुद्धं प्रारब्धम्। आङ्ग्ला यदि स्वाराज्यदानं न प्रतिजानते तर्हि न युद्धसाह्यं करणीयमिति निश्चित्य, आङ्ग्लेषु तथाऽकुर्वत्सु महासभामन्त्रिभिः स्वानि स्वान्यधिकारपदानि परित्यक्तानि। ततः युद्धविरोधाय व्यक्तिशः सत्याग्रह आद्रियत। राजः सत्याग्रहवृतः तथा कुर्वाणः कारां प्रेषितः। पुनश्च ततो विसृष्टः क्रिप्समण्डलेन पुरस्कृतां योजनां स्वीकर्तुं महासभां विज्ञापयामास। मुस्लिमसंघेन च सह संगतिमावश्यकीं मत्वा तैर्याचितस्य पाकिस्तानराज्यस्य तत्तत्प्रदेशलोकानां मतानि विभाव्य स्वीकारोऽन्यथाभावो वानुमन्तव्य इति स्वीयं विचारपूतं मतमख्यापयत्। आङ्ग्लानां युद्धयत्नेषु महासभया साह्यं कर्तव्यं शासनधुरा च स्वायत्तीकर्तव्येति च निवेदितः तेन स्वाभिप्रायः। नैतत्सर्वमरोचत महासभानायकेभ्यः। दूरदृष्ट्या पुरस्कृतानिमानभ्युपगमान् अन्यथा कल्पयन्तोऽनेके भारतीया 'देशद्रोही खलु राजगोपालः, कारागारगमनाद्बिभ्यदयं शासनेन संधिं कामयते' इत्यादिभर्त्सनाभूयिष्ठानि वचनानि श्रावयन्ति स्म सर्वत्र। महात्मनि दृढभक्तिरपि राजाजी स्वीयं चिन्तनपूतं तद्विरोधि मतं निर्भीकं प्रकाशयति स्म। क्रोधताम्रेष्वपि मित्रेषु सोऽविचलितमनाः स्वाभिप्रायं बोधयितुमनारतं प्रावर्तत। न च क्रोधस्यावेगस्य च लेशोऽपि तमस्पृशत्। अन्ते च नैकवर्षैः श्रमबिन्दुभिः सिक्तां संवर्धितां च महासभां परित्याजयितुं कटुसत्यभाषी स निरबध्यत।

अथ 'आङ्ग्ला भारतं त्यजत' इति घोषणापूर्वकं ससाहसमारब्धः चरमः संग्रामो महासभया। मुंबापुर्यमितदर्थमयोजिते सम्मेलने, ध्वानिते च संग्रामनादे, महात्मप्रमुखाः प्रायः सर्वे महासभाग्रण्यः १९४२ ख्रिस्ताब्दस्य अगस्तस्याष्टम्यां मध्यरात्रावेव सुप्तप्रबोधिताः कारागारं प्रेषिताः। सखिषु सर्वेषु कारां प्रविष्टेषु 'राजः' नूनं भृशं संतप्तमना बभूव। प्रलोभितोऽपि स न शासनपक्षपाती बभूव, नापि महासभाविरोधं युक्तरूपममन्यत।

अथ कारागाराद्विमुक्तं महात्मानमपश्यद्राजः। मुस्लिमनेतारं झिन्नानामानं मिलित्वा, सति संभवे तेन संधायाङ्ग्लेभ्यः स्वातन्त्र्यमधिगन्तव्यमित्यु-

पदिश्य, स महात्मनो झिन्नामहाशयस्य च सम्मन्त्रणामायोजयामास। राजगोपालेन पुरस्कृतां विभाजनयोजनामाश्रित्यासीन्मन्त्रणा। किन्तु हन्त! दुरभिनिविष्टेन मुस्लिमनायकेन विफलीकृतः स सन्धिप्रस्तावः।

सत्यपि मतभेदे महात्मनो राजगोपालस्य च परस्परं समादरः पूर्ववदेवानुवर्तमान आसीत्। किन्तु हन्त! मद्रप्रदेशे पूर्वं यस्यानुपमः सम्मानः, यश्चेश्वर इवापूज्यत तत्रैव तस्यैव रागगोपालस्य भूयसी निन्दा प्रावर्तत।

निन्दकानामग्रणीः **श्री कामराजो** राजविरुद्धं बहु प्रललाप। अयं निन्दाव्यवहारो महात्मना नैकवारं लेखैर्भर्त्सितः। राजगोपालस्य शुभ्रं निष्कलङ्कं च चरित्रं, पारदर्शिनी प्रज्ञा, अनुपमा राष्ट्रभक्तिश्च गुणपक्षपातिना महात्मना सोपपत्ति प्रशसिताः। **'लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति'**।

उच्चपदप्राप्तिः

विमुक्तेषु महासभानेतृषु क्रिप्सयोजनायाञ्चास्वीकृतायां, शासकवरेण **वावेल**महाशयेन निर्मिते मन्त्रिमण्डले, मन्त्रिमण्डलाग्रणीः **श्री जवाहरलालः** सानुनयं राजं मन्त्रिमण्डलेऽन्तरभावयत्। तस्य प्रकृष्टधीषणां कार्यदक्षताञ्च सर्वेऽपि सादरं समभावयन्। स च कांश्चिन्मासान् मंत्रिपदमुदवहत्। ततः पश्चिमबंगस्य राज्यपालपदं लम्भितः। तत्र हि प्रदेशे पूर्वशासनेन भृशं संतापिता हिन्दवो यवनेषु, पाकिस्ताने जाते, बद्धरोषा वैरबुद्ध्या हिंसाताण्डवमारभेरन्नित्यासीद्भीतिः। यवनेषु विश्वासमुत्पादनं, हिन्दूनां रोषनिर्वापणमिति द्वयं संसाध्य, तेषु भ्रातृभावोत्मेषं च समुद्भाव्य, प्रदेशकल्याणाय जना योजनीया इति दुर्गमे कमणि कुशलमती राजः एव सफलः स्यादित्यासीन्नेहरुप्रभृतीनां मतिः। राजः किल तत्र गत्वा केषाञ्चिद्विरोधिनाञ्च मनः साधुभावेन संतर्प्य, सर्वेषां सौहार्दं घटयितुं प्राभवत्। आर्जवपूर्णो व्यवहारः, विकारहेतावपि अनाकुला प्रकृतिरिति शस्त्रद्वयेन संसिद्धोऽयं शत्रूनपि मित्रतामनैषीत्।

भारतशासकवरे **माउन्टबेटने** पदं त्यक्त्वा स्वदेशं गन्तुमनसि, को नु तत्सर्वोच्चपदं साफल्येन निर्वहेदित्यासीद्वितर्कः। तत्र नेहरुमाउन्टबेटनयोः

प्रवृत्ते विमर्शे, श्रीराजगोपाल एव सर्वतोऽनुरूपः पुरुषर्षभः इति निर्णय आसीत्। महात्मप्रमुखा अन्येऽप्यभ्युपगममिमं सर्वात्मनाऽभ्यनन्दन्। आहूतश्च सबहुमानं राजः पदमेतद्विभूषयितुम्। वृत्तेऽस्मिन् प्रचारमुपगते, देशे विदेशेषु च समे तज्ज्ञा हर्षतुन्दिलाः अभूवन्। अनुरूपे पदेऽनुरूपस्य पुरुषसत्तमस्य नियोगार्थं च ते प्रधानामात्यमभिनन्दन्ति स्म। जागतिकानि सर्वाणि वृत्तपत्राण्यप्यैकमत्येन निर्णयमिमं प्रशशंसुः।

देहल्यां देशशासकोत्तमस्य प्रासादोऽतीव पृथुलोऽभवत्। स्वभावेन सरलो राजोऽस्य स्वल्पमेव भागं स्वस्मै निर्धार्याऽवशिष्टं कार्यान्तरेभ्योऽर्पयामास। निर्धारितस्य वेतनस्यापि चतुर्थमेवांशं जग्राह। तुच्छा अपि कर्मकराः तेन कुटुंबपुरुषा इव स्नेहेन समादरेण च दृष्टाः। स खलु वास्तविको महात्मशिष्य इति सर्वे विना वैमत्यं प्रतिपेदिरे। राज्यपालाधिपपदमलङ्कुर्वाणः स मन्त्रि-मण्डलं प्राप्तकालेनोपदेशेन, जनताः संस्कारशीलसंवर्धनाय प्रचोदनेन, देशनृपांश्च कालानुरूपप्रजास्वातन्त्र्यप्रदानोपदेशेन च, राष्ट्रकल्याणवर्त्मनि प्रावर्तयत।

साहित्यरचनाः

भारतस्य नवीनसंविधाने विरचिते, श्रीमति **राजेन्द्रप्रसादे** च प्रथमराष्ट्र-पतिपदं प्रापिते, राजः तदुच्चपदं विहाय निवृत्तिमुखमनुभवितुं सरस्वतीं च समुपासितुमियेष। किन्तु हन्त! नासीद्युक्ततमस्य प्रतिभापुञ्जस्य च तस्य निर्वृतिः। मद्रासराज्ये विकलशासने जाते, स एव तच्छाशनधुरं यथावन्निर्वोढुं पारयेदित्यभ्युपगमेन वरिष्ठैः स चिरन्यक्तं मद्रासमुख्यमन्त्रिपदं पुनः सानुनयं ग्राहितः। तच्च कार्यं सः परमवैचक्षण्येन साधयामास।

बाल्य एव पितुःसकाशात् सुरगिरां समधीतवतोऽस्यासीन्महती प्रीतिः भारतीये वाङ्मये, तदनुप्राणिते च शुभसंस्कृतिनिधौ। कारागारं गतेन च तेन, उपनिषदः, रामायणं, महाभारतमित्यादिग्रंथरत्नानि सम्यगधीत्य, तदनुवाद-प्रवचनादीनि कृतानि पूर्वम्। अथेदानीं विचारपरिपाकं प्राप्तोऽयं महामतिः भारतीयधर्मदर्शनादीनां सेवामेवोत्तममुद्योगममन्यत। तदर्थं च प्राचीन-

ग्रंथानुवादं तानाश्रित्य स्वतंत्ररचनाश्च कर्तुमुररीचकार। बहुशः तामिल-भाषायाम्, अल्पतश्चाङ्ग्लभाषायां तदीया नानाविषया रचनाः प्रकाशं गता याः पठन्तः सहृदया परां मुदमवापुः। कथामिषेणोपदेशकरणेऽस्य पाटवमनुपमम्। अनया रीत्या च सः स्वाभिप्रायं हृद्यं मर्मस्पर्शिनं च व्यदधात्। उपनिषद्–गीता–रामायण–महाभारतान्याश्रित्यानेन कृता रचना लक्षशो जनानां चेत आवर्जयन्ति, परिशोधयन्ति च मनांसि।

विश्वशांतिदूतः

शासकश्रेष्ठे, महासभावरिष्ठे च नेहरुमहाशये साम्यवादरीतिरोचिष्णौ जाते, तत्प्रतिरुध्य जनस्वातंत्र्यरक्षार्थं पुनरपि बद्धपरिकरो जातः राजः। स हि 'स्वतंत्र पक्ष' इति राजकीयपक्षं घटयित्वा तद्द्वारा प्रचारभाषणैः, 'स्वराज'-नाम्नि स्वप्रचालिते समयिके च नैकैर्लेखैः, व्यक्तिस्वातंत्र्यरक्षार्थं भूरि प्रायतत। राज्यायत्तवाणिज्यं, राज्यायत्ता उद्योगाः, राज्यशासकानां मुखमवलोक्यैव स्वस्य देशविदेशेषु गतागतं, विविधवस्तूनां प्राप्तिरित्येतत् सर्वं व्यक्तिस्वातन्त्र्यं प्रतिबध्नाति, अधिकारिणाञ्च प्रभुत्वमनर्गलं करोति। उत्कोचाद्यनिष्टा-न्यप्येनदेव जनयति–इत्यासीदस्य प्रकोपबीजम्। एतद्बुद्धिविभवानुग्रहीतः 'स्वतंत्रपक्षः' केषुचित् प्रदेशेषु विशिष्टं प्राभवमविन्दत, ओरिसाप्रदेशे च मंत्रिमण्डलमपि रचयितुं शशाक। अथ अमेरिका-रुसादीनां आणविकास्त्राणां निरङ्कुशेऽभिवर्धनव्यापारे प्रवृद्धे, प्राणिसर्गस्य विध्वंसमाशङ्कमाना नरोत्तमा व्यग्रमनस आसन्। राजगोपालस्तु कथङ्कारं मनुष्यस्यायं वानरव्यवसायो निरोद्धव्य इति तच्चिन्तासन्तानावृतः समजायत। कैश्चिन्मित्रैः प्रार्थितश्च सः प्रबलतमराष्ट्रस्य अमेरिकाख्यस्याधीशं द्रष्टुं कृतसङ्कल्पो बभूव। त्रिचतुरैः समानशीलैः सहितश्च सः अमेरिकाराष्ट्रं गत्वा तद्राष्ट्रपतिं पुण्यश्लोकं केनेडी महाशयमपश्यत्। जगद्रक्षार्थं अण्वस्त्रस्फोटः प्रयोगार्थमपि परिहर्तव्य इति च तं विशदार्थैः, हृदयस्पर्शिभिर्वचोभिर्विज्ञापयामास। वार्धकक्षीणे, दुर्बलेऽपि काये कीदृशो बुद्धिविभवः! कीदृशी च सर्वभूतहितरतिरिति विमृशन् केनेडी-महाशयस्तस्मिन् प्ररूढभक्तिः सन् सबहुमानं सश्रद्धञ्च तमाद्रियत।

स्वातंत्र्यरक्षावीरः

स्वातंत्र्यलाभात्परं विशेषतश्च महात्मनो निर्वाणादनन्तरं, राष्ट्रहिताय पूर्वं त्यक्तसर्वस्वा लोकनायकाः स्वातंत्र्यसैनिकाश्च उच्चैः पदलिप्सया विभव-वाञ्छया च ग्रस्ता नीतिनियमान् सदाचारान् किमुत राष्ट्रहितमप्यवजानन्तीति दर्शंदर्शं नितरामुद्विजते स्म राजगोपालस्य चेतः। युवानस्तु सदाचारमूलां संस्कृतिं धर्मञ्चोपेक्ष्य पाश्चात्यैरादृतां भोगवृत्तिं समाश्रयन्ते, देशश्रद्धाशून्याः, धर्मे शीले चास्थारहिता निरुद्देशं मोहभूयिष्ठं च जीवनं यापयन्तीति सुतरां स व्यग्रमना अभूत्। एतां दुरवस्थां प्रतिरोद्धुं सोऽनेकैरुपायैः प्रायतत। "दैवी-संपदमनादृत्यासुरीं संपदमुपासानानां पतनं पारवश्यञ्चावश्यंभावि-इत्य-संदिग्धमनारतञ्च स प्रतिपादयामास। भारतस्य ग्रामेषु वसन्तः कोटिशो जनाः धर्मश्रद्धया, परमात्मनिष्ठया, पूर्वजेषु प्रीत्या च श्रमक्लिष्टं दारिद्र्यदुःखितं च जीवनं यापयन्ति। तेषां जीवनरीतिं निन्दन्तो नागरिकाः तेषां श्रमादुद्भूता-न्येव भोगसाधनानि विनियुञ्जते, इति न विस्मर्तव्यम्। सामान्यजनेषु समत्व-बुद्धिः समादर एव च राष्ट्रभक्तेः प्रमाणम्। आत्मानं गांधेरनुयायिनं ख्यापयन् जनो यदि तेन पुरस्कृतान् त्याग-सेवा-सारल्य-सत्य-अहिंसादीन् गुणान् नाद्रियते, न चताननुष्ठानपथं प्रापयति, तर्हि तस्य वाङ्मयी गांधिनिष्ठा प्रतारणैव मिथ्यावाद एव दम्भ एव चे"त्यादिकठोरवचोभिर्निनिन्द गोपालः स्वार्थसाधन-रतान् राजकीयकार्यकर्तॄन्।

"स्त्रियः पुरुषा इव ज्ञानविज्ञाननिष्णाता भवन्तु, राष्ट्रस्य विविधेषु कर्मसु मूर्धन्यं स्थानं च वहन्तु, किन्तु यदि ताः पत्नीभावे मातृत्वे चाकुशलाः, परिवार-पोषणे शिशुषु संस्कारसेचने चादक्षाः, तर्हि स्वकर्तव्यभ्रष्टा एव ता इति निश्चित्य, ताभी राष्ट्रस्य समाजस्य च श्रेयः सिद्ध्यतीति नाहं मन्ये" इति स्त्रिय उपदिदेश। एवं स्वातंत्र्यलाभात् परमपि भारतमातरं बह्वीभिर्विधाभिः सेवमानो विपश्चिदपश्चिमः पुरुषर्षभोऽयं १९७२ खिस्ताब्दस्य दिसंबरमासस्य २५ दिनाङ्के चिरमुपासितं विश्वेशपादपद्मं जगाम। विरते च तस्य भौतिके जीवने न केवलं भारतमेवापि तु समग्रमपि विश्वं भारतमातुः पुत्ररत्नाया-स्मावश्रुसमन्वितं निवापाञ्जलिं समर्पयामास।

एवमन्तिमशताब्दे भारतनभसि प्रादुर्भूतेषु प्रदीप्तनक्षत्रेषु भास्वरतरं नक्षत्रमिदं नामशेषतां जगाम।

सर्वपल्ली राधाकृष्णः

तत्त्वज्ञानां वरेण्याय वाङ्मिने विश्वबंधवे ।
प्रदीप्ताध्यात्मदीपाय राधाकृष्णाय ते नमः ॥

अष्टादशशताब्दे भारतवर्षे वैदेशिकानां विशेषतश्च आङ्ग्लानां संस्कृति-साहित्य-विचारा दृढमाक्रमन्त । तत्पूर्वं इस्लामधर्मीयाणामत्र चिराय स्थितिरासीत् । किन्तु तद्धर्मीयाणां बहुसंख्याकानां शासकानामितरमतासहिष्णुतया हिंदुधर्मस्थानानां प्रदूषण-विभञ्जनपरतया, तैर्बलात् कृतया स्वधर्मप्रसारण-प्रवृत्त्या च भीतभीता इव तत्संसर्गपराङमुखा अवर्तन्त हिन्दवः । केचन 'सुफि' मतानुयायिन इस्लामधर्मिणः सर्वधर्मसहिष्णुतामुपादिशन्, धर्मस्य बाह्यभेद-मुपेक्ष्य तत्त्वैकताञ्च पुरश्चक्रुः, किन्तु शासकानां पीडनपरेषु व्यापारेषु जाग्रत्सु नेतरधर्मानुयायिनी जनता मुस्लिमसंसर्गाय समुत्सुकाऽभवत् । परंतु पाश्चात्यानां व्यवहारः तद्विलक्षण एवासीत् । ते हि विभिन्नजाति-ज्ञातिविभिन्नात् हिन्दू-

समाजाद् हीनत्वेनावमतान् दारिद्र्यदष्टान्वा स्वसमवाये प्रवेशयितुं समुत्सुकाः सन्तोऽपि मृदूपायैरेव तत्सिद्धिं युक्तरूपामाकलयम्। भारतीयं साहित्यं दर्शनानि कलाश्च यथावदधीत्य ते तद्गतमुत्कर्षं प्राशंसन्, तद्वृद्धये च सबहुमानं प्रावर्तन्त। अन्यच्च, पाश्चात्यानां सामजिकी विशालदृष्टिः, लोकतंत्रप्रधाना राज्यव्यवस्थाः, विज्ञानविदग्धता, नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा, इत्येतत्सर्वं रूढिग्रस्तं सुदीर्घदास्येन विचारदैन्यमापन्नञ्च हिन्दूसमाजमतिशेत इत्यभावयन् नवशिक्षादीक्षिता युवानः। अथ चाङ्ग्लेषु केचन पौर्वात्यविद्याविभूषिता विपश्चितो भारतीयवाङ्मयरत्नानि सुपरिभाव्य, तानि नवीनया दृष्ट्या समालोच्य प्रकाशयामासुः, आङ्ग्लभाषामुखेन च विदेशेषु तत्प्रचारप्रवणा अपि बभूवुः। तेषां वाङमयविशेषपरिचयश्च नवशिक्षादीक्षितानां भारतीयानां नवीनमेव विचारोन्मेषं जनयामास। एवं परस्परविचारविनिमयेन संस्कार-धर्म-दर्शनादितुलनाप्रसूतो नवीन एव दृष्टिसमन्वयः प्रादुरभवत्। अयं संस्कृतिसंगमः ख्रिस्तधर्मपक्षपातमप्यजनयत् केषुचिद्युवसु। तथापि भारतीयस्य प्राचीनवाङ्मयस्य नवीनदृष्ट्या विमर्शो बहूनां तत्र नवीनामास्थामपि उदभावयत्। एकतो राजा **राममोहन**रायप्रभृतयः ख्रिस्त-वैदिकधर्मयोः समन्वयात्मकं धर्ममुपादिशन्। अपरतश्च साक्षात्कृतधर्मतत्त्वेन परमहंसेन **रामकृष्णेन** प्रबोधिततत्त्वा **विवेकानंदादयः** वैदिकधर्मस्य वेदान्तस्य च सर्वसंग्राहि स्वरूपं प्रकाशयामासुः। सेयं प्रणालिरद्याप्यबाधिताऽनुवर्तते। उत्साहमूर्तेः विवेकानंदात् परं विदेशेषु भारतीयतत्त्वदृष्टेः समर्थः परिचायकोऽभवत् तत्त्वविदां वरेण्यः, उद्भटश्च वाग्मी **सर्वपल्ली राधाकृष्णः**। अयं किल महानुभावः १८८८ ख्रिस्ताब्दे सप्टेम्बरमासस्य पञ्चमतिथौ मद्रप्रदेशे तिरुत्तनि ग्रामे जनिं लेभे।

शिक्षाप्राप्तिः

अनेन प्राथमिकी शिक्षा विख्याततीर्थस्थले **तिरुपतौ वेलोरपत्तने** च संपादिता। सम्पन्नमाध्यमिकशिक्षश्च मद्रपुरे ख्रिस्तमहाविद्यालय उच्चशिक्षामधिजगाम। मद्रासविश्वविद्यालयस्य च एम्. ए. उपाधिमविन्दत। एक-

विंशतिवर्षात्मक एव वयसि वर्तमानो राधाकृष्णः श्रीमद्भगवद्गीतां विषयीकृत्य विचारपूतं निबन्धमरचयत्। यं पठित्वा महापंडितो **लोकमान्य**तिलकः परमं संतोषमन्वभवत्। तरुणस्याप्यस्य प्रौढमतेवैदुष्यं च भूरि प्रशशंस। कविवरस्य **रवीन्द्रनाथस्य** काव्यप्रतिभां जीवनदृष्टिञ्चाश्रित्यानेन तदा लिखिता पुस्तिकाऽपि तथैव विमर्शशालिनी सारिष्ठा चेति प्रशंसिता तज्ज्ञैः। अथ समाप्ताध्ययनो राधाकृष्णः मद्रपुरे 'प्रेसिडेन्सी कॉलेज' इत्यत्र दर्शनशास्त्रस्योपव्याख्यातृपदमध्यगच्छत्'। पञ्च हायनानि च तत्पदमुदुह्य प्राध्यापकपदमलञ्चकार वर्षैकम्। ततोऽसौ **मैसूर**नगरे विश्वविद्यालये दर्शनप्राध्यापककार्यं निरवर्तयत चत्त्वारि वर्षाणि यावत्।

तदा कलकत्ताविश्वविद्यालयस्य प्राणप्रदः उपकुलपतिः मेधाविश्रेष्ठ **आशुतोष मुकर्जी** प्राध्यापकश्रेष्ठानां संग्रहे व्यग्र आसीत्। अल्प एव वयसि दिगन्तख्यातकीर्तिं राधाकृष्णं सः स्वविश्वविद्यालये तत्त्वज्ञानविभागाध्यक्षपदाय न्यमन्त्रयत्। तच्चाङ्गीकृत्य पूर्वं दश वर्षाणि पश्चाच्च चत्वारि वर्षाणि तत्र विद्यावितरणपरो बभूव। महापंडितस्यास्य विषयपारीणता, विवेचनापाटवं, पौरस्त्यपाश्चात्यविद्याशाखानां मार्मिकमध्ययनम, अनुपमं मेधावित्वञ्चैते गुणाः सर्वत्र दिक्षु तद्यशःसौरभं प्रसारयामासुः। येनादौ दर्शनपरिषदः सदस्यत्वं लम्भितः सः तस्या मुंबापुर्यधिवेशनस्याध्यक्ष्यं प्रापितः।

राधाकृष्णः किलात्मप्रत्ययवान् महानुभाव आसीत्। एकदा तच्छिष्येष्वन्यतमस्तं 'ओक्सफर्ड' विश्वविद्यालयस्यान्तेवासित्वमुपगम्योपाधिविशेषलाभाय न्यवेदयत्। स हि प्रत्यभाषतः–"नूनं गमिष्यामि तं विश्वविद्यालयं किन्तु न शिष्यभावेन, अपि तु शिक्षकत्त्वेनैव" इति। स च तस्यात्मप्रत्ययः षट्स्वेव वर्षेषु फलेग्रही समभवत्। स हि तत्र सबहुमानं भारतीयदर्शनाध्यापकपदमलङ्कर्तुं न्यमन्त्र्यत।

विश्वव्याप्तयशाः सरस्वत्याः प्रियपुत्रोऽयं विविधेषु विदेशेषु तत्त्वसंबंधिनो विषयान् व्याख्यातुं प्रार्थितोऽभवत्। येन 'ओक्सफर्ड' विश्वविद्यालयान्वयिनि 'माञ्चेस्टर महाविद्यालये' 'उपरोन'–'व्याख्यानानि', 'चिकागो

विश्वविद्यालये सर्वधर्मतुलनात्मकानि 'हस्केल' व्याख्यानानि, लंडनस्थे विश्वविद्यालयमहाविद्यालये च 'हर्बर्ट' व्याख्यानानि चकार। १९२१ क्रिस्ताब्दं यावत्तेन कृतेषु तेषु व्याख्यानेषु विचारवैशद्यं, प्रमेयस्य मर्मावगाहि निरूपणं, जान्हवीप्रवाहमनुकुर्वंश्चास्खलितो वाक्प्रवाहः, श्रोतृणां कर्णोत्सवायाकल्पन्त। एतादृशानि गौरवशालीनि व्याख्यानानि वितरितुं नान्यो भारतीयो निमंत्रित आसीत् पूर्वम्।

आन्ध्रप्रदेशे 'वाल्टेर'पत्तन इदंप्रथमतया स्थापितस्य विश्वविद्यालयस्योपकुलपतिपदं स्वीकर्तुं प्रार्थितो राधाकृष्णः १९३१ ख्रिस्ताब्दात् पञ्च वर्षाणि यावत् तन्नियोगं सगौरवमुवाह। स हि न केवलमध्यापनेऽपि तु शासनकर्मण्यपि परमां प्रज्ञां प्राकाशयत्।

ततश्च प्रतिभापुञ्जः सः 'ऑक्सफर्ड' विश्वविद्यालयेन सबहुमानं निमंत्रितस्तत्र पौरस्त्यधर्म-सदाचार-विषयप्राध्यापकोऽभवत्। भारतीयेषु तादृशं सम्मानं सः सर्वप्रथमतयाऽलभत। प्रतिवर्षं षण्मासान् कार्यमिदं निर्वर्तयन् स कार्यान्तराण्यपि कुर्वाण आसीत्। ततः सः १९३९ ख्रिस्ताब्दे महामनसा **मदनमोहन**मालवीयेन स्वप्रतिष्ठापितस्य काशी-हिन्दुविश्वविद्यालयस्योपकुलपतिपदमङ्गीकर्तुं प्रार्थ्यत। तेषु दिनेषु विश्वविद्यालयस्य तस्यार्थिकी व्यवस्थासंबंधिनी च स्थितिर्न सुचारु प्रावर्तत। अत्युदारमना मालवीयश्च तन्निमित्तं चिन्तामन्वभवत्। नव वर्षाणि तत्कार्यभारमुद्वहन् विपश्चिद्वरो कार्यपटुश्च राधाकृष्णो दुरवस्थां तां निवर्त्य साधीयसीं स्थितिं जनयामास।

राजकीयप्रवृत्तिः

अध्यापनविचक्षणाः प्रायो राजकीयप्रवृत्तिं न रोचयन्ते। रोचयन्तोऽपि न तत्र साफल्यमश्नुवन्तीति बहुधा दृष्टचरम्। किन्तु हन्त, मतिमतां वरो राधाकृष्णस्तत्रापवादं प्रमाणयति। भारतप्रधानामात्यो **नेहरूः** तत्त्वविदुत्तमस्यास्य सर्वतोमुखीं प्रतिभां प्रमीय तं रूसदेशे भारतस्य राजदूतकर्मणि नियोजयामास। स च नियोगस्तेनापूर्वया बुद्धिमत्तया निर्व्यूढः। लोहहृदयः रुस-

शासकः स्तालिनो न कदापि राजदूतान्तराणि साक्षात्कारायाजुहाव। राधाकृष्णस्य भूयो भूयः कर्णपथप्राप्तया कीर्त्या प्रचोदितः सः तं सबहुमानमाजुहाव। सस्मितमुपसृतो राधाकृष्णस्तु तं सौहार्देन मुखे चिबुके च परामृशत्। अननुभूतपूर्वेणामुनात्मभावेन द्रवितहृदयः साश्रुनेत्रश्च सः सगद्गदमुवाच :– **सर्वे जना मां राक्षसं मन्वाना मत्तो बिभ्यति। भवानेक एव मां मनुजं मत्त्वाऽऽत्मभावेन पश्यति। भवतो स्नेहस्निग्धेन व्यवहारेणानेन नूनं प्रहृष्टं मे हृदयम्। आजीवनं भवतः सौहार्दमिदं न विस्मरिष्यामि। इतो गच्छतो भवतो विरहो नूनं मां विषादयति।" इति।** श्रूयते यत्पुरा मुनीनामाश्रमपदेषु व्याघ्रादयो हिंस्रा निसर्गसिद्धां क्रूरतां विहाय साधुभावेनावर्तन्त। कोटिशो जनान् क्रूरं यमसदनं योऽप्रेषयत् त्रस्तलोकः सः स्टालिनः श्वापदेभ्योपि खलु क्रूरतरः। तस्यापि हृदयद्रावणं राधाकृष्णस्य वै मुनिवरत्वमेव प्रमाणयति। **"अहिंसाप्रतिष्ठायां सर्वभूतवैरत्यागः"**: इति नु स्मारिताः स्मो वयं पाताञ्जलस्य योग-सूत्रस्य प्रसङ्गेनानेन।

रूसदेशात् प्रतिनिवृत्तो राधाकृष्णो भारतस्योपराष्ट्रपतिपदं प्रापितः। तत्पदान्वयेन च स भारतीयराज्यसभायाः कार्याध्यक्ष्यमध्यकरोत्। तदा देहलीविश्वविद्यालयस्य च कुलपतिपदमपि सहर्षं नववर्षाण्युवाह।

राष्ट्रसंघसंबंधः

प्रतिभापुञ्जो राधाकृष्णो द्वितीयाद्विश्वयुद्धात् पूर्वं प्रवर्तितस्य राष्ट्रसंघस्य (League of Nations) 'सर्वराष्ट्रियबुद्धिमत्संघ'स्य सदस्यत्वमभजदष्टवर्षान्। युद्धात्परञ्च नवीनराष्ट्रसंघस्य शिक्षाविभागे (UNESCO) भारतीयप्रतिनिधिमण्डलस्याग्रणीर्भूत्वाऽष्टवर्षाणि य वद् भागभागभवत्। वर्षचतुष्टयं च तद्विभागाध्यक्ष्यं कुर्वन् समेषां संबंधिनां प्रशंसापात्रमभूत्।

१९५६ ख्रिस्ताब्दे भारतोपराष्ट्रपतिपदभाक् स नैकान् विदेशान् गत्वा भारते तेषां मैत्रीं प्रीतिञ्चोदपादयत्। मासद्वयव्यापिनीं तद्विदेशयात्रां कुर्वन् स बेलजियम्–पोलेंड-झेकोस्लोवेकिया–रशिया–हंगेरी–बल्गेरिया – आफ्रिका-

खंडस्य मध्यपूर्वभागौ च जगाम। पुनश्च तस्मिन्नेव वर्षे सिंगापोर–हिंदेशिया–जापान–चीनदेशानव्रजत्। भारतस्य निसर्गसिद्धः सांस्कृतिकदूतः सः तत्समनंतरहायने पुनर्देशान्तरेषु संचरन्, हिंदीचीन–चीन–मांगोलिया–हांग-कांगदेशान् स्वोपस्थित्याऽमोदयत्। वर्षद्वयात्परञ्च 'होनोलुलु' नगरे सम्पन्ने प्राच्य-अर्वाच्यदर्शनसम्मेलने भागभागी भूत्वा ततः अमेरिकाराष्ट्रमगच्छत्। ततो जर्मनदेशमाङ्ग्लदेशञ्च पर्यट्य 'पेरिस'नगरे संपद्यमानायां 'युनेस्को' सभायां समन्वयमलभत।

विश्वस्य सर्वत्र दिक्कोणेषु परिव्रजन् स भारतीयामुदात्तां सांस्कृतिकीं दृष्टिं, निष्पक्षां सर्वशान्तिदायिनीं राजनीतिं चोदबोधयत्।

अजस्रं स्फुटं न्यवेदयत् स यद् "यथा यथा विज्ञानं विसृमरं भवति, यथा यथा च यातायातोपकरणानां प्रजवित्वं सर्वगामित्वं च संपद्यते तथा तथा निखिला अपि पृथ्वीगता देशा एककुटुम्बभावं भजन्ति। नियतिकृतेयं स्थितिरनिच्छताऽपि जनेनाङ्गीकार्यैव। विश्वबन्धुभावनां पुरस्कुर्वन्तोऽखिलदेशा हि स्थितिमिमामभिनन्दन्तु" इति। एवं विज्ञानविकासं लोकश्रेयसे व्यापयन्नपि स विज्ञानदूषणेभ्योऽप्यात्मानं त्रातुं सर्वानजस्रमुपादिशत्। **"धर्मशून्यां दृष्टिमुपलालयतः समाजस्य विशृंखलता निश्चप्रचा। न हि सदाचारमात्मनिष्ठां परमात्मपरायणताञ्चोद्वास्य श्रेयःसाधनां सुकरामुत्पश्यामि। धर्मनिष्ठाया महत्त्वमुपेक्षन् समाज आसुरीमेव भूतिमुपासीत"।** इत्यादि।

शिक्षाव्यापृतानामुन्नतिं गौरवञ्चाभिवर्धयितुकामः सोऽभणत् यत् "शासनकर्मणि व्यापृतेभ्यः शिक्षकानां कार्यं न मात्रयाऽपि हीयते। अतः शिक्षकाणां वेतनादिव्यवस्था न शासकेभ्यो न्यूना भवितुमर्हति" इति।

तत्त्ववेत्ता राष्ट्रपतिः

ग्रीकदेशीयः पाश्चात्यतत्त्वविदामाद्यः 'प्लेटो' चतुर्विंशतिशताब्देभ्यः पूर्वमवोचत् :–"तत्त्ववेत्ता हि राष्ट्राग्रणीर्भवितुमर्हति" इति। तदानींतनस्य

राष्ट्रपतेः पुण्यश्लोकस्य **राजेन्द्रप्रसादस्य** विदेशयात्रासमयेऽनारोग्यकाले चेति द्विवारं तात्कालिकराष्ट्रपतिपदमुवाह राधाकृष्णः। निवृत्ते च राजेन्द्रप्रसादे, राधाकृष्णः १९६३ ख्रिस्ताब्दस्य मेमासस्य १३ दिनाङ्के सर्वसंमत्या राष्ट्रपतिपदमधिरुरोह। स हि भारतीययूनां भोगपरायणतां, कर्तव्यविमुखतां च दर्शंदर्शं भूयो भूयः सखेदं परिदिव्यति स्मः–"स्वातंत्र्यसंग्रामे युवसु दृश्यमाना राष्ट्रसेवा हन्त क्व गता! सा आत्मनिष्ठा, त्यागपरायणता, उद्यमशीलता, मातृभूमिश्रेयस आत्मार्पणबुद्धिः, सर्वमिदं स्वतंत्रस्य भारतस्य नवनिर्माणेऽभ्युदयाय च नूनं सुतरामावश्यकं वर्तते। किन्तु हन्त! अल्पायासेन बहुफलकामिनो नो युवानः चारित्रशुद्धिं साहसञ्चोपेक्ष्यादर्शशून्यं श्रद्धाहीनञ्च जीवनं यापयन्ति। युवानो हि राष्ट्रस्य संपद्। तेष्वेव ह्यायतते राष्ट्रस्य भविष्यम्"। इति। राष्ट्रपतिपदं प्राप्तवति तत्त्वज्ञशिरोमणौ राधाकृष्णे, देशे विदेशेषु च नैके प्रज्ञावन्तो मुमुदिरे। अयं किल तत्त्वजुषां वरेण्यो गंभीरेण चिन्तनेन, मनुष्यस्वभावस्य सुदीर्घपरिचयेन, सार्वजनीनव्यवहारवैचक्षण्येन च समन्वितः सन् भारतस्य शासनं प्रजाश्च सत्पथे प्रवर्तयिष्यतीति चाभिप्रयन्ते स्म निखिला धीमन्तः।

अवाप्तभारताध्यक्ष्यो राधाकृष्णः पूर्वं गान्धारदेशं (अफगानिस्तान) तत इरानदेशञ्च सद्भावप्रकाशाय जगाम। तदनन्तरमाङ्ग्लदेशं गतो पूर्वं वैदेशिकद्वयेनैव लब्धं विरलं सम्मानपत्रमलभत। तत्पूर्वममेरिकादेशं गतो राष्ट्रसंघस्य महासभामुद्बोधयन्नभाषत :–

> **"विश्वशान्तिश्चेदपेक्ष्यते राष्ट्रसंघस्यास्य प्रत्येकं कर्म विश्वैक्यसमर्थकमेव भवितुमर्हति। राष्ट्राभिमानातिरेको हि विश्वबन्धुत्ववृक्षं मूलादेव कृन्तति परस्परप्रद्वेषं च प्रसूते" इति।**

> **राष्ट्रपतिपदं भजता राधाकृष्णेन तदर्थं नियतस्य वेतनस्य चतुर्थांश एव (सार्धसहस्रद्वयं रुप्यकाणाम्) स्वीकृत्य त्यागादर्शः पुरस्कृतः।**

> **स्वाधिष्ठितं राष्ट्रपतिभवनञ्च जनसाधारणानामपि सुलभप्रवेशं संपाद्य बन्धुत्वभावना कार्यपथं प्रापिता।**

भारतस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि नागभूमौ ख्रिस्तधर्मिणां बहुलता वर्तते। ते हि भारताद्विच्छिन्नं स्वतंत्रशासनमैच्छन्। चीनदेशस्य समानसीमत्वाच्च ते ततः शस्त्रास्त्राणि प्राप्य धूमकेतव इवोपद्रविणोऽभवन्। तेषां प्रतिकाराय भारतीया सेना तत्र दिवानिशं सन्नद्धाऽवर्तत। तत्रत्याया जनतायाः सेनायाश्च स्नेहमावर्जितुं तेषु भारतभक्तिञ्च समेधितुमज्ञातसञ्चार एव राधाकृष्णस्तत्र जगाम। आत्मभावप्रकटनेन, तस्य प्राप्तकालैः मधुरवचोभिश्च तत्रस्थानां समेषां मनः प्रफुल्लं हृष्टञ्चाभवत्।

विश्वस्मिन् विश्वे नेपालदेश एव एकं हिन्दुशासितं राज्यं वर्तते। हिमवदुपत्यकासु प्रतिष्ठितस्यास्य प्रकृतिरामणीयकेन चेतोहरस्य लघुराष्ट्रस्यास्य, धर्मसंस्कारसंबंधेन भारते ज्येष्ठभ्रातृभावो वर्तते। किन्तु कूटराजनीतिवशात् तत्सौहार्दसरस्तदा कलुषितमभवत्। राष्ट्रपती राधाकृष्णस्तं देशं गत्वा मधुरया गिरा, स्नेहभृता व्यवहारेण च तदीयनृपस्य प्रजानाञ्च चेतः प्रसादयामास। नवीनञ्च सद्भावं घटयामास।

भारतस्य सर्वातिशायि शासकपदं प्राप्तस्यातः कार्यान्तरव्यग्रस्यापि विद्वदुत्तमस्यास्य सारस्वतसुतत्वं न ग्लानिमवाप। तत्र तत्र धर्मतत्त्वस्य दार्शनिकसत्त्वस्य च प्रकाशनप्रवृत्तौ स सुतराममोदत। वेदान्तप्रकाशितं सर्वात्मैक्यं स अविश्रान्तमुपदिदेश। देहलीनगरे समवेते प्राच्यविद्याविदुषां समाजे स **"विश्वेषां जनानामैक्यमिहैवानुभवितुं कामये। न हि भेदबुद्धिपराहतस्य परस्परं धुर्धुरायमाणस्य राष्ट्रसंघस्य श्रेयः संपश्यामि। कुटुंबभावं धरदेकनीडताञ्चानुभवदेव जगत् शान्तिसुखं प्राप्स्यति"**– इति दृढप्रत्ययं सावेगमसकृत् प्रतिपादयामास।

प्रातिवेशिकराष्ट्रस्य पाकिस्तानस्याविवेकप्रसूतं प्रद्वेषपूर्णं व्यवहारं पर्यालोचयतस्तस्य महद् दुःखमजायत। १९६५ ख्रिस्ताब्दे तद्राष्ट्राध्यक्षेण भारत आक्रमिते भारतराष्ट्रपतिरेवमगदत् :– "पाकिस्तानाध्यक्षः भारतेन सह युद्धं घोषितवान्। किन्तु न वयमात्मानं तद्राष्ट्रेण सह युद्धलग्नमाकलयामः। नूनं वयं मैत्रीं शान्तिं च कामयामहे। एतद् युद्धं शान्तिप्रियेष्वस्मासु हठादाक्षिप्तं

वर्तते। विधिना प्रतिष्ठापितं काश्मीरशासनं वलादन्यथयितुं प्रयतते पाकिस्तानः। न ह्येष विवेकिनां पन्थाः।" इत्यादि।

१९६४ ख्रिस्ताब्दे राधाकृष्णो रुसदेशं इज्रराईलदेशं च मैत्रीसंबंधेन गतः। तत्समनंतरवर्षे च पूर्वयुरोपस्य चतुरो देशानयासीत्।

१९६७ ख्रिस्ताब्दस्य मे मासे राष्ट्रपतिनियोगान्निवृत्तोऽयं महापुरुषो मद्रासनगरे स्वीये सदने वसन् सर्वात्मना सरस्वतीमुपासानः प्रकृतिमधुराणां पौत्रदौहितॄणां संश्लेषसुखञ्चानुभवन् कालं सुखेनानयत्।

निवृत्तिकाले प्रतिदिनं देशविदेशसुहृदां प्रायः सप्तर्ति पत्राण्यधिगच्छन् तेषामुत्तरादिलेखनव्यापृतः निभृतमेव कालमत्यवाहयत्।

निवृत्तेः परं स न कदापि राजकीयासु प्रवृत्तिष्वात्मानमयोजयत्। न चान्यैः पृष्टोऽपि तत्र स्वाभिप्रायमद्योतयत्। न ह्येतादशेष्वेतत् सुलभम्।

विश्वव्याप्तैर्नैकैः विश्वविद्यालयैः सम्मानोपाधिभिरलङ्कृतोऽयं महापण्डितः मोस्कोविश्वविद्यालयस्य सम्मानितप्राध्यापकपदमुवाह। नैकेषु विद्यासंस्थानेषु च स्वमतिविभवं व्याख्यानादिमुखेन व्यतनोत्। लेखकसंघस्य (P.E.N.) आध्यक्ष्यं कुर्वाणश्च जागतिकानां लेखकानां संसर्गमवाप्य तानुच्चादर्शयुक्तासु रचनासु प्रवर्तने परायण आसीत्।

टेम्पलटोन सम्मानना।

राधाकृष्णोऽद्वितीयस्तत्त्वद्रष्टेति प्रथितमासीद्विश्वस्मिन् विश्वे। प्रकाशितञ्च तज्जागतैः प्रज्ञावद्भिर्बहुशः कृतैः तत्सम्मानैः, तद्विरकजयन्त्यां प्रकाशितेन महता स्मृतिग्रंथेन च। अमेरिकादेशीयः 'टेम्पलटोन' नामा कश्चिद् धनाढ्यः प्रतिवर्षं धर्मतत्त्वप्रतिपादकेश्वन्यतमस्याद्वितीयस्य विदुषः सम्मानाय प्रभूतं धनं वर्षद्वयात्पूर्वमेवाकल्पयत्। नैकाभिः प्रतिभापूर्णाभिर्विधाभिः धर्मतत्त्वप्रकाशकस्य विश्वविख्यातयशस एव महाविदुषस्तत्प्राप्तिः सम्भाव्यते। अष्टलक्षरूप्यकप्रायञ्च तत्पुरस्कारधनं सम्मानिताय महानुभावाय वितीर्यते।

१९७५ खिस्ताब्दीयस्तत्पुरस्कारः श्री राधाकृष्णाय ससम्मानं समर्पित आसीत् । आसन्नमहाप्रस्थानस्यास्य भारतरत्नस्य सम्माननेयं समेषां भारतीयानां महाप्रीतिकराऽभवत् ।

महाप्रयाणम् ।

यमनियमसंरक्षितस्वास्थ्यस्य राधाकृष्णस्य शरीरं सुदीर्घमविरतोद्यमाद्वा, वयोभाराद्वा, संचरणकर्मानुष्ठानाशक्तत्वाद्वा, व्याधिसंकुलमासीदन्तिमवर्ष-द्वयम् । तदा तदा किञ्चिदिव स्वास्थ्यं लाभमानोऽपि न श्रमसाध्यां प्रवृत्ति-मङ्गीकर्तुमसहतायं कर्मयोगी । अन्तिमेषु दिनेषु विवर्धमानो रोगस्तं रुग्णालय-शरणमकरोत् । सचिन्ता विषण्णाश्च पुत्रपुत्र्यः सुहृदश्च दिवानिशं सपर्या-परास्तमावृणवन् । किन्तु हन्त ! १९७५ खिस्ताद्वस्याप्रैलमासषोडशदिने, स्वसमवायात् विच्युतस्य प्रियसुहृदस्तस्य विरहं चिरमसहमाना इव दिवौक-सस्तं प्रेमपाशैराकर्षयन्तः स्वं निवेशं सबहुमानमनैषुः । बृहस्पतिकल्पस्यास्य भारतमातुः पुत्रश्रेष्ठस्य चिरप्रस्थितिं ज्ञात्वा प्रकम्पमिवान्वभवत् समग्रं राष्ट्रम् । देशान्तरेष्वपि प्रज्ञावतामुदस्थात् परिदेवनं हा ! हन्त ! गतो नो विश्वबन्धु-र्दार्शनिकशिरोमणिरिति ।

देवरहितं मंदिरमिव निष्प्राणं तत्कलेवरं पुष्पमय्यां शिबिकायामुपस्थाप्य, सेनाभटै राष्ट्रश्रेष्ठैश्च ससम्मानमुह्यमानं चन्दनमयीं चितामारोपितं, भुशु-ण्डिघोषैः पूरितदिगन्तमग्निजिह्वाभिरालीढं यथायातं पञ्चभूतानि निववृत्ते ।

राधाकृष्णस्य विचारविभवः ।

अर्थदृष्ट्या साधरणस्थितिमति परिवारे प्रसूतो राधाकृष्णः पुरुषार्थसहाय एवोच्चैः शिक्षामलभत । अर्थलाभायान्यान् तदा तदा पाठने प्रवृत्तः स्वाध्य-यनव्ययपर्याप्तं धनमार्जत् । खिस्तसंचालितायां शालायामधीयानः खिस्तैः हिन्दुधर्मे क्रियमाणान्निर्मूलानसूयामूलान् वाऽऽक्षेपान् श्रावंश्रावं भृशमतपत् । तान् प्रतिकर्तुञ्च कृतसंकल्पो बभूव । धर्मप्राणपितुः पुत्रः सः स्वामिवरस्य

विवेकानंदस्य हिन्दुधर्मगौरवापादकैर्व्याख्यानैर्विवृद्धस्वधर्माभिमानः स्वधर्मस्य शुद्धमोजस्वि च रूपं वेत्तुं प्रकाशयितुं च निरणयत्। हिंदुधर्मग्रंथान् तस्यैतिहासिकं स्वरूपञ्च निपुणं निरीक्ष्यात्मसात्कृत्य च स दृढममन्यत यद् **"धर्मे उपास्थादिविषये च हिंदुधर्मोऽनुपममौदार्यं भजतिः–"** इति।

स्नातककक्षां यावन्मुख्यविषयत्वेन सः तत्त्वज्ञानमध्यैष्ट। तत्र पाश्चात्यतत्त्वज्ञानमेवातिशयेनाध्याप्यते स्म। अनुस्नातकवर्गे तेन भारतीयदर्शनमुपविषयत्वेनाधीतं किन्तु न स तत्पर्याप्तिज्ञानायामन्यत। अतः परीक्षासंबंधमन्तरैव तेन वेदान्तादिदर्शनानां मूलग्रन्था गंभीरमवगाहिता येन ख्रिस्ताक्षेपान् यथावदुत्तरितुं पार्येत। स हि प्राचीननमग्रंथावगाहनेन निःसंशय वुबोध यद् "वार्तमानिको हिंदुधर्मः, सत्यपि विचारविभववति महाग्रंथराशौ, न परधर्मप्रतीकाराय पर्याप्तं वीर्यमाधत्ते। धर्मनाम्ना नैकाः क्षुल्लका रूढयोऽनुस्रियन्ते, सारिष्ठा ओजस्विनश्चांशा नाद्रियन्ते। हिंदुधर्मेण पुरस्कृता विशाला जीवनदृष्टिः संकुचितैः सामाजिकविधिनिषेधैराकुलीकृताऽऽस्ते। समाजशरीरञ्च तेन रुग्णप्रायं प्रशिथिलावयवं परस्परावहेलनाकर्दमकलुषितं, विनश्यत्सत्त्वञ्चोच्छ्वसिति"। इति। एवमाकलय्य स ख्रिस्तानामाक्षेपनिवृत्तिपूर्वकं हिन्दुधर्मस्य तत्त्वदृष्टेश्च वास्तविकमनुपमञ्चौदार्यं प्रकाशयितुं बद्धकटिरभूत्। भारतीयविश्वविद्यालयेषु 'दर्शन' नाम्ना पाश्चात्यदर्शनानामेव प्रधानतयाऽध्यापनं भवति, सारिष्ठोऽतिविपुलो बहुमुखश्च भारतीयो दर्शनराशिरुपेक्ष्यत इत्यसंगताऽध्यापनव्यवस्थापि तं भृशं दुःखाकरोति स्म।

अनुस्नातकपरीक्षार्थं (एम्. ए.) तेन दर्शनविषयमाश्रित्य महानिवंधो व्यरचि यं दृष्ट्वा तस्याङ्लदेशीयोऽध्यापकः श्री **ए. जी. हॉग** एवमभणत् :– 'विचक्षणो राधाकृष्णः तत्त्वज्ञानस्य मूलभूताः समस्या यथावदाकलय्य, सम्यगवबुध्य च ता अतिनिपुणं विशदं च विमर्शितवान्, गंभीरस्याप्यस्य विषयस्य तदीया प्रतिपत्तिः नूनं विदुषोऽपि विस्मयं जनयति। आङ्ग्लभाषापाटवञ्चास्य विलक्षणमेधावित्वं प्रत्याययते" इति।

राधाकृष्णो बहुशोऽभाषत :–"धर्मो हि मुक्तरूपेषु विचारेषु, श्रेयः-संपादकेषु कर्मसु, न्यायपूर्णायां समाजव्यवस्थायाञ्च साधीयसीमभिव्यक्तिं संपादयेत्"। इति।

'हिंदुजीवनदृष्टिः' इति विषयमाश्रित्य इंग्लेंडदेशे कृतेषु व्याख्यानेषु स दृढं प्रत्यपादयत् "अद्यत्वे प्रकाशमानो हिंदुधर्म ऐतिहासिकीं स्वरूपघटनां कुर्वन्नेवास्ते। न तदनुयायिनो विकासस्य विरामचिह्नं प्राप्तमित्यभिप्रयन्ति। भारतीया तत्त्वदृष्टिः हि जीवनोत्कर्षः सततोद्यमसाध्य इति सम्मन्यते!"

"ये हिन्दवो रुढिपरायणाः सन्तो विकासशीलां जीवनदृष्टिमुपरुध्यन्ति नूनं ते सत्यस्वरूपं न यथावद् जानन्ति। सत्यानुभवैकतत्परा वयं पूर्वग्रहशून्या उद्घाटितदृष्टयश्च भवेम।"

"ईश्वरो न रूढिरूपोऽपि तु सत्यस्वरूपः। बहुत्र दृष्टचरं यत् कालान्तर उपयुक्ता रूढयः कालान्तरे विकासविघातका निरर्थकाश्च संपद्यन्ते। विवेक-चक्षुषाऽर्थशून्यानभ्युपगमान् सुपरीक्ष्य, तेषां परित्यागप्रवणो हि समाजः स्वास्थ्यमातनोति"। इति।

"हिन्दुधर्मः सदोत्कर्षप्रवणो भवति। सदाचारेष्विव बुद्धिव्यापारेष्व-प्यस्माभिः सदा जागरूकैः पर्यवेक्षणपरैश्च भाव्यम्। प्राचीनव्यवस्थानामनु-सरणं सदा विवेकविशुद्धमेव भवितुमर्हति"।

"भौतिकविज्ञानं नूनं जीवनोपकारकं वर्तते। किन्तु तदुपयोक्तुर्मनसो विशुद्धिं विना न तदुत्कर्षः श्रेयसे स्यात्। सदाचारदृष्ट्या प्राचीनजनादर्वा-चीनो जनोऽपकर्षमेव प्रकाशयते। विज्ञानेन भौतिक्यां समृद्धौ प्रचयं गतायामपि कोटिशो जना दीनदीना दुःखेन जीवनं निर्वहन्ति। अत्र मानवस्य भ्रातृभाव-शून्यतां स्वार्थपरायणताञ्च निमित्तमुत्पश्यामः।"

"आर्थिकी समानताऽवश्यमभ्युपेया। किन्तु न तदेव केवलं पर्याप्तम्। आर्थिकी पर्याप्ततैव न मनुष्यं "मनुष्यं" विदधाति। मनुष्यस्य यथार्थं मनुष्यत्वं तस्य दैवीसम्पदो विकासमालम्बते। आत्मप्रकाशस्योपलब्धिमन्तरा न दैवी-

संपदुपचिनोति। प्रेम्णः सौहार्दस्य च विस्तर एव मानवचेतसो वास्तवमभ्युदयं प्रसादञ्च तनुते। जगति न्यायस्य सदाचारस्य च विकास आध्यात्मिकसत्त्वस्य पुष्टिं विना किलाकाशकुसुमायते। न च लोकेऽध्यात्मपरिशुद्धिं विना शान्तिः समुदेति।"

वास्तविकोऽध्यात्मविकासः

"शरीरदार्ढ्यं बुद्धिप्रकर्षश्चाध्यात्मप्रकर्षादृते भयावहे भवतः। अध्यात्मप्रकर्ष एव संस्कृतिसमुदयस्य मानदंडः। प्राकृतिकं विज्ञानं भौतिकी वृद्धिश्च न स्वतः पर्याप्ते। सदाचार-सन्निष्ठे सुतरामावश्यके। मनुष्येण सनिश्चयं युक्तकारिणा भाव्यम्। स्वयं प्रचीयमाना प्रकृतिरेव नः श्रेयः साधयिष्यतीति न भ्रमितव्यम्। जडा हि प्रकृतिश्चेतनस्य मनुष्यस्य शुभोदर्कं प्रवर्तनमपेक्षते। यमनियमसंयतो मानव एव विज्ञानप्राप्तं बलं साधु प्रयुञ्जीत। तथा कुर्वंश्च संस्कृतिशिखरमधिष्ठातुं प्रभवति नान्यथा"।

"हिन्दुतत्त्वबुद्धिः खलु बुद्धिव्यापारमात्रेणाग्राह्यं सत्यं साक्षात्कर्तुमनारतं प्रवर्तते। तदर्थं च साऽऽध्यात्मिकीं शुद्धिमनिवार्यामामनुते। तत्त्वं तर्कमात्रग्राह्यमिति न साऽभिप्रैति। परिशुद्धा बुद्धिरेव सत्यस्य पन्थानं दर्शयितुमलम्। अयमेवाभ्युपगमः प्लेटो-सेंटपोलप्रभृतिभिः पाश्चात्यचिन्तकैरप्याद्रियते।"

"ईश्वरो नाम न निष्चेष्टं व्यापकं वस्तु"। स हि अन्तर्यामी सन् जगतः सर्गस्थितिसंहाराणां प्रवर्तकः। न हि सः कदाचिज्जगत् सृष्ट्वा विश्रान्ति निद्रासुखं वानुभवति। स हि प्रतिक्षणं सर्जनशील एवास्ते। लौकिक्य इतिहासघटना नूनं परमात्मनोऽभिव्यक्तेरवस्थाविशेषान् आवेदयन्ति। प्रकृतिद्वाराऽऽत्मानं प्रकटयन्नेव परमात्मा विभिन्नाकारो विराजते"।

"ईश्वरो नाम नास्माकं मनःकल्पनामात्रम्। स हि सचराचरस्याधारभूमिः"। इति।

धर्मस्वरूपम्

"धर्मो हि न्याय्यव्यवहारे, सर्वसत्वकरुणायां, सर्वसुखप्रवृत्तौ च प्रतिष्ठितः। साधवो हि मानवानां परस्परप्रीतिसंवर्धनशीलाः प्राणिनः। न निष्क्रियाः काचपुत्तलिकाः। सर्वसुखभावनैवताननारतं प्रवर्तयते। न केवलमात्मबुद्धया, देहबुद्धयाऽपि साधवः सर्वेषु समानभावं भजन्ति। सर्वप्राणिष्वात्मदृष्ट्या प्रवृत्तिमन्तं सत्पुरुषमेव साधुमामनन्ति"।

"भारतीयाः सन्तो न केवलं प्रवचनपाटवेन, प्रज्ञाविभवेन वा, अपितु हृदयस्यौदार्येणाध्यात्मिकप्रकर्षेण च यशस्विनोऽभवन्। धर्मविग्रहाणां तेषामात्मदीप्तिरेव नः शिरांसि नमयति, चेतो हरति, भावोन्नतिं च दिशति"। इति।

तत्त्वविद्यायाः प्रयोजनम्

"भौतिकलाभविषये निःस्पृहा तत्त्वविद्यैवाध्यात्मस्वातंत्र्यस्य परमं साधनम्। सा हि मनुजमुच्चैरन्तःस्थितिं गमयन्ती, परितः प्रवर्तमानायाः परिस्थितेः पारं च नयन्ती, जडस्य भौतिकजगतो बन्धनान्मोचयति। तत्त्वानुभवो हि, जडजगतो भोगैरप्राप्यस्यालौकिकानन्दस्यानुभवमुखेनात्मनो भोगदास्यं निवर्तयतेऽभौतिक आत्मप्रकाशे च प्रीतिं जनयति"।

"लोके न वै किमपि निष्कारणं निष्पद्यते। अन्तर्निगूढं वर्तमानाः संस्काराः प्राक्तनकर्मजन्या वासनाश्च नो भौतिकं संबंधं घटयन्ति। तुच्छत्वेन मता अपि जागतिक्यो घटना अस्मज्जीवनेऽकल्प्यं संस्कारमासञ्जयन्ति। कदाचिद् अनालोचितपूर्व आध्यात्मिकः संबंधः कञ्चित्प्रति नो निर्हेतुकीं रतिं विरतिं वा जनयन्नालक्ष्यते। केषुचिद् दृष्टमात्रेषु नश्चित्तं भक्तिसंभृतं द्रवति। नात्र हेतुं पश्यामः"।

"एतादृशीनां रतीनामरतीनां वा हेतुरस्मद्हृदयनिरूढा वासना एव भवितुमर्हन्ति। न ह्यत्र बुद्धिः प्रसरति। इति।

आङ्ग्लदेशीयो विश्वविख्यातस्तत्त्वचिन्तकः **'बर्नाड रसेल'** राधाकृष्णस्य परमः सखा बभूव। स हि न परलोके नापि परमात्मनि विश्वसिति स्म। एकदा स राधाकृष्णं सस्मितमपृच्छत् :–"ईश्वराङ्गीकारो नाम मनुष्यस्य पुरुषार्थविमुखताया बीजम्। धर्मोऽपि मानवस्य परस्परप्रद्वेषहेतुरिति मानवेतिहासः प्रमाणयति। तत्त्वविचारस्य, एतादृश्या आस्तिकतायाश्च वस्तुतो अहि-नकुलभावो जागर्ति। सत्यप्येवं किमिति भवान् तत्त्वविचारसंदर्भे धर्ममीश्वरं वाऽसकृदुदाहरति ?" इति। प्रसन्नवदनो राधाकृष्णोऽपि स्मयन्नेव प्रत्यभाषत :–

"धर्मः, ईश्वरो वा मानवस्य परमश्रेयसः साधने स्तः। अनलीकं धर्मानुष्ठानमीश्वरास्था च नैकेषां जगदुपकारकाणां महापुरुषाणां प्रवृत्तिबीजमिति नूनमितिहास एव प्रमाणयति। कामक्रोधाद्यभिभूतो मानवो यदि धर्ममीश्वरं वा पुरस्कृत्य स्वस्य दुर्वासना उपशमयितुं दुश्चरति तर्हि तत्तस्यापराधः। न खलु धर्मो नापीश्वरस्तत्रापराध्यति। भुजङ्गपीतं पयोऽपि विषभावमाप्नोति न तावता पयो विषहेतुरिति व्याहरेद् विचारवान्। सम्यगनुष्ठितो धर्मोऽच्छद्मनोपासितश्च परमेश्वरो व्यक्तेः साधुभावस्य, जगतश्च श्रेयसोऽनुपमं साधनमित्यवैतु प्रज्ञाधनो भवान्"– इति।

एवं मथितविश्ववाङ्मयस्य राधाकृष्णस्य कूलङ्कषा धीषणाऽप्रतिहतप्रसरा धर्मस्य तत्त्वस्य च निगूढं रहस्यमहर्निशं प्रकाशयन्ती विद्योतते स्म विश्वस्मिन्नपि विश्वे।

पंडितः जवाहरलालः

आढ्यकूले समुत्पन्नो नानाविभवलालितः ।
दास्यदारिद्र्यनाशाय लोकानां सततोद्यतः ।।
कारावासादिदुःखानि भजन् धैर्येण वीर्यवान् ।
जवाहरो महाभात्यो देशरत्नं विराजते ।।

अत्यौष्ण्यमतिशैत्यं वा शरीरस्वास्थ्यं दूषयति। तथैव अतिदारिद्र्यं प्रकृष्टविभवश्च पापरुचिं विलासिताञ्च परिपोष्य जनमन आविलयतः। उत्सर्गनियमस्यास्यापवादो विरलविरलो दृश्यते । दृष्टश्च सः समाजस्य महते सौभाग्याय कल्पते ।

मोतीलालो महाविचक्षणो वाक्कीलमूर्धन्यश्चासीत्। प्रभूतं धनमर्जतोऽस्य गृहे दुग्धसरित इव प्रवहन्त्य आसन्। १८८९ तमे ख्रिस्ताद्बे, नवेम्बर मासस्य १४ तारिकायां मोतीलालस्य रतिरूपा यथार्थनाम्नी पत्नी **स्वरूपराणी** पुत्ररत्नं प्रासूत। वैचक्षण्येन यशसा विभवेन च प्रथितस्य मोतीलालस्य पुत्रलाभः समग्रस्य प्रयागनगरस्य महोत्सवायाकल्पत। तूर्यध्वनिभिः, तोरणोत्सारणैः, मिष्टान्नराशिवितरणेन चानन्दातिशयमभिव्यञ्जयन्तौ नेहरुदम्पती जनगण-स्याभिनन्दनवर्षया भृशं स्नपितावभूताम्। पुत्ररत्नं चान्वर्थेन **जवाहरेति** नाम्ना प्रथितमभूत्।

नेहरुकुटुंबः पूर्वं काश्मीरेष्ववात्सीत्। वर्षशतकद्वयात् पूर्वं विशीर्णप्राये मुगलसाम्राज्ये **फरुक्षिआर-नामा** औरंगजबतनयो जवाहरपूर्वजं संस्कृतफारसी-विद्वांसं **राजकौलसंज्ञं** देहलीनगरं सबहुमानमनैषीत्। यमुनानालिकोपकण्ठे च तस्मै विस्तृतां भूमिं प्रासादञ्चोपायनीचकार। नालिकोपकण्ठमुपवसतः कौलकुटुंबस्य **'नेहरु'** इत्याख्या समजायत। नालिका लोकभाषायां 'नेहर' शब्देनोच्यते।

जवाहरस्य प्रपितामहो **लक्ष्मीनारायणो** देहलीं परित्यज्य कञ्चित्कालं आग्रानगरमुवास। ततश्च गङ्गायमुनयोः संगमशोभितं तीर्थराजं **प्रयागं** गत्वा तमेवात्मनो वासभूमिमकरोत्। तत्सुतः सेनानायकः सम्राड्ङ्गलशासनं सिषेवे। अल्प एव वयसि दिवंगते तस्मिन् तज्ज्येष्ठसुते **नंदलाले** कुटुंबभारः संपतितः। अल्प एव वयसि नंदलाले च दिवंगते कनिष्ठभ्राता मोतीलालो ज्येष्ठभ्रातुः परिवारस्य पोषणं सहर्षं स्वीचकार। जवाहरपिता स मोतीलालो वाक्कीलविद्यावैचक्षण्येन विपुलधनराशिमर्जन् महाराज इव विभववतामग्रेसरो बभूव। पार्वतीव पतिप्राणा सौशील्यमूर्तिर्माता स्वरूपराणी धर्मधना, औदार्य-विग्रहेवासीत्। धर्मनिरपेक्षस्य प्रतापवतः पितुः प्रभावातिशयाज्, जवाहरो धर्मभावनाशून्यः 'धर्मस्तु स्त्रीणामेवोपास्य' इति वितर्कशील आसीत्। तस्य जन्मदिनमतिविभवेन सममान्यत। तदा धान्येन तं तोलयित्वा दीनेभ्यस्तद्-धान्यं व्यतीर्यत। त्रयोदशहायनस्य जवाहरस्योपनयनविधिर्यथाशास्त्रमन्व-

ष्ठीयत। कमनीयाकृतेर्मुण्डितशिरसश्च तस्य रूपं तदा सुसंस्कृतस्वर्णकलशस्येव दर्शनीयमासीच्चक्षुष्मताम्। कौशेयवस्त्रावृतदेहः स्कंधन्यस्तदण्डः, करधृत भिक्षापात्रश्च स वामनरूपिणो विष्णोः सुषमामावहत्।

विद्यार्जनम्

धनाढ्यो मोतीलालः सुतस्य बालान्तरैः सह सामान्यशालायामध्ययनं नारोचयत। स हि गृह एवाङ्गलदेशीयैः शिक्षकैस्तस्य शिक्षामायोजयत्। किन्तु शिशोर्जवाहरस्य भावनाप्रवणं चेतो वत्सलया मात्रैव सरसतामापद्यत। सा हि तं क्रोडे निवेश्य रामायण-महाभारतकथाः, प्राचीनानां शूराणां सतीनाञ्च चरित्राण्यश्रावयत्। येन धर्मशिक्षां यथावदप्राप्यापि जवाहरः प्राचीन-संस्कारानात्मसादकरोत्। तथापि धर्मप्राणायाः सीतासावित्रीकल्पायाः स्व-रूपराण्याः तरुणे जवाहरे नाधिकः प्रभावः। यतो हि, विवर्धमाने वयसि, स पितृप्रभावाच्छन्नो धर्मानुसरणं नूनं स्त्रीणामेव व्यापार इति कलयति स्म।

पितेव पुत्रो जवाहरोऽपि हयारोहणोत्सुक आसीद्। अश्वप्रियेण पित्रा एकदा नवीनतया क्रीते जात्ये हये, तमारोढुमना जवाहरः पित्राननुमतोऽपि किङ्करमनादृत्याश्वमारुह्य सुदूरं गतवान्। पर्वतकायो वातरयश्च स उत्प्लवन् जवाहरं निक्षिप्य गृहं प्रत्यागतः। तथाभूतं तं दृष्ट्वा, जवाहरञ्चैकाकिनं तमारुह्य गतं श्रुत्वा, सपरिवारस्तातः सुतं मृगयितुमधावत्। अनधिकव्रणं स्वयमागच्छन्तं च पुत्रं परिपश्य, तं गाढमाश्लिष्य हर्षाश्रुभिः स्नपयामास।

एकादशवर्षीये जवाहरे सोदरा **विजयालक्ष्मीः** ततश्च नैकैर्वर्षैरपरा **कृष्णेति** भगिनीद्वयं विलंबेनाजायत। ते दृष्ट्वा एकाकिनोऽस्य भगिनीरूपं क्रीडनकमवाप्य महान् प्रमोदोऽजायत।

विदेशवासः

मोतीलालः पाश्चात्यसंस्कृतिरञ्जितः सन् पुत्रमपि तादृशं दिदृक्षुः त्रयोदशवर्षस्कमेव तमाङ्ग्लदेशं प्रेषयामास। तत्र चातिप्रसिद्धे **हेरोनाम्नि**-

विद्यालये सोऽध्ययनाय निवेशितः। पाठ्यविषयेषु सामान्यप्रज्ञोऽपि जवाहर इतर-विषयाध्ययनपटु रासीत्। येन राष्ट्रान्तराणामपि राजकीयप्रवृत्तिविज्ञोऽन्यान् सतीर्थ्यान् तत्रातिशेते स्म। १९१० क्रिस्ताब्दे केम्ब्रिज विद्यापीठस्य बी. ए. परीक्षामुत्तीर्य स 'बेरिस्टर' पदवीलाभायोपाक्रमत। तेषु दिनेषु प्रकृतिराम-णीयकं दृष्टुमनाः सो दर्शनीयं नोर्वेदेशं जगाम। निखिलं दिनं पर्वतपर्यटनेनाति-वाह्य श्रान्तशरीरो जवाहरः निवासनिकटस्थं हिमशीतं प्रस्रवणं स्नातुं प्रविवेश। शैत्येन जडीभूतदेहो विवशात्मा च सः प्रवाहप्रवाहितो जलवेगेन सुदूरं नीयमानः कथञ्चिन्मित्रेण पादे गृहीत्वा संरक्षितः। साहसैकमतिरयं तदा क्षणादेव प्रकृतिं प्रपेदे। भूयोऽपि स नैकान्यसाधारणानि साहसानि चकार। एवं बहुशः स रात्रावेकाक्येव लंदननगरे सुदूरं पद्भ्यामेव पर्यटति स्म।

स्वदेशागमनम्

सप्त हायनानि विदेशेष्वतिवाह्य वत्सो मे प्रत्यागच्छतीति ज्ञात्वा मातुः हृदयं हर्षस्यातिवेलामस्पृशत्। "एतन्नु मे पुत्राय रोचते, स हि स्वप्रकोष्ठ-मेतादृशं विभूषितं रोचयते। तस्यैतानि भक्ष्याणि बहुमतानि"। इत्येमादि-हर्षोद्गारैः सा स्वं गृहजनांश्च बहुदिनानि कार्यव्यग्राण्यकरोत्। तदागमन-दिने तु ब्राह्म एव मुहूर्ते स्नात्वा देवानभ्यर्च्य, गृहमन्तर्बहिर्विविधरङ्गैः रञ्ज-यित्वा, तोरणान्याबध्य, द्वारदत्तलोचना च विस्मृतान्यवृत्ताऽतिष्ठत्। हयो-त्तमाभ्यामाकृष्यमाणे रथे च गृहाङ्गणे स्थितिमापन्ने सर्वे तं प्रत्यधावन्। ततश्च कामकमनीयं कोमलगात्रं चञ्चलगतिं तरुणमवतरन्तं दृष्ट्वा सर्वे तमावृणवन्। स हि पितरौ प्रणम्य, अनुजां विजयलक्ष्मीं पृष्ठे प्रताड्य, अदृष्ट-पूर्वां कृष्णामाचुम्ब्य, परिचितांश्च सहासं शिरो नमयित्वा संभाव्य, परिजनान् हस्तमुद्यम्य कुशलवार्तामापृच्छ्य, सुचिरात् विवृतद्वारनयनैः सोत्सुकं प्रतीक्ष-माणमिव प्रासादं प्राविशत्।

अथ गृहजनैः सुहृद्भिश्च सार्धं विस्रम्भकथाभिः कतिचिद् दिनानि सुखेनाति-वाह्य स वाक्कीलकर्मणि प्रवृत्तोऽभवत्। वाक्कीलवरेण्यस्य पितुः पुत्र इति

न तेन तत्र कार्यमन्वेष्टव्यमासीत्। पित्रैव स्वयं स्वस्य लघूनि कार्याणि तस्मै निरदिश्यन्त। बहुशः स बुद्धिविभवेन प्ररूढमतिमपि पितरं व्यस्मापयत्। किन्तु तस्मिन् कर्मणि न सुदीर्घं जवाहरमनोऽरज्यत।

करुणाधनो जवाहरः

मनःखेदं शमयितुं स एकदा मित्रैराकारितः मृगयार्थं जगाम। बाल्यादेव प्राणिमात्रप्रेमिणस्तस्य जीवहिंसायां न चेतः प्रासरत्। अथापि विनोदमात्रमेतदिति मत्वा वने मित्रैः सह सभुशुण्डिर्बभ्राम। तत्र च प्रमादादेव जातेन गुलिकाप्रहारेण भल्लुक एको विद्धोऽभवत्। तदाक्रोशं श्रुत्वा मथितमनाः सः तमुपाधावत्। किन्तु तद्गमनात् पूर्वमेव तपस्वी स भल्लुको हत्यादुःखमाख्यातुमिव स्रष्टारमुपजगाम। अन्यदापि एवमेव प्रमादादसौ हरिणवधहेतुर्बभूव। कोमलाङ्गस्य विस्फारितार्द्रनेत्रस्य तस्य वधात्परं संविद्धचेताः करुणाधनः स न कदापि मृगयार्थमगच्छत्। न चास्त्रसंग्रहमप्यकरोत्।

एकदा दुर्भिक्षपीडितायै जनतायै साह्यधनं याचितुं केचन युवानो धनाढ्यं मोतीलालमुपासर्पन्। तेषां कोलाहलेन क्रुद्धो मोतीलालस्तान् विद्रावयितुं द्वाःस्थमादिशत्। तदैव तत्रैव स्थित्वा कलकलायमानान् तानकस्मात्तत्रागतो जवाहरो ददर्श। क इम इति द्वाःस्थं पृष्ट्वा तेन च यथार्थं प्रबोधितः सः तान् सस्नेहं स्वप्रकोष्ठं निनाय। तत्र भोजनं पानीयञ्च तेभ्यः साग्रहं प्रदाप्य, एकाधिकशतं रूप्यकाणां सहर्षं व्यतनोत्। स प्रसन्नांश्च तान् सबहुमानं व्यसर्जयत्। दीनानां दुःखवार्तां श्रुत्वा भृशं दुद्राव दीनबंधोः तस्य चेतः।

राजकीयस्थितिः

तदा भारतस्य राजकीयस्थितिर्विसंष्ठुलाऽवर्तत। उद्दाम-विनीतेतिसंघद्वये विभक्ताऽभूद् राष्ट्रिया महासभा। उद्दामानामग्रणीस्तिलकः, विनीतानाञ्च मोतीलालप्रभृतयः। जवाहरः पितृपथमनुसरन्नपि न विनीतमते समाहितमना आसीत्। **महात्मा गांधिर्न** तावत्कालं यावत् राष्ट्राग्रणीपदं प्राप। राज-

कीयेष्वपि कर्मसु धर्मस्येश्वरस्य सदाचाराणाञ्च प्राधान्यं पुरस्कुर्वतो गांधेः कार्यपद्धतिरपि न तदानीमरोचत जवाहराय। ततः सायमनसमितेर्विरोधायामृतसरनगरे सम्मिलिते महति जनसम्मर्दे निर्दयं गुलिकावृष्टिमातनोदाङ्ग्लशासनम्। तेन च तत्र चतुःशतं जनाः क्रूरं यमसदनं प्रापिताः। शासनस्यैतां नृशंसतां परिपश्य गांधिमोतीलालप्रभृतयः तद् भूशमनिन्दन्। किन्तु कथंङ्कारं शासनप्रतिकारः कर्तव्य इत्यत्र गांधिरेव प्रमाणमिति दृष्ट्वा, गांधेश्च निर्भीकं शासनप्रतीकारायोजनं निभाल्य, मोतीलाल इव साहसप्रियो जवाहरोऽपि तच्छिष्यतां स्वीचकार। भारतपारतंत्र्यमेव सर्वानर्थबीजमिति असकृत् प्रतिपादनपरो महात्मा नेहरोश्चेतोऽयस्कान्तोऽय इव आचकर्ष। स हि गांधेः प्रथमपरिचय एवानुभूतं तत्प्रभावविशेषमेवं निरूपयति :–"गांधिरतिनम्रोऽपि वज्रदृढः प्रातीयत। तस्य भाषार्जवयुक्ताऽसंदिग्धा हृदयादेवोद्गताऽभवत्। तद्वाणी प्रतिपदं प्रामाणिकतां प्रत्याययतेस्म। नूनं तस्य मृदुनी अगाधे च नेत्रे राष्ट्रभक्तेः पूरमिवास्रावयताम्। धैर्यमूर्तिः स देशवासिनो दीर्घसंघर्षायानुपमत्यागाय च सन्नाहयितुं प्राचोदयत्"। स एवं निजगाद :– "बलोन्मत्ताद् विदेशशासनात् स्वातन्त्र्यमाच्छेत्तुं सर्वसमर्पणायोद्युक्ता भवन्तु भारतीयाः। अहिंसैकव्रता अपि न वयं शासकशासनमङ्गीकुर्म इति घोषयन्तः कषाघातान् यष्टिप्रहारांश्च सहासं सहेमहि। मां यदि भवन्तो नेतारं मन्यन्ते मद्दर्शितः पन्थाः सर्वथानुसर्तव्यः। यदि मां नेतृकर्मण्ययुक्तं पश्यन्ति भ्रंशनीयोऽहं नेतृपदात् शूलं वाऽऽरोपणीयः। किन्तु यावदहं सूत्रधारस्तावन् मत्कृतं नियमनमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्।" एवमादि भणित्वा, सोऽसहकारयुद्धं घोषयामास"। इति। तदनु सत्यपि नैकशो मतवैलक्षण्ये, नेहरुः आस्वातंत्र्यलाभं गांधिमेव गुरुमकल्पयत्।

१९१६ ख्रिस्ताब्दे जवाहरस्यातीव सुरूपया, मृदुलया अपि तेजस्विन्या **कमलाख्यया** कन्यया सह विवाहविधिः विभवान्वितेनोत्साहेन निरवर्त्यत। कमला स्वातंत्र्यप्रिया, अतः पतिपरायणापि पत्या नैकशः संघर्षमवाप। अथापि प्रीतिमतोस्तयोर्मतिभेदप्रयुक्तः कलहो न चिरायावर्तत।

यातनापरंपरा

१९२१ खिस्ताब्दे नागपुरनगरे संवृत्ते महासभाधिवेशने गांधिप्रेरित: सत्याग्रहप्रस्ताव: पारितोऽभूद्। "ब्रिटिशशासनमत्याचारभूयिष्ठम्। समग्रोऽपि देशस्तेन महाकाराग.रतां नीत:। अतस्तस्याहिंसक: प्रतीकार एव न: कर्तव्यम्"। इति महासभादेशं श्रावयितुं ग्रामंग्रामं भ्रमन्तो देशभक्ता: श्रममविगणय्य तं घोषयन्ति स्म। जवाहरस्तु यूनामग्रणी: सन् वात्येव वेगेन ग्रामेषु सञ्चरन्, शासनविद्रोहमुपादिशत्। अथ च आङ्ग्लयुवराजस्य प्रयागामनसमये, न तत्सत्कारोऽपि तु कृष्णध्वजैरवमाननैव कर्तव्येत्युपदिशन्तौ मोतीलालजवाहरौ राजद्रोहाभियोगेन पण्मासभोग्यं कारागारं प्रापितौ। इदंप्रथमतया प्राप्तमिमं कारावासं सहासमङ्गीचकार सेवाधनो जवाहर:। गृहीतमुक्तश्च स: पुनरपि कृपकानां शासनेन क्रियमाणस्य दमनस्य शोषणस्य च प्रतिकाराय ग्रामेग्रामे भाषणानि कुर्वन् शासनेनाऽभियुक्त आसीत्। अधिकरणस्थलं नीतोऽसौ नात्मत्राणाय प्रावर्तत। स हि प्राड्विवाकमेवमभणत् –"अस्माकं शस्त्राणि प्रेम-त्यागमयानि विद्यन्ते। वयं किल स्वान्त्याय युध्याम:। न वयं कस्यापि राष्ट्रस्यानिष्टं कामयामहे न च कमपि शासितुमभिलषाम:। अन्य इव वयमपि स्वायत्तशासना: स्वाभ्युदयप्रवणाश्च भवेमेति नोऽध्यवसाय:"। पुनश्च सोऽवादीत् :–"भारतमातु: स्वातंत्र्याय प्रवर्तमानोऽहमात्मानं भाग्यवन्तं कलये। महात्मनो गांधेरनुयायित्वं हि मे तद्भाग्यं द्विगुणीकरोति। स्वस्य शुभभावनासिद्ध्यर्थं प्राणपरित्यागोऽपि नूनं मनुजजीवनं सफलयति"–इत्यादि। एतद्धि त्रयस्त्रिंशद्वर्षीयो जवाहरो जगाद।

तस्य गृहे विग्रहवती लक्ष्मीर्विरराज। विभवभूयिष्ठे गृहे विलाससामग्री अनायासं सुलभाऽभूद्। सुरूपा प्रीतिमती च भार्या, वत्सला माता, स्निग्धे स्वसारौ, अनुकूल: परिजन:, एवं भोगसुलभे सर्वस्मन्नप्यस्मिन् वर्तमानेऽपि देशदास्यखिन्नो लोकप्रियो जवाहरो देशमुक्त्यै पुनरपि वर्षद्वयभोग्यं कारावासं वरयामास।

एकदा सद्य एव कारामुक्तं जवाहरं **ग्रीनवुडाख्य**: प्रयागमुख्यप्राड्विवाकः सस्नेहमाजुहाव। मधुभाषी स हि नैकाभिर्विधाभिस्तं भूरि प्रशशंस। "आङ्ग्लशासनं वस्तुतो भारतश्रेयः कामयते। विधानस्य नवनिर्माणेन च देशस्याभ्युदयं चिकीर्षति। एतादृशे देशहितकर्मणि तद्धि भवादशां प्रज्ञावतां साह्यं कांक्षते। अतो शासनविरोधमार्गं परिहाय शासनसहायो भवतु भवान्"– इति च निवेदयामास। पुनश्च स्मितमुखः स नेहरुं लोभयन्निवाभणत् :– "चेद् भवान् प्रस्तावमिममभ्युपगच्छति राजप्रतिनिधेः (वाईसरायस्य) मंत्रिष्वन्यतमो भविष्यति। स्वदेशश्रेयश्च घटयितुं शक्ष्यति"इति। श्रुत्वैतत्पुरुषर्षभो जवाहरोऽभाषत–"नैवं मंत्रिपदलोभेन मां वञ्चयितुमर्हति भवान्। शासनं स्वस्य स्थितिं द्रढयितुमेव विधाननिर्माणस्य जालं विस्तारयति। न मां तज्जालपतितं द्रक्ष्यति भवान्"। इति। उत्तरमिदं श्रुत्वा स्तब्धीभूतः सः प्राड्विवाको (न्यायाधीशः) यथागतं प्रतिनिवृत्तः। भारतशासनेन जवाहरमनुनीय स्वपक्षपातिनं विधातुमेव स प्रेषित इत्यवागच्छद् जवाहरः पश्चात्।

नगरपालिकाध्यक्षः

प्रयागनगरपालिकायाः प्रमुखसभ्यत्वेन निर्वाचितो जवाहरः तत्र लोकाभ्युदयाय नागरिकव्यवस्थां चारु संपादयितुं भूरि प्रायतत। स हि शासनकृतानवरोधान् अविगणय्यानेकान् दुर्वृत्तानधिकारिणोऽर्धचन्द्रं दत्वाऽधिकारभ्रष्टानकरोत्। तस्य लोकप्रियतां कार्यदक्षतां च विभाव्य संतप्तेन शासनेन बहवः प्रत्यवायाः समुपस्थापिताः। तैः क्लिष्टः स विवशीभूय वर्षद्वयात्परं तत्पदं तत्याज।

कारावासक्लेशः

पञ्जाबप्रदेशे **नाभा**नामकं देशिकराज्यमवर्तत। तन्नृपो राष्ट्रभक्त इति तं विस्थाप्याङ्ग्लप्रतिनिधिर्निवेशितः। एतदसहमाना तत्रत्या प्रजा सत्याग्रहपराऽभवत्। प्रजाप्रतीकारं द्रष्टुं निमन्त्रितो जवाहरस्तद्भूमिं स्पृशन्नेव

सैनिकैर्गृहीतो मलीमसेऽनेकजन्तुसेविते च कारागृहे निवेशितः। न्यायालयं नीतश्च सः प्राड्विवाकं स्वस्य दोषपत्रं ययाच। किन्तु विधिशून्ये तत्र न्यायागारे न कोऽपि नियमविधिरन्वष्ठीयत। 'भवतोऽत्र प्रवेश एवापराध' इत्युक्त्वा स पुनः कारां प्रेषितः। तत्रत्यं नियमान्ध्यं पश्यन् जवाहरो व्याकुलचेता अपि ओषधिरूद्धवीर्यः पन्नग इव दुःखेन पञ्चदश दिनान्यगमयत्। तत्र वास-स्थानं मलिनमलिनं भोजनञ्च पशुभिरप्यग्राह्यमिति रोगाक्रान्तः समजनि। तादृशं तं श्रुत्वा तज्जनकः तूर्णं तत्रागतः, तञ्च मोचयित्वा गृहं निनाय। सुकुमारशरीरस्य जवाहरस्य जन्तुभिः क्षुधया मनस्तापेन च क्लिष्टः कायः तदनु चिरेणैव स्वास्थ्यमाप।

साहित्यरचना

भूयोभूयः कारावासं प्रपन्नो जवाहर एकदा दीर्घकालीनं कारावासमनु-भवितुं देहरादूनकारायां निवेशितः। तत्र स्थितेन तेन मनःसंतापमुपशमयितुम्, अदम्यामुच्छ्वलच्छक्तिञ्चोपयुक्ते कर्मणि योजयितुं, प्रियपुत्र्यै **इन्दिरायै** रोचकशैल्या निपुणं निरूपितो भारतेतिहासः पत्रपरंपरया प्रेषितः। ततश्च समयान्तरे स्वस्यात्मकथा विरचिता या भारतीयनवोत्थानस्य स्वरूपं साधु परिचाययति, विविधानां महापुरुषाणाञ्च स्वभावविशेषं श्लिष्टतया निरूपयति। आङ्ग्लभाषायामसाधारणं प्रभुत्वं, विषयान्तरङ्गप्रवेशसामर्थ्यं, हृदयङ्गमा निरूपणशैली, कल्पनाप्रौढिश्चेत्यादयो रचनागुणा अस्य कृतिषु प्रचुरं वर्तमानाः सहृदयचेतांसि निपुणमावर्जयन्ति।

द्वितीये जागतिके युद्धे विजृम्भमाणे केचन **सुभाष**प्रभृतयो नेतारः ब्रिटिश-शत्रुभिः संधायाङ्ग्लेभ्यः स्वातंत्र्यमाच्छेत्तुमैच्छन्। किन्तु विपरीतकारिभिर्-जर्मन-जापान-इटालिदेशैः संधानमयुक्तं मन्वानो महात्मा गांधिः नैतदुचित-मपश्यत्। आङ्ग्लैर्यदि तत्संघान्तर्गतं स्वातंत्र्यमनुमन्येत तदपि नो बहुमतं स्यादिति च तेन विज्ञापितम्। किन्तु **सुभाष**मुख्यैरन्यैर्महासभाकर्णधारैर्नैत-दङ्गीकृतम्। एतेन महासभयाऽनादृतमाङ्ग्लशासनं रुष्टमासीद्। मुस्लिमलिग-

नेतारं कुटिलमतिं **झिन्ना**महाशयं च प्रोत्साह्य तन्मुखेन भारतस्य हिन्दु-मुस्लिम-भूभागौ कल्पनीयाविति विषयः तेन पुरस्कृतः। अस्य चाङ्गीकारो न कदापि महासभासम्मत इति तन्नेतारो सडिण्डिममनेकशोऽप्रथयन्। अनेन विवादेनाङ्गला भारतं स्वान्त्यवञ्चितं चिकीर्षन्तीति परिभाव्य, गांधिमहात्मना पूर्वं व्यक्तिशः सत्याग्रह आद्रियत। **विनोबा भावे** चास्याग्रदूतोऽकारि। तृतीयश्च **नेहरु**महाशयः। स हि प्रयागनगरे युद्धविरोधं कुर्वाणो गृहीतः कारगारे च निक्षिप्तः। ततः पुनश्च राजकीयचर्चामिषेणाचिरादेव स विसृष्टः।

अन्तिमसंघर्षः

स्टेफर्ड क्रिप्स नाम्नः कस्यचित् भारतमित्रत्वेन मतस्याङ्गलस्य प्रामुख्ये समितिरेका प्रेषिता ब्रिटिशशासनेन। तया पुनरत्रत्यैर्नायकैः सह सम्मन्त्र्य, भारतसाह्यमधिगन्तव्यं महायुद्ध इत्यासीदभ्युपगमः। किन्तु भारतविभागाग्रहिणा मुस्लिमनेत्रा तस्योद्योगो विफलतां नीतः। मुस्लिमसङ्गस्य विरोधं पुरस्कृत्य धूर्तशिरोमणय आङ्गला भारताय स्वातंत्र्यदानं नेच्छन्ति–इति विभाव्य, **'कार्यं साधयेद् देहं वा पातयेद्'** इति दृढमत्या महासभया चरमं संघर्षमभिलक्ष्य महदधिवेशनमाकारितं मुंबापुर्याम्। **गोवलियाटेंक** मैदानाभिधे (अद्य अगस्त क्रान्तिमैदानाभिधे) विशाल उद्याने, विस्तृते मण्डपे, भारतस्यात्मभूतानि राष्ट्रसेवैकव्रतानि नररत्नानि सममिलन्। अस्याधिवेशनस्य निर्णयान् सकुतूहलं प्रतीक्षन्ते स्म जागतिका जनाः। महात्मगांधेर्नेतृभावे **पूर्णस्वातंत्र्यमेव** पणो नो युद्धसाह्यस्येति प्रस्तावः सोत्साहं सजयघोषं च पारितः। १९४२ खिस्ताब्दस्यागस्तमासस्याष्टमे दिने प्रस्तावे पारितमात्रे, तन्मध्यरात्र एव सर्वे सम्मिलिता महासभानायका गृहीताः शासनेन, विविधासु कारासु च सन्निरुद्धाः। न केवलं मुंबामुर्यामपि तु समग्रे देशे, ग्रामेषु, नगरेषु च वर्तमानाः सर्वे राष्ट्रभक्ता निगृह्य कारागारेषु निवेशिताः। वर्षत्रयव्यापिनि अस्मिन् कारागृहवासे जवाहरेण **'भारतगवेषणा'** (Discovery of India) इति भारतस्य सांस्कृतिकं, राजकीयं, प्राकृतिकं च

विशेषं गर्भीकुर्वन् महाकायो ग्रंथो विरचितः। प्रकाशितमात्र एव यस्मिन् लक्षशो ग्रंथाः सर्वदेशेष्वहमहमिकयाऽक्रियन्त।

ततश्च महाप्रज्ञं विजयिनमपि रूढिदासं **चर्चिलं** तत्पक्षं च पराजित्य श्रमिकपक्षः शासकोभूदाङ्गलदेशे।

तस्य प्रधानमंत्री **एटली** महोदयो भारताय स्वातन्त्र्यं दातव्यमित्यभिप्रायेण भारतीयराजकीयपक्षैः सह सम्मन्त्रणाय राजप्रतिनिधिमादिदेश। तदनुसारं हिन्दुस्थान-पाकिस्तानेति विभज्य द्विधा भूखण्डेऽस्मिन् स्वातंत्र्यं प्रवर्ततामिति शासननिश्चयो जातः। तदङ्गीकारे, स्वाभिप्रेता भारताखण्डता नश्येद्, अनङ्गीकारे च दास्यानुवृत्तिरित्युभयतो पाशारज्जुं पश्यद्भिर्महासभानेतृभिर्गान्धिमहात्मनो विरोधमविगणय्यापि भारतविभागोऽङ्गीकृतः। तत्र च पुनः स्वतंत्रभारतस्य मुख्यामात्यपदमापादितो जवाहरः। अयं किल चिरात् स्वातंत्र्यस्वप्नद्रष्टा स्वतंत्रे भारते सामाजिकीमार्थिकीं राजकीयाञ्चोन्नतिमुद्भावयितुं द्रढसंकल्प आसीत्।

जातिसंघर्षो हिंसाताण्डवञ्च

चिरादनेकेषामुद्भटानां राष्ट्रभक्तानां बलिदानेन स्वातंत्र्यलाभो जात इति नूनमुत्साहस्यानन्दस्य च परां काष्ठामस्पृशद् भारतीया जनता। विभक्ते भारते उभयभागयोर्जनताः शासने च मिथः सख्येन प्रवर्तिष्यन्ते स्वां स्वामुन्नतिं च विधातुं कृताध्यवसायाः स्युरिति मतमासीज्जवाहरादिभिर्नेतृभिः। किन्तु हन्त ! लब्ध एव स्वराज्ये पाकिस्तानगता मुस्लिमास्तत्रत्यानां हिंदूसिख्खानामुन्मूलनायैव प्रावर्तन्त। तत्र हि पितृषु पश्यत्सु शिशवः पाषाणेष्वास्फोट्य मारिताः, युवतयोऽपहृताः, निःशस्त्रा जनाः शस्त्रसात्कृताः, गृहाः प्रज्वालिताः, एवञ्चानेकेऽवर्णनीयाः पाषाणानामप्यश्रुविमोचकाः क्रूरक्रूरा अत्याचारा अनुष्ठिताः। पाकिस्तानात् कथञ्चित्पलाय्यागतानां हिन्दूसिक्खानां करुणकरुणाः कथाः श्रुत्वा जातवेपथवो मन्युमन्तोऽत्रत्या हिंदुसिख्वा वैरेण परिध्मात-

मनसो नष्टविवेकाश्च सन्तोऽत्र वसत्सु मुसलमानेषु क्रूरकर्माणः संवृत्ताः। भारते वर्षे सर्वधर्मीयाणां समानोऽधिकार इति कृतसंकल्पेऽपि शासन एतत्प्रतिकारकार्यमतिकठिनमभवत्। चिरात् सर्वधर्मसमभावं शिक्षिता उदारचेतसोऽपि हिंदवः प्रतिदिनं पाकिस्तानपशुकर्माणि श्रावंश्रावं भारतशासनस्य मुस्लिमप्रीतिमनिन्दन्। सत्यपि तादृश्यां विषमायां स्थितौ नरशार्दुलसरदारपटेलसहायो जवाहरः कथञ्चिद् भारते शान्तिरक्षामातनोत्। जवाहरेऽनितरसाधारणी लोकप्रीतिरेव तदा जवाहरस्य नेतृत्वरक्षायै अलमभूत्। पाकिस्ताने हिंदूसिख्खानां करुणं कदनं भवतीति श्रुत्वा व्यग्रचेता जवाहर आत्मरक्षामविगणय्य तत्र स्वयं गतः। तत्रत्यप्रधानमन्त्रिणं सहकृत्वा संहारभूमिं च गत्वा यथाशक्यं हिंदुसिख्खान् ररक्ष, तेषां भारतागमनव्यवस्थाञ्च समपादयत्।

अखंडभारतव्रतिभिः जवाहरसरदारप्रभृतिभिः कथं भारतविभागोऽनुमत इति बहूनां विचिकित्सा भवति। अत्रेदमवधेयम्—स्वातंत्र्यप्राप्तेः पूर्ववर्षे महासभा-मुस्लिमसंघयोः संयुक्तं प्रायोगिकं मन्त्रिमण्डलमारच्यत। तत्र मुस्लिमप्रतिनिधिभिः शासनकर्मणि प्रतिपदं प्रत्यवाया उपास्थाप्यन्त। येन, प्रजोत्कर्षस्य कार्यं सर्वथाऽवरुद्धमासीत्। इयमेव स्थितिः सर्वदाऽनुवर्तेत चेद् गतिरोधः स्यात्, प्रजाभ्युदयसंकल्पाः स्वप्नायमानाः स्युरिति च संभाव्य, उपायान्तरमपश्यन्तो विवशा महासभानेतारो भारतविभाजनमङ्गीकृतवन्त इति। अन्यच्च, भारतनेतृभिर्मतमभूद्यद् लब्धे स्वीयेऽभिमते शासने, पाकिस्तानशासकाः प्रजाश्च स्वाभ्युदयकर्मणि निरताः सन्तो जातिप्रद्वेषं विस्मरेयुः, अभ्युत्थितमपि तमुपशमयेयुः। पाकिस्तानस्रष्टा झिन्ना भूयोभूयस्तत्तथाख्यापयत। तस्मिन् श्रद्धावन्तो ऋजुमतयो महात्मनः शिष्या नूनं प्रतारिता बभूवुः।

धर्मभेदमाश्रित्य परस्परं घ्नत्सु पातकिषु नितरां चुकोप जवाहरः। एकदा देहलीनगर्यां सञ्चरन् स प्रधानमंत्री रक्तेक्षणमुद्यतखड्गं सिख्खं यवनमेकं प्रहर्तुकाममपश्यत्। तथाभूते तस्मिन् दृष्टमात्र एव जवाहरो वाहनादुत्प्लुत्य, तस्य हस्तात् खड्गमाच्छिद्य, तं क्रोधकम्पितकण्ठरवेणोपालभत। तथैवान्यदा

मुस्लिमस्यान्यस्य पणिं दग्धुमुद्यतं जनगणं निवारयामास। स न कदापि स्वदेहसुरक्षाविचारेण कर्तव्यान् न्यवर्तत।

विश्वनेता जवाहरः

द्वितीयविश्वयुद्धात्परं विश्वराष्ट्राणि साम्यवादिनां तद्विरोधिनाञ्च दलद्वये विभक्तान्यासन्। परस्परंप्रद्विषतोः तयोः कदा नु संघर्षो जगद्विनाशाय परिणमेदिति भीतभीतमिवाभवज्जनमनः। अण्वस्त्रसज्जानां समानबलानां राष्ट्राणां संघर्षकण्टक उन्मूलनीय इति शुभाशयेन पंडितवरो नेहरुरपक्षपातिनां राष्ट्राणां समूहं संघटयितुमुचितमपश्यत्। युद्धभीतिञ्च परिपश्यन् स युद्धबीजमुन्मूलयितुमहर्निशमयतत। तदर्थं च सर्वराष्ट्रसंघस्य (U.N.O.) तटस्थतां शक्तिमत्ताञ्चोपोद्बलयितुमुपायानाद्रियत। काश्मीरप्रदेशे पाकिस्तानेनाक्रमिते, राष्ट्रसंघं निर्णयायोपधावतोऽस्येदमेवासीदभिप्रेतम्। किन्तु हन्त! कुटिलमतयो महाराष्ट्राणामग्रण्यस्तस्य न्याय्यमपि पक्षमुपेक्ष्य, कुटिलैरुपायैः काश्मीरगतं व्यवहारं ग्रंथिभूयिष्ठं दुःसाध्यसमाधानञ्च व्यदधुः।

एवमेव चीनदेशस्य मैत्रीं कांक्षन् भद्रभावो जवाहरः प्रतारणाभाजनं बभूव। स हि नवीनतया चीनदेशे स्थापितं साम्यवादिनां शासनं भूरि प्रशशंस। तच्छा-शकैश्च मैत्रीं द्रढयितुं तत्प्रधानमंत्रिणं भारते निमन्त्र्य सबहुमानं तं सत्कृतवान्। 'हिंदीचीनी भाईभाई' इति लक्षशो जनैः कृतेन घोषेण च तदा भारतभूरापूर्यत। किन्तु तिबेटप्रदेशं ग्रसित्वा तद्द्वारा च भारतमाक्रम्य, 'साधौ शाठ्यं प्रयोजये'-दिति चीनदेशो नूत्नमेव व्यवहारसूत्रं प्रवर्तयामास।

उद्योग-यंत्ररचनाध्यवसायः

वर्षसहस्राद् दास्यमनुभवन् भारतवर्षोऽतीव दारिद्र्यमाप्तवानस्ति। सत्यपि प्रभूते खनिजद्रव्यगणे, सत्यामपि विपुलायां प्राकृतिकसंपदि, सति च विश्वस्मिन् विश्वेऽतिशयत्वेन द्वितीयतां प्राप्ते जनसमुदाये, सत्स्वप्येतेषु धनाढ्य-तासंपादनक्षमेषु कारणेषु, संपदां यथावद् विनियोगाभावाद्दीनतमां दयनीयाञ्च

दशामनुभवति भारतराष्ट्रम्। भारतपुत्रपुत्र्यो विविधासु विद्यासु, कलासु, विज्ञानं च प्रथितयशसः। यदि तेषां बुद्धिविभवः, जनतायाश्च क्रियाशक्तिः, समुचितेन पथोपयुज्येते, नूनं देशोऽयमाढ्यतमदेशानामन्यतमो भवेदिति समीक्ष्य, विज्ञानसुलभानामुपायानामाश्रयणमन्तरा न देशसंपद उल्लासः सुकर इति च विचार्य, प्रधानमंत्री नेहरुर्महतां जलबन्धानां, कुल्यानाम्, अयो-निर्माणयंत्रगृहाणां, यंत्रनिर्माणोद्योगानाञ्च प्रतिष्ठापनपरोऽभवत्। द्वितीय-विश्वयुद्धसमये युद्धसामग्रीनिर्माणव्यापृतेषु देशान्तरेषु, भारते केषाञ्चिदु-द्योगानां प्रस्थापनाऽभवत्। किन्तु ते व्यक्तिशः स्वार्थलाभैकदृष्टिभिरुद्योग-पतिभिः स्थापिता इति, बहुधनापेक्षाणां प्रारंभे लाभशून्यानां मौलिकाना-मुद्योगानामभाव एवासीत्। तच्च प्रभूतधनवता प्रभविष्णुना शासनेनैव कर्तुं शक्यमिति पर्यालोच्य, श्रीनेहरुर्विशिष्टानां तज्ज्ञानामुपदेशमासाद्य, विदेशे-भ्योऽपि च निष्णातान् धनयंत्रादीनि चोपलभ्य, महत उद्योगानस्थापयत्। धूमशकटयंत्राणां तदासनगृहाणां (engines & cariages) च निर्माणाय द्वित्राण्युद्योगगृहाणि, रासायनिकभूरसकानां (chemical manur) कृते सिन्दरी-यंत्रशाला, अयसो नानाविकारनिर्माणाय च दुर्गापुर-रांचीप्रभृतीनि उद्योगगृहाणि, विद्युदुपकरणोत्पादनाय भोपालनगरे च महदुद्योगगृहमिति नैकान्युद्योगगृहाणि निर्मापितानि। कृषिवृद्धयै भाखरानांगलनागार्जुनसागर-प्रभृतयो जलबन्धाः, विद्युदुत्पादनाय च नानाप्रकाराः सेतव आरचिताः। युद्धसामग्र्यर्थं परमुखावलोकनं प्राणहरमिति परिपश्य, तदर्थं विमानाना-ञ्चोत्पादनार्थं, नैकान्युद्योगगृहाणि विरचितानि।

अण्वस्त्रविस्फोटो महानर्थकारीत्यनुभूतमस्माभिः। अतस्तन्निर्माणमन-र्थकारीत्यसकृत् सावष्टम्भं प्रतिपादितं भारतेन। किन्तु प्रतिदिनं क्षयं गच्छ-न्त्यां भूतैलादिसमृद्धयां, विदेशेभ्यश्च प्राप्तव्यानां भूतैलादीनां महार्घतया च उद्योगगतयेऽणुशक्तिप्राप्तिरनिवार्येति पर्यवेक्ष्य, तत्संपादनाय मुंबापुर्यां महदायोजनं विहितमणुविज्ञाननिष्णातस्य **होमी भाभा** इत्यस्याध्यक्ष्ये। एतद्द्वारा पुनः शाखाभूतान्यन्यान्यप्युद्योगगृहाण्यारच्यन्त। सोऽयं दीर्घ-

दृष्टेर्जवाहरस्याध्यवसायः कथंकारं देशस्योपकारकः संवृत्त इति वारत्रयं पाकिस्तानन सह युद्धप्रसङ्गैः, अणुशक्तिगृहेभ्यो विद्युतो लाभेन च सुष्ठु साधितं वर्तते। भारतस्य सर्वशाखमभ्युदयं संपादयितुमहर्निशमविरतं व्यापृतस्य नेहरोः स्वस्वास्थ्य–सुखयोर्विस्मृतिरेवाभवत्। विविधाः पाञ्चवार्षिकीयोजना आयोज्य क्रमेण द्रढीयानुत्कर्षः करणीय इति विभावितं नेहरुमहाशयेन। चिरात् पारतंत्र्यवागुरायां पतिताया जनताया उद्यमपरायणतां जागृतिमभ्युदयोन्मुखताञ्चापादयितुं भृशमायतितं तेन।

मायापराणां चीनीयानां प्रतारणा

अत्युत्कटं देशकल्याणतत्परः, 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति भारतीयसंस्कृतिपय आपीय विश्वबन्धुत्वभावनाप्रवणश्च जवाहरः समग्रेषु देशेषु शान्ति सुखं चाभिवर्धयितुं सुतरां प्रवृत्त आसीत्। तत्रापि दरिद्रेषु देशेषु तस्याधिका प्रीतिः। दीनानामाढ्येभ्यः संरक्षणतत्पराः साम्यवादपुरस्कर्तार इत्यभ्युपागच्छन्नेहरुः। धनिकजना इव धनिकदेशा अपि साधनहीनराष्ट्राणां शोषणपरा इत्यवागच्छत् सः। अतः अमेरिकादेशो नः नैकप्रसङ्गेषु धनेनोपकुर्वन्नपि, तस्यानुगामित्वे स्वीकृते च प्रभूतं धनेनोपकरणैश्चोपकर्तुं समर्थोऽपि, स बहुशो निन्दितस्तन्मार्गमनुचितं मन्वानेन जवाहरेण। चीनदेशे नवीनतया साम्यवादिशासनप्रतिष्ठायां जातायां तत्र प्रीतिमान् नेहरुः तदग्रणीनां विस्तारभावनां प्रतारणपटुताञ्च न विवेद। तत्र स्वयं गत्वा तदीयं प्रधानामात्यञ्चात्रामंत्र्य तदीयामभियुक्ततां सर्वेभ्यः प्रत्याययत। तिबेटप्रदेशे तेन निःसंकोचं निर्दयं च निगलितेऽपि, नेहरुः तूष्णीमतिष्ठत्। 'पञ्चशील' सिद्धान्तनाम्ना च सर्वेषां बन्धुभावेन स्थितिं परस्परविषयेष्वनुपरोधं च सः प्रचारयामास। निकृतिपराश्चीनीया एतदनुमतमस्माकमिति तारं घोषयन्तोऽविज्ञातसञ्चाराः पूर्वं प्रच्छन्नं ततश्च प्रत्यक्षं निर्लज्जं भारतभुवमाक्राम्यन्। तेषां तद्दुष्कर्म पश्यन्नेहरुस्तान् तथाकरणान्निवर्तितुं प्रार्थयत्। किन्तु धृष्टास्ते ततोऽप्रच्छन्नमेवाक्रमणव्यवहारं विस्तारयन्तः बहुयोजनविस्तीर्णां भारतभुवं स्वायत्तीचक्रुः। इदानीमपि च ते न तां भूमिं जहति।

चीनीयेषु पूर्वं दर्शितभक्तेर्जवाहरस्यैतेन महान् मर्माघातोऽभवत्। तस्य साम्यवादिपक्षपातं पुराऽप्युक्तं प्रतिपादयन्तो जनाः किल तस्य मुग्धत्वं मूढत्वमिति च प्राख्यापयन्। एतन्नु सोढुमशकुवन्नयं साधुवृत्त ऋजुस्वभावश्च पुरुषर्षभो हृदयरोगपीडितोऽभवत्।

महाप्रस्थानम्

अनारतं विश्रान्तिशून्यस्य, देशोद्धारनिरतस्य, प्रच्छन्नशत्रूणाञ्च कृतघ्नताहतस्य, भारतमातुः पुत्रोत्तमस्य महापुरुषस्यास्य जीवनदीपः सहसैव १९६४ ख्रिस्ताब्दस्य मे मासस्य २७ तमे दिने निर्वाणं प्राप। नभोवाण्या पुरुषरत्नस्य जवाहरस्य परलोकयात्रावार्तायां प्रसारितायां सर्वत्र जगति दुःखोददधिरुच्छ्वलित आसीत्। भारतीयास्तु शोकस्तब्धवृत्तयः सन्तः किङ्कर्तव्यतामूढा अभूवन्। विश्वशान्तेरग्रदूतमिमं तदीयैर्नानागुणानुवादपुष्पैरभ्यर्चयामासुः विश्वनायकाः। महात्मगांधिमन्तरा नान्यः कोऽपि भारतीयो नरमणिरेतादृशं जनताप्रेम लोकसम्मानञ्चाधिगतवान्।

आयत्यां न केवलं भारतस्यापि तु विश्वस्येतिहासे जवाहर उदात्तेन चरित्रेण, सौशील्यसुगन्धेन, अनुपमया लोकसेवया, सत्यभक्त्या, शान्तिरत्या, अप्रतिमया लेखनप्रतिभया जं शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यति, महामानवगणनाप्रसङ्गे सबहुमानं च स्मृतः प्रज्ञावतां प्रेरणाबीजं भविष्यति।

प्रतिभापुञ्जः श्रीमुन्शी

लक्ष्मीर्यास्यति गोविन्दे सुरश्रीः सुरवेश्मनि ।
गते मुन्शीप्रभापुञ्जे निरालम्बा सरस्वती ।।

श्रीमुन्शीहीरकमहोत्सवे पुण्यश्लोकैः श्रीराजेन्द्रप्रसादैरवोचि "अनेकेषु क्षेत्रेष्वनितरसाधारण्या प्रतिभया प्राप्तोत्कर्षाय तुभ्यं नमः" इति। श्री मुन्शीमहाशयस्येतिवृत्तं जानन्तः सर्वेऽप्यनेन बचोरत्नेन निर्विवादं सम्मता भवेयुरिति विश्वस्यते ।

श्रीकन्हैयालाल माणिकलाल मुन्शी महोदयस्य जन्म १८८७ तमे ख्रिस्ताब्दे दिसम्बरमासस्य ३० तमे दिनाङ्के गुर्जरप्रदेशे भृगुकच्छ (भडोच) नगरेऽभवत् । भार्गवब्राह्मणानां विद्यायां राजसदःसु च प्रसिद्धे वंशे जातोऽयं बाल्य एव परशु-

रामागस्त्य-विश्वामित्रादीनां भारतीयसंस्कृतिबीजरूपाणां जीवने, उपदेशेषु च परमः श्रद्धालुरभवत्। 'भगवान् परशुरामः' इत्यदीनां ग्रंथमणीनां जनिरप्येनमेव नरोत्तमेषु भक्त्यतिशयं प्रकाशयते।

बाल्य एव पिता **'माणेकलालः'** स्वर्गतः। पितरि द्युलोकं प्रस्थिते **'जीजीमा'** इति पुण्यनाम्नी मातैव मुन्शीमहाशयस्य संवर्धने विनयने च धृतभाराऽभवत्। शिवराजमाता 'जीजाजी' इवेयमपि शिशुं क्रोडे कृत्वा रामायण-महाभारतादीनां प्रकृष्टचरितैः तच्चेतः स्नपयति स्म। कथासु कथ्यमानासु विस्फारितनयनश्च बालोऽयं भीममिवातिबलं, अर्जुनमिव च पुरुषार्थमूर्तिमात्मानमभावयत्।

त्रयोदशे एव हायने बालदर्शनोऽप्यबालबुद्धिरयं बटुः 'मेट्रिक' परीक्षामुत्तीर्य बहूनामाश्चर्यप्रमोदकरः समभवत्। ततः उच्चज्ञानायानतिदूरे **बडोदा**-नगरे प्रेषितः। तत्र वयसा लघीयानपि बुद्ध्या प्रौढोऽय बटुः सतीर्थ्यानां गुरूणाञ्च समानमाकर्षणमासीत्। तत्रैव महायोगिनः, क्रान्तिकारश्रेष्ठस्य, **अरविन्दघोषस्य** शिष्यतावाप्ता। श्रीघोषस्य संक्रामिकया देशभक्त्या, भारतीयसंस्कृतिप्रेम्णा च स्वात्मा सर्वतः संप्लावितो बालमुन्शिना।

वटपुरे बी. ए. परीक्षामुत्तीर्य, विधानशिक्षायै मुम्बापुरीं प्रयातः मुन्शी। तत्र चाध्ययनेन सहार्थलाभाय गुर्जरभाषामयी रचना अप्यारब्धाः। अस्य रचनासु जीवतामिव ससत्त्वानां पात्राणां सृष्टिम् अपूर्वतया विलोकयन्तस्तदानीन्तनाः शिष्टाः कोऽयं कोयम्? इति साम्रेडितं मिथोऽपृच्छन्। कृत्रिम-नाम्ना विविधा विचित्राश्च कथा उपविंशतिवर्षवयस्को युवा एव लिखतोति चेदुक्तमभवविष्यत् तदा न कोऽपि तत् श्रदधास्यत्। तदनु गुजरेतिहासः सामाजिकीं च तदातनीं परिस्थितिमाश्रित्यानेके उपन्यासाश्च विरचिताः श्री मुन्शीमहाभागेन ये विविधदृष्ट्याऽपूर्वां नवीनामेव साहित्यिकीं शैलीं दृष्टि च प्रबोधितवन्तः। इमाः कृतीरुपजीव्यानेकानि नाटकानि पटचित्राणि च प्रादुर्भूतानि परस्तात्।

वार्धकेऽपि, शिथिलितेष्वपि गात्रेषु, श्रीमुन्शीमहाशयस्य लेखनप्रवृत्तिरनर्गलं प्रवर्तमानैवावर्तत। गुर्जरभाषायामाङ्गलभाषायां च मुन्शीमहा-

भागस्य संस्कृति-इतिहास-पुराणोपन्यास-नाटक-काव्यनिबंध-लघुकथेति प्रायः सर्वास्वपि साहित्यशाखासु अप्रतिहतः सफलश्च प्रसारोऽवर्तत।

किन्तु मुन्शीमहाशयो न केवलं लेखकः। विधानशास्त्रित्वेन, शिक्षाशास्त्रित्वेन, शासकत्वेन, राज्यपालत्वेन, शिक्षासंस्थानां स्थापकत्वेन, सांस्कृतिकाभ्युदयशीलत्वेन च सममेव व्यराजत श्रीमुन्शीचरितम्। भारतस्य लोकतंत्रात्मके विधाने बहूपकृतं श्रीमुन्शीमहाशयेन। मुंबापुर्यां हिन्दू-मुसलमानानां हिंसकं कलहं कासुचित् घटिकासूपशमय्य प्रदर्शितमेनेन शासनपाटवम्।

भारतीयविद्याभवनस्य स्थापनाद्वारा भारतीयसंस्कृतेः प्राचीनानां तत्त्वानां रक्षणेन सह, नवीनानां विभिन्नप्रजासंसर्गजातानां विज्ञानयुगीनानां तत्त्वानां संवादस्थापनाय, महानासीत् प्रयत्नः श्रीमुन्शीमहाभागस्य। अत एवात्र प्राचीनपरंपरानुसारी संस्कृतमहाविद्यालय इव नवीनकलाशालाः, विज्ञानशालाः, स्थापत्यादिविद्याशालाः च सममेव प्रवर्तन्ते। संशोधनविभागमुखेन च प्राचीनस्य साहित्यस्य संशोधनं, प्रकाशनं, भारतीयेतिहासरचनं, सांस्कृतिकव्याख्यानायोजनं, सांस्कृतिकसाहित्यप्रकटनमित्यादयो भवन्ति क्रियाकलापा भवनस्य।

एवं विविधासु प्रवृत्तिदिक्षु प्राप्तप्रकर्षस्यापि मुन्शीमहोदयस्य जीवनं शिशुसरलं, देशसेवापरम् उदारञ्चावर्तत। स खलु लब्धमपि महान्तं विधानविद्याप्रकर्षं उपेक्ष्य, महात्मनो गान्धिन आदेशं शिरसि कृत्वानेकश सत्याग्रहनिमित्तं कारावासं अङ्गीकृतवान्। अनेकेषां शूलारोपणशिक्षां लब्धवतां राष्ट्रसेवकानां च प्राणा रक्षिता विधानविद्याकौशलेन। अनेकासां संस्थानां उद्भावनेन, पोषणेन च वाग्देवी निपुणं समाराधिता।

राजकीयविषयेषु सत्स्वपि मतभेदेषु, राष्ट्रे विपद्ग्रस्ते, श्रीमुन्शीमहाशयः प्रतिपक्षैः सह सम्मिल्य भारतमातुरैक्यरक्षायै, विदेशीयेभ्यो रक्षणाय च सदैव बद्धकटिरास्त। न कदापि प्रादेशिकी भावना प्रविशति स्म तच्चेतः। समग्रो भारतदेशो मे जन्मभूमिः, तस्यैकदेशं प्राप्ता विपद् समग्रदेशस्य सेति

चानेकशो व्याख्यानैर्लेखैः कर्मभिश्च सः प्रतिपादयति स्म। अङ्गुलिच्छेदः नूनं समग्रं कार्यं कदर्थयति।

चिरनिद्रातः जाग्रदस्माकं देशः येषां महापुरुषाणां प्रयासैरनुगृहीतः, येभ्यश्च महदृणं धारयति तेषु श्रीमुन्शीमहाशयस्यापि निश्चितं स्थानं भवति।

अखंडभारतस्योद्गाता

झिन्नाधिष्ठिता 'मुस्लिमलिग' यदा भारतस्य विभाजनाय बद्धपरिकराऽऽसीत् तदा मुन्शीमहाभागो देशस्यैक्यरक्षायै नैकविधानुपायानाद्रियत। 'अखंड भारत' इति ग्रंथं विरच्य, तत्र तेन भारतस्य विभाजनं कथमयुक्तमिति बह्वीभिर्युक्तिभिः साधितम्। यदि दुर्दैवाद् विभाजनं चेद् भवेत् कीदृशा अनर्थाः संपतेयुः। कथङ्कारं भारतस्यार्थिक-राजकीय-रक्षासंवन्धिनी च भूयसी दुरवस्था भवेदिति च तत्र सविमर्शं तेन प्रदर्शितम्। हन्त! अद्य विभक्ते भारते तत्सर्वमेव सत्यमिति वयं साक्षात्कुर्मः।

संस्कृतसेवा

मुन्शीमहाशयस्य वैदिकधर्मे, संस्कृतभाषायाञ्च विरलविरला प्रीतिरासीत्। वैदिकधर्मप्रीतिस्तेन वैदिकर्षिसंवन्धीनि नाटकादीनि विरच्य प्रकाशिता। संस्कृतप्रीतिश्च प्रथमं भारतीयविद्याभवनस्य तदनु च संस्कृतविश्वपरिषदः स्थापनया प्रकटिता। संस्कृतविश्वपरिषदं द्वारीकृत्य, तेन भारतराष्ट्रे संस्कृतशिक्षायाः प्रचारः प्रसारः संवर्धनञ्च व्यापकरूपेण साधयितुं सफला उपाया आस्थीयन्त। तत्र तत्र प्रदेशेषु परिषदोऽस्या अष्टाधिवेशनानि आयोजितानि। अधिवेशनस्य सर्वोऽपि भारस्तत्तद्राज्यशासनेन ऊढ आसीत्। यत्राधिवेशनमभूत् तत्प्रदेशस्य राज्यपालो मन्त्रिणश्च सोत्साहं परिषदायोजने नियोगं प्रापिताः। परिषदः सम्मान्यः अध्यक्षश्च पुण्यश्लोकः **श्री राजेन्द्रप्रसाद** महाभाग आसीत्। राष्ट्रपतेस्तस्योपस्थित्या संस्कृतमहात्म्यप्रकाशनेन च सर्वत्र देशे विदेशेषु च संस्कृतगरिमा साधु प्रकाशितोऽभवत्। वर्तमानपत्रेषु विस्तीर्णः प्रचारोऽभूत्। परिषन्माध्यमेन, तदानीन्तना लोक-

वरिष्ठाः श्री राधाकृष्णः, उच्चन्यायालयमुख्यप्राड्विवाकः श्री. पतञ्जलि शास्त्री, लोकसभाध्यक्षः श्री अनंतशयन अय्यंगरः, मेधाविश्रेष्ठः श्री सी. पी. रामस्वामी अय्यर, तथा श्री पनीक्करः–एते अन्ये चोद्भटा महामानवाः संस्कृतकार्ये संयोजिताः। एतेषाञ्च प्रतिनिधिदलं विरच्य, तद्द्वारा श्री नेहरू महाभागः संस्कृतसेवायै प्रार्थितः। येन स्व. सुनीतिकुमार चेटर्जी प्रामुख्ये 'संस्कृतायोग'स्य रचनाऽक्रियत। आयोगश्च सः सर्वत्र देशभागेषु परिभ्राम्य, संस्कृतविदुषो मिलित्वा, संस्कृतस्य परिस्थितिं तदुद्धाराय च कर्तव्यानुपायान् सम्यगवबुबोध। ततश्च आयोगोऽयं संस्कृतस्थितिः, तद्रक्षणावश्यकता, तदुपायाश्चेत्येतत्सर्वं सञ्चित्य, वृत्तरूपेण महाग्रन्थं (Report) प्राकाशयत्। एतत्फलरूपेण केन्द्रशासनं प्रदेशशासनानि च संस्कृतशिक्षार्थं विविधानुपाया-नाद्रियन्त।

आयोगवृत्तोपदेशफलरूपेण च 'संस्कृतसमितिः' (Sanskrit Board) रचिता केन्द्रशासनेन। तच्चानुसृत्य बहुभिः प्रदेशशासनैः संस्कृतसमितयो रचिताः। तदुपदेशानुसारं च प्रवर्तमानानां संस्कृतविद्यालयानां साह्यं नवीनानाञ्चोद्भावनं समनुष्ठीयत।

मुन्शीमहाशये राजपालपदाधिरूढे, उत्तर प्रदेशस्य प्रधानमंत्री संस्कृतस्य च महापंडितः श्री संपूर्णानन्द आसीत्। राज्यपाल-प्रधानमन्त्रिणोः शुभसङ्कल्पेन च तदा वाराणस्यां राजकीय संस्कृतमहाविद्यालयस्य (क्विन्स कॉलेजस्य) वाराणसेय संस्कृतविश्वविद्यालयरूपेण परिवर्तवमभवत्' (विश्वविद्यालयोऽयं परस्तात् वाराणसेयस्थाने संपूर्णानन्दनाम्ना प्रथां लम्भितः)।

मुन्शीमहाशयः स्वयं महत्कर्मणामनुष्ठाता सन् अन्यैरभियुक्तैर्महापुरुषैः कार्यं साधयितुमनितरसाधारणीं शक्तिमावहत्। सोमनाथज्योतिलिङ्गस्य पुनःप्रतिष्ठा, तद्भव्यमन्दिरस्य रचना, सं. विश्वपरिषन्मुखेन संस्कृतस्य विसृमरा सेवा, भारतीय विद्या भवनस्य कार्यकलापाः, इत्येतत्सर्वं तत्कार्य-दक्षतां प्रभावातिशयं च प्रकटयन्ति।

वनमहोत्सवस्य प्रवर्तना भारतकृषिमंत्रिपदं वहता श्रीमुन्शीमहाभागेन कृता। वन्यसंपत्ते रक्षा अस्माकं जीवने कीयदावश्यकीति सः सावष्टम्भं न्यरूपयदनेकशः। वनानां वृक्षाणां चानर्गलध्वंसो बहुमुखीं हानिं करोतीति स असकृदभाषत

संस्कृतविदुषामभ्यर्हणा

"**संस्कृतं चेज्जीवति भारतं भारतं स्यादि**"ति नैकशो वदति स्म मुन्शीमहाशयः। प्राचीनार्वाचीनेति प्रकारद्वयेनापि संस्कृतशिक्षा प्रवर्ततामिति स दृढमभिप्रैति स्म। तत्रापि संस्कृतस्य जीवद्भाषात्वेनोपयोगं कुर्वत्सु प्राचीनपण्डितेषु पाठशालीयशिक्षाप्रणाल्यां च, तस्याधिकतरा प्रीतिरासीत्। यदा कश्चित्सुदामसदृशः कुचैलो दरिद्रो पण्डितस्तं द्रष्टुमागच्छद् विना विलम्बं सः साक्षात्कारमलभत। मृदुलैर्वाक्यैस्तं साधु सम्मान्य, वित्तं च वितीर्य, सः सबहुमानं विसर्जित इति नैकशो साक्षात्कृतमस्माभिः।

आसन्नशरीरत्यागः श्री मुन्शी शास्त्रचर्चया, परमेशस्तोत्र-भजनादिश्रवणेन चाधिकं कालमत्यवाहयत्। संस्कृतभाषायाः शब्दानामर्थान्तिर्भावनशक्तिं परिभाव्य, स भृशं परितोषं मोदं चावाप। अन्तिममासेषु शिथिलतनुः स मां **भगवद्गीतां** पदशो विवेक्तुमचकथत्। "गीतामाश्रित्याङ्गलभाषया रचितं भवत्पुस्तकरत्नं दशावृत्तीः प्राप्तमस्ति। एतादृशं गीतामर्मज्ञं भवन्तं किमहं बोधयेयम्" इति विज्ञापितो मया स मतिमतां वरोऽवदत् :– "तिष्ठतु सा पुस्तकवार्ता, सामान्यजनोपयोगाय तत्। अहन्तु अन्तःकृतसाराणां गीतापदानां व्युत्पत्तिगर्भमर्थं जिज्ञासामि। भगवतः कृष्णस्य व्यासस्य च हृदयं गीताशब्दैः सुपरिज्ञातैरेव प्रवेष्टुं शक्यम्। तदेव कामये। बोधयतु मा प्रतिपदं गीतातत्त्वम्"। इति। तदनु यथामति पदशो व्याख्याने क्रियमाणे, गीतार्थं श्रावंश्रावं पुण्यात्मा सोऽलौकिकमानन्दमनुभवति स्मेति तन्मुखचक्षुषोर्विकासेन विदितमासीत्।

तस्य वेदादिशास्त्रेषु महती निष्ठाऽऽसीत्। कर्मकाण्डे नवशिक्षावतामौदासीन्यं तं दुनोति स्म। "विना कर्मकाण्डानुष्ठानं, पुराणादिकथाश्रवणं,

देवालयादिगमनं च न धर्मः प्ररोहति बालेषु सामान्यजनेषु चेति तस्यानुभवपक्वं मतमासीत्। कर्मकाण्डकर्तारो विद्वांसोऽपि यथायथं मन्त्रादीनुच्चरेयुः, विधिगतानां क्रियाकलापानां रहस्यं च प्रबोधयेयुः येन तदनुष्ठायिनां मनःसमाहितं स्याद्। तेषां श्रद्धा च संवर्धेत" इत्यपि अमन्यत।

वयमात्मनः पूर्वजेषु गौरवं दधीमहि, गीतादिशास्त्राणि च सुपरिशील्य सुशीलाः, आत्मगौरववन्तश्च भवेमेति असकृदुपदिशति स्म मुन्शीमहाशयः। हिन्दूनां धर्मः, अध्यात्मविद्या, जीवनादर्शाश्च सर्वानितरानतिशेरते इत्यासीत्तस्य विमर्शपूतं मतम्।

महामनाः पुरुषर्षभोऽयं १९७१ खिस्ताब्दस्य फरवरीमासस्याष्टमतारिकायां पार्थिवं देहमत्यजत्। अस्य निर्वाणं श्रुत्वा महान्तः सामान्याश्च लक्षशो जनास्तस्मै श्रद्धाञ्जलिमर्पयितुं परापतन्। सर्वक्षेत्रेष्वसाधारणं प्रतिभापुञ्जं च तं नेत्रवारिभिस्तर्पयामासुः।

लालबहादुरशास्त्री

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे,
हा हन्त ! हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ॥

परिर्वातिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः (देशः) समुन्नतिम् ॥ भर्तृहरिः

को वा विजानाति विधेर्वक्रं क्रमम् !

भारतमातुः प्रियतमं पुत्रं रूसनगरात् ताश्कंदात्प्रत्यागमने सत्कर्तुकामा भारतीयाः सहसैव अज्ञातपातां, मर्मभेदिनीं श्रीलालबहादुरशास्त्रिणो निधन-वार्तामश्रृण्वन् प्रभातायामेव रजन्याम्। बहवः–येष्वयं जनोऽन्यतमो भवति–नभोवाणीकेन्द्रस्य ऐतदीयां सूचनां भूयो भूयः श्रुत्वाऽपि, कर्णदोषो नु किं स्यात् ! वक्तुर्विभ्रमो वा किमयम् ? इति वार्तामिमां अविश्वास्याममंसत । किन्तु हन्त ! कीयदात्मा वृत्तात् क्रूरविधिकर्मणो गोपायितुं शक्यः ! भारताकाशस्य भानुरस्तं गत इति वस्तुस्थितिः स्वीकर्तव्यैव समापतिता ।

"शासनाग्रण्या तत्त्वविदा भाव्यम्" इत्यभणत् पाश्चात्यतत्त्वविदां वरः 'प्लेटो'। ऐहिके सुखे निरादरः, प्राचीनायां स्वसंस्कृतावमितभक्तिः, शरीरदौस्थ्यमप्यविगण्य राष्ट्रसेवैकपरः, महत्पदमारूढोऽपि प्रख्यातिविमुखः, अगाधहृदयोऽपि बालकल्पः, श्रीशास्त्री भारतीयायाः संस्कृतेर्यथार्थं विग्रहवत्स्वरूपमभवत्।

संस्कृतसेविनां सुचिरसंपर्कात्, भारतीयसत्त्वस्य संस्कृते दृढस्थितिं च जानतोऽस्य महानुभावस्य भाषायां तस्यां निरतिशयाऽभूत्प्रीतिः। स्वयं संस्कृतविद्यायां कृतश्रमस्यास्य तत्गुणाकरः सुपरिचितोऽभवत्। अतः संस्कृतप्रचारप्रवृत्तानां संस्थानां बहु साह्यं वित्तीर्णं श्रीशास्त्रिणा। भारतीयसंस्कृतिप्रेमिणः संस्कृतसमुपासकाश्चाद्य नूनं वैधुर्यग्रस्ताः अश्रूणि मुञ्चन्तः, अनाथमात्मानं कलयन्ति।

जीवनम्

लालबहादुरस्य पिता **शारदाप्रसादः** श्रीवास्तवः, माता च **रामदुलारीति** गुणसंपत्त्या प्रथितयशसावास्ताम्। पत्नी ललिता देवी, द्वे कन्ये त्रयश्च पुत्राः समपद्यन्त।

सार्धैकहायन एव लालबहादुरः दिवं प्रस्थितेन जनकेन परित्यक्तः। अनाथा जननी तमादाय मोगलसराईपत्तने पितृकुलमशिश्रयत्। मातामहेन तत्र वात्सल्यवर्षया लालितः पालितश्च प्राथमिकीं शिक्षामध्यगच्छत्। ततः काशिवासिन उदारचरितस्य मातुलस्य सविधे स्थितो बालो लालो माध्यमिकीं शिक्षाम् अविन्दत्। तत्र षोडशवर्षदेशीय एव पुण्यश्लोकेन गांधिना उद्घोषिते स्वातंत्र्ययुद्धे, सैनिको भूत्वा कारावासं स्वयमवृणुत। तदनु 'काशीविद्यापीठे' आचार्यभगवानदास-नरेन्द्रदेव-कृपलानी-संपूर्णानंदसदृशै राष्ट्रभावनाभरितैर्विद्यापारदृश्वभिर्विनीतोऽयं राष्ट्रसेवामनन्यकर्मरूपामगणयत्। सो हि आहत्य नव वर्षाणि कारावासं तीर्थस्थितिमिवाभुनक्।

ततः प्रशान्तस्वभावस्य, धनेन, गर्वेण, शरीरप्रकर्षेण, वाग्विभवेन च

रहितस्य पुरुषोत्तमस्यास्य तूष्णीमनुष्ठितानि राष्ट्रकार्याणि केषाञ्चिदेव दृष्टिपथमायान्ति स्म। उत्तरप्रदेशस्य तन्मण्डलमन्तरा नान्यत्र तस्याभवत्ख्यातिः।

लालालाजपतरायेण प्रस्थापिते 'भारतसेवकसंघे' सदस्यतां वहन् श्री शास्त्री परिमितव्यवहारादवशिष्टं सर्वमपि धनं समार्पयत् संघाय। नूनं अपरिग्रहव्रतेऽस्य परा निष्ठा।

प्रथमं उत्तरप्रदेशशासने मंत्रिपदं निरुह्य, श्रीनेहरुमहाशयप्रेरणया पूर्वं राष्ट्रियमहासभाया मंत्रिपदं तदनु च केन्द्रशासनस्य वाहनविभागमंत्रित्वमभजत्। धूमशकटदुर्घटनासु च मंत्रित्वेन स्वं दोषभाजं प्रकाश्य महार्हादपि तत्पदाद्विरतिमभजत। अहो निष्ठा शास्त्रिवरस्य प्रजातंत्रनियमानुसरणे!

पुनः गृहमंत्रिपदमारोपितः, तदनु वाणिज्यमंत्रिपदं च प्राप्तः। कामराजविधिमनुसृत्य पुनः तत्त्यागमकल्पयत्।

किन्तु शास्त्रिणः मूकं कार्यकरणशक्तिः, जटिलानामपि कर्मणां ग्रंथिभेदसामर्थ्यञ्च सदैव प्रतीक्षितेऽभूताम्। अतः श्रीनेहरुणा पुनः प्रार्थितः स महाभागः अनिश्चितकार्यविभागे मंत्रिपदे प्रतिष्ठापितः। विकलस्वास्थ्यस्य श्रीनेहरोरभीष्टं साह्यं कर्तुमयमेवेष्ट इति विदन्ति स्म तज्ज्ञाः।

तदैव नेपाल-काश्मीरादिप्रदेशगता विवादा अप्रतिमेन कौशलेन प्रशमिताः श्रीशास्त्रिणा। भारतभुव्येव संवर्धितोऽयं, प्रधानामात्यो भूत्वैव प्रथमतया देशान्तराणि गत आसीत् कर्तव्यनीतः।

दिवं प्रस्थिते भारतनौकर्णधारे श्रीनेहरुमहाभागे को वा तत्पदे पदं निधातुं क्षमेतेति विचारविमूढा अभूवन् भारतीया नेतारो जनाश्च। विचक्षणेन कामराजेन अजातशत्रुः, पक्षप्रतिपक्षमान्यः, तूष्णीं कार्यपटुः श्रीशास्त्री एव सागरतरणे जाम्बवता हनुमानिव कर्मण्यस्मिन् विचारितः, विना विमतिमनुमोदितश्च सर्वैः।

किन्तु तदनंतरं प्रावृषि वर्षाधारा इव सर्वा अपि आपदः सम्भूय समापतिताः भारतशीर्षे। वामनाकृतिर्मृदुभाषी श्रीशास्त्री आपदब्धेरस्य भारतनावं परं पारं नेतुं प्रभवेद्वेति संशीतिग्रस्ता अभवन् भारतीयाः। किन्तु हन्त ! भाषाविवादो वा, अन्नसमस्या वा, विदेशनाणकदुष्प्राप्तिर्वा, पाकस्य कच्छप्रदेशाक्रमणं वा, काश्मीरनेतॄणां मिथः कलहो वा, सर्वे एते प्रश्नाः शीतेन बुद्धिपाटवेन प्रशमिताः प्रशमनमार्गं वा प्रापिताः श्रीशास्त्रिणा। गुरोरपि प्रभावोऽतिशयितः शिष्यवरेण।

शास्त्रिणः सत्त्वस्य पराकाष्ठा तु अचिरवृत्तेन पाककृतेन काश्मीराक्रमणेनाद्भुतं प्रकाशिता। चीन-पाकयोर्युगपदाक्रमणेऽपि दृढं धैर्यमालम्ब्य, तत्प्रतिकाराय सैन्यं प्रजाश्चोदबोधयत। न कदापि तस्य वाणी श्लथिता, न बुद्धिर्व्यामोहं प्राप्ता, नापि तेन किमपि पदं परस्तान्शोकजनकं न्यधायि।

भारतीयसंस्कृतेः सुरभिकुसुममासीत् श्रीशास्त्री। ईशपरायणस्य विश्वबन्धुत्वव्रतिनः महात्मनो गान्धिनः स परमः शिष्यः। शान्तिदूतस्य नेहरोश्च समानशीलः सखाऽऽसीत् शास्त्री।

अतो समापतिते युद्धे धैर्येण प्रवृत्तोऽप्यसौ स्वभावतो दारुणपरिणामं युद्धं, तज्जनितजनतादुःखं च दर्शंदर्शं भृशं समतप्यत। अतः प्राप्तेऽवसरे स रुसायोजितायां ताश्कंदसभायां पाकाध्यक्षेण मिलितुं गतः। यथासंभवं भारतहितानुपायांश्चायोजयत् शान्तिस्थापनार्थम्।

हन्त ! तस्य मंत्रणापाटवस्य फलेनानन्दिता जनता वज्रपातमिव तन्निधनवार्तां श्रुतवती।

'बहुरत्ना वसुंधरा' इति जानन्तोऽपि वयं सत्स्वपि बहुरत्नेषु सर्वाणि तानि न कौस्तुभकुलानीति न विस्मर्तुं पारयामः।

शैले शैले न माणिक्यं चंदनं न वने वने।
साधवो नहि सर्वत्र मौक्तिकं न गजे गजे ॥

आ अन्तिमश्वासं भारतमातुः सेवाव्रतिने श्रीलालबहादुरशास्त्रिणे भारतीया अद्यतनीया भविष्यन्ती च जनता नतमस्तका तिष्ठति स्थास्यति च।

(संवित्पत्रिकायां प्रकाशितः श्रद्धाञ्जलिः)

★

ज्ञाननिधिः संस्कृतम्

यावद् गंगा च गोदा च यावद्विन्ध्यहिमालयौ ।
यावद् भरतवर्षं स्यात् तावदेव हि संस्कृतम् ।।

एतद् वचः पुण्यश्लोकस्य **मोक्षमुलरस्य** भवति। अनेन हि भारतीय-प्राचीनवाङ्मयसागरे निपुणं निमज्ज्य ततो विचाररत्नान्याहृत्य, सर्वतः प्रथमं विदेशेषु प्रसारितान्यासन्। संस्कृतवाङ्मयस्यानुपमं तेजः, आत्मन आवर्जकं, बुद्धेस्तर्पकञ्च सत्त्वमापीयैवायं सहृदयः संस्कृतस्य भारतस्य च सहजीवनं सहमरणञ्च विभावयामास।

उत्पातभूयिष्ठे सागरे निमज्जन्तीं नावं, आत्मन एकमात्रं तरणोपायमाकलयन् यथा कुशलो नाविकः सर्वात्मना तां रक्षितुं प्रवर्तते तथैव प्राचीना भारतीयाः स्वसर्वस्वनिधिभूतां संस्कृतसरस्वतीं वैदेशिकोपद्रवसागराद् रक्षितुमयतन्त। देशेऽत्र बहवो धर्मान्धाः समागच्छन्, यैः ग्रंथागारा अग्निसात्कृताः, विद्वांसश्चासिधारापदं प्रापिताः। तथापि विद्यैकनिष्ठा विप्राः स्मृतिसात् कृतं संस्कृतनिधिं वह्वंशेन रक्षितवन्तः, दायादरूपेण च स्वसन्ततिभ्यः समर्पितवन्तः।

अमितकालं यावदस्खलितं प्राणनमेव संस्कृतभाषाया अन्तःसारं प्रमाणयति। भारतीयचेतनाया मानयन्त्रं संस्कृतमिति प्रमिण्वन्ति इतिहासविदः। भारतीयाया उन्नतेरवनतेश्चाविनाभावसंबद्धोऽस्ति संस्कृतोन्नत्यवनत्योः। तदातदा ग्लपयन्तीं भारतीयां चेतनां संस्कृतवाङ्मयमेव नवीनेनोत्साहेन संभृतां विदधे। संस्कृतप्रसूता भारतीयजागृतिरिति अंतिमशताब्दस्यैतिह्यावगाहनेनापि प्रमाणितं भवति।

भारतीयस्य विधानस्य (constitution) निर्माणावसरे राष्ट्रभाषा का स्यादिति विचारः प्रावर्त्यत। तदा **स्व. डॉ. आंबेडकरः, स्व. डॉ. कैलासनाथ**

काटजु च संस्कृतमेव तदर्थं युक्तरूपममन्येताम्। तदा डॉ. सी. आर. रेड्डी बहुत्रामुमेव विचारं व्याख्यानैः प्रास्तौषीत्। किंतु हन्त! संस्कृतभाषा हिन्दूनां धर्मभाषेति व्याजेन विचारोऽयं नाङ्गीकृत आसीत्। उपेक्ष्य च संस्कृतं हिंदीभाषाया राष्ट्रभाषात्वमङ्गीकृतमासीत्। अयमभ्युपगमः श्रेयस्करो न वेत्यत्र तदनु प्रवर्तिता भाषासंघर्षा एव प्रमाणम्।

वस्तुतः संस्कृतभाषायां हिन्दूनां धार्मिकमाध्यात्मिकञ्च वाङ्मयं निबद्धमास्त इति हेतुना असांप्रदायिके शासने स्वीकृतेऽपि तस्या उपेक्षा न युक्तिसंगता भवति। धर्मनिरपेक्षा भारतीया राजनीतिः संस्कृतस्य राष्ट्र-भाषात्वेन विप्रकृता स्यादिति प्रवादो न विचारसहो वर्तते। देशेऽत्र पूर्वं हिन्दव एवावसन्। अतस्तेषां धर्मसाहित्यं प्राचीनतमायां संस्कृतभाषायां स्यादिति स्वाभाविकम्। किन्तु न तत् साहित्यं संकुचितां सांप्रदायिकतां पुष्णाति, अपि तु सर्वधर्महितां सदाचारनिष्ठां विश्वात्मैक्यभावनामेव पुरस्करोति। न च संस्कृतवाङ्मयं धर्म-अध्यात्ममात्रपरं वर्तते। तत् खलु शिल्पं, संगीता-दिकलाः, आयुर्वेदम्, धर्मनिरपेक्षदर्शनानि, अनुत्तमं ललितं साहित्यं, ज्योतिषञ्चेति विविधा विद्याशाखाः क्रोडीकुर्वद्वर्तते। अन्यास्वपि भाषासु तत्तद्भाषाभाषिणां बहुसंख्यजनानां धर्मसाहित्यं वर्तत एव। न तावता तद्भाषा सांप्रदायिकीति गण्यते। अतो न संस्कृतभाषा हिन्दूनां धर्मभाषैवेति मतं युक्तियुक्तं भवति।

इतिहासदृष्ट्यापि संस्कृतं हिन्दूनामेव धर्मभाषेति वचो न प्रमाणम्। शाहजहांपुत्रेण **दारानाम्ना** संस्कृतं गंभीरमधीयोपनिषदां फारसीभाषया-ऽनुवादः कृत आसीत्। **जहांगीर**सदृशा मुस्लिमराजाः संस्कृतकवीन् **जगन्नाथ**-प्रभृतीन् सबहुमानमपुष्यन् तेषां काव्यरसञ्च निमीलितनयनमपिबन्। बृहत्कथामञ्जरी, पंचतंत्रम्, रामायणं, महाभारतं चेति ग्रंथमणयः द्विसहस्र-वर्षेभ्यः पूर्वमेव आरबदेशान् तद्द्वारा च युरोपदेशान् समचरन्। भारतीयेन गणितज्ञेन शून्य (०) गवेषणया वैज्ञानिकस्याभ्युदयस्यावश्यकं साधनं संपादित-मभूत् पश्चिमदेशेषु। भारताद् बहिः एशियाखंडस्य प्रायः सर्वेषु देशेषु

संस्कृतावाङ्मयं मूलरूपेण, भाषान्तरं प्रविश्य च, प्रसृतमास्ते। बौद्धवाङ्मयं संस्कृतप्रचुरं वर्ततेऽतः तद्धर्मेण सह संस्कृतभाषाऽपि एशिया-देशेषु प्रसृमरं प्रचारमाप। रशिया–काम्बोज-जावाप्रभृतिषु देशेषु पुरा भारतीयाः सहस्रशोऽवसन्। तदानीन्तनं तत्रस्थं स्थापत्यमपि भारतीयवाङ्मयप्रभावपूतं दृश्यते। अद्यापि तत्र संस्कृतनिबद्धाः शिलालेखा लभ्यन्ते। हिन्देशियाया बहूनि स्थानानि जनाभिधानानि च संस्कृतसंस्कृतानि विद्यन्ते। विद्याप्रिया आङ्ग्ला अत्रागत्य सर्वतः प्रथमं संस्कृतभाषायाः समृद्धिं दर्शंदर्शं मुग्धा अभूवन्। संस्कृतनिहितां च भारतस्य प्राचीनां संस्कृतिमवबुध्य तदध्ययनरता अवर्तन्त। **विलियम् जॉन, मोक्षमुलरः, युजिर बर्नुफ** प्रभृतयश्च संस्कृत एव भारतीयमात्मानं साक्षादकुर्वन् तदीयामोजस्विनीं संस्कृतिं चावागच्छन्। संस्कृतवाङ्मयमेव तान् भारतीयामाध्यात्मिकीं साधनां विशालां धर्मदृश्टिं चावेदयत्। अत एव एत तदध्यनाध्यापनद्वारा भारतीयां सत्त्वपूर्णां प्राचीनामभ्युन्नतिं बहिर्देशेभ्यः प्राकाशयन्। अर्वाचीनं भाषाशास्त्रं संस्कृतव्याकरणमुपजीव्यैवात्मानमलभत। एवं संस्कृतभाषा हिन्दूनां धर्ममात्रावगाहिनी भाषेत्याकलय्य तदनादरकरणं किल तस्याः स्वरूपस्यैतिह्यस्य चाज्ञानप्रकाशनं भवति।

कलकत्ता–उच्चन्यायालयप्राड्विवाकः, संस्कृतस्य चाग्रिम उपासकः **'विलियम् जॉन'** एवं भणिति :–

—"संस्कृतस्य रचना विस्मयावहा, सा किल ग्रीक-लेटिनयोः संपन्नतरा, नूनं तदीयं लालित्यं ते भाषे अतिशेते। तस्या उक्तिलाघवमनुपमम्। नियमनिगडितापीयं भाषा विपुलेन धातुविभवेन, व्याकरणसंपदा च युगानुरूपं नवनवान् शब्दानुत्पादयितुं क्षमते। इदमेव तस्या अमरत्वद्योतकं समृद्धिपोषकं च बलम्"। इति।

कश्चिदपृच्छत् पुण्यश्लोकं **नेहरू महाशयम्**–"का नु भवति भारतस्योत्तमोत्तमा संपद्?" निःसंकोचं च सः सपद्येव प्रत्यभाषत:– **"संस्कृत भाषा तद्गतं वाङ्मयं च"**। संस्कृतमेव राष्ट्रस्यास्येतिहासकुसुमानां ग्रथनतन्तुरिति स सम्यगवेदीत्।

युगानुरूपं नवनवं संदेशमुपन्यसितुमतुलं संस्कृतसामर्थ्यं नाविदितं प्रज्ञावताम्। यानि ग्रंथरत्नान्याश्रित्य श्रीमच्छंकराचार्यो भारतीयजनताया आवश्यकं कालानुरूपमद्वैतात्मकमुपदेशमुपाक्षिपत् तान्येवाश्रित्य कालान्तरे रामानुजाचार्यः मध्वाचार्यः, वल्लभाचार्यः, ज्ञानदेवः, अन्ये च चिन्तका तत्कालोपयोगिनमर्थान्तरं प्राकाशयन्। गीतात एव युगेऽस्मिन् तिलकमहाशयः कर्मयोगस्य, महात्मगांधिश्चानासक्तियोगस्य प्रकाशकमर्थमविन्दन्। एतादृशी नवनवार्थप्रसवशालिनी प्राणवती भाषा मृतेति वदतां बुद्धिविषये किन्नु वक्तव्यम्?

अद्य वयमुद्देशहीनं संघर्षभूयिष्ठञ्च जीवनं यापयामः। नेतृणां प्रजानाञ्च सदाचारनिष्ठा वचोमात्रविश्रान्ता दृश्यते। सर्वः किल स्वीयं प्रदेशं भाषां जातिं वा बहु मन्यते। संकुचितमनसा तच्छ्रेयश्च राष्ट्राकल्याणेनापि साधयितुं प्रवर्तते। नैतिकमधःपतनं विषयीकृत्य प्रतिदिनमश्रूणि मुञ्चन्ति लोकनेतारः। किन्तु न ते, नापि तेषामनुयायिनः, नीतिह्रासस्य मुख्यं कारणं जानन्ति, जानन्तोऽपि वा तदुन्मूलनायाध्यवस्यन्ति। स्वातंत्र्यात्परं वयं सदाचारवल्ल्याः सेचकानि पोषकाणि च तत्त्वान्युपेक्षामहे। कुटुंबभावनामुपेक्ष्य व्यक्तिस्वातंत्र्यमिषेण स्वाच्छन्द्यं पोषयामः। असांप्रदायिकताव्याजेन सदाचारस्वरूपां धर्मनिष्ठां निन्दामः। भारतीयैक्यस्य चानुपमं साधनं संस्कृतं तद्गतानादर्शांश्चोपहसामः। सत्येवं किमन्यत् संपद्येत? बदरीबीजान्युप्त्वा न खलु श्रीफललाभः संभवति।

पुरातत्त्वविदः, भाषाशास्त्रविदश्च संस्कृतस्य यारोपीयभाषाभिस्सह संबंधमावेदयन्ति। तञ्च संबंधमाश्रित्य विविधभाषाभाषिणां सुदीर्घे पूर्वकाले एकभूभागावस्थितिं च तर्कयन्ति। भाषाशास्त्रेण सुनिश्चितमिदं प्रतीयते यद् रुस-जर्मन-लेटिन-आङ्ग्लादिभाषाः संस्कृतपरिवारभाषा भवन्तीति। तथा च भारतस्य जागतिकं संबंधं द्योतयन्ती तद्द्वारा च सांस्कृतिकं भाषीयं च वैश्वैक्यं प्रबोधयन्तीयं भाषा मानवसमाजस्य सौहार्दप्रस्थापने महदुपकर्तुं पारयति।

संस्कृतभाषाया रचनैव समग्रे भारते धर्म-संस्कृति-कला-आदर्श-ज्ञानादीनां निष्प्रत्यूहं विनिमयं सुकरं समपादयत्। तस्या भाषाया व्याकरणनियमैः स्वरूपप्रच्युतिनिरोधो वस्तुतस्तस्या विभिन्नप्रदेशेषु विभिन्नकालेषु च संस्कारज्ञानसातत्यपरिरक्षणायाकल्पत। एवं च तस्याः स्वरूपपरिवर्तनासहिष्णुता न दोषयापि तु महते गुणाय भवति। स्थानकालभेदेन परिवर्तमाना भाषा देशान्तरे कालान्तरे च दुर्बोधा भवति येन तस्याः सनातनतत्त्वानां वाहकत्वं बाध्यते। संस्कृतभाषाया अप्येतादृशी दशा मा भूदिति हेतोः पाणिनिना विभिन्नेषु प्रदेशेषु प्रचलतां प्रयोगाणां संस्करणं विधाय एकरूपता संपादिता। अनेन अत्यधिकविकल्पभारोऽपि परिहृतः। अत एव वेदाः, उपनिषदः, रामायणं, महाभारतञ्चेत्यादिवाङ्मयमस्माकमैक्यस्याधारभूमिः। देशेऽत्र विविधप्रदेशेषु भाषाणां, वेषस्य, भोजनादिप्रणालेश्च भेदे जाग्रत्यपि ऐक्यानुभूतौ संस्कृतं भवत्यनुपमो हेतुः। व्यास-वाल्मीकि-कालिदासाः समग्रस्य देशस्य निधिभूता भवन्ति। ते कुत्राजायन्त, का च तेषां कर्मभूमिरिति नाद्यापि निश्चेतुं पार्यते। यतो हि न ते कस्यापि प्रदेशस्य कस्याश्चिज्जातेर्वा विशेषतां पुरस्कुर्वन्ति, अपि तु समग्रं राष्ट्रं समानभावेनाराधयन्ति, समग्रस्य च तस्योत्कर्षाय प्रतिभां प्रवर्तयन्ति। तेषां कृतिषु समग्रस्य भारतस्य प्राणा उच्छ्वसन्तो दृश्यन्ते। तेषां वाङ्मयं संकीर्णतामुत्सार्य समग्रताया उद्बोधनार्थं प्रस्फुरद्वर्तते। संस्कृते किल न केवलं भारतवर्षः, अपि तु समग्रा वसुधा एकनीडा संल्लक्ष्यते।

प्राचीनानाममीषां सर्वग्राहि वाङ्मयमापीय संवृद्धा आधुनिका अपि **रामकृष्ण परमहंसः, स्वामी विवेकानंदः, स्वामी दयानंदः, अरविंद घोषः, महामना मालवीयः, रवीन्द्रनाथ ठाकुरः, महात्मा गांधी, राधाकृष्णन्, राजेन्द्रप्रसादः, कनैयालाल** मुन्शीत्येवमादयः समग्रमेव राष्ट्रं साकल्येनाराधयन्, तथाकर्तुं चास्मानुपादिशन्। अनेनैव चैक्यभावेन संधुक्षितान्तःकरणास्ते राष्ट्रियां चेतनां प्राबोधयन्।

महाभारतादिषु पाणिनिपूर्वनिद्धेषु ग्रंथेषूपलभ्यमानाः शब्दानां धातूनाञ्च केचन प्रयोगाः परस्तान्निवारिता दृश्यन्ते। एतेन भाषागतं बहुविकल्पप्रयुक्तं

दुर्बोधत्वं निरस्य, विविधप्रयोजनसिद्धये, आवश्यकानां विकल्पानां संरक्षणमाद्रियत। पाणिनिना द्विसहस्रप्राया धातवः संगृहीताः। एभ्यश्च धातुभ्योऽर्थानुसारं कृदन्त-तद्धितप्रत्ययैर्नवीनाः शब्दा निष्पादयितुं शक्यन्ते। एतेन समये समये नवीनतया प्रस्फुरतां विचाराणां विषयाणाञ्चाभिव्यक्तये नवीनान् शब्दान् निर्मातुं सौकर्यमधिगतवतीयं भाषा। अयमेव संस्कृतभाषागतो विशेषो यद्द्वारेयं नवनवान् शब्दानादतुं साह्यं करोति भारतीयभाषाणाम्। भारतीयं नवीनं संविधानं बहूनपूर्वान् शब्दान् परिभाषांश्च धत्ते? आङ्गलभाषातः संविधानास्यास्य भारतीयभाषास्वतारकाले संस्कृतभाषामाश्रित्यैव नवीनाः शब्दा निर्मीयन्ते। संविधानम्, राष्ट्रपतिः, राज्यपालः, लोकसभा, विधानसभा—इत्येवमादयः सर्वे नवीनाः शब्दाः संस्कृतभाषीया भवन्ति। अयञ्च संस्कृतमूलो नवीनभाषाप्रचयोऽन्यदपि श्रेयः साधयति। तेन च भारतीयासु सर्वासु भाषासु पारिभाषिकाः वैज्ञानिकाः, दार्शनिकाः, राजनीतिसंबद्धाश्च शब्दा एकरूपा भवन्ति। येन तादृश्यामेकस्यां भाषायां कृताधिकारो जनः भाषान्तरं विना विशेषश्रममवबुध्यति। एतेन विज्ञानादिसंशोधनकर्मणि संवादिता परस्परोपकारिता च परिपाल्यते। सर्वत्र देशे उपविषयत्वेनापि संस्कृताध्ययने प्रवर्तमान एव अयं लाभोऽनुवर्तिष्यते नान्यथा।

भारतीयसंस्कृतिरध्यात्मनिष्ठा संस्कृतिः। अध्यात्मनिष्ठत्वादेवात्र **"एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति"** इति तत्त्वविषयक आग्रहाभावः परिषोष्यते। स्वस्वाधिकारानुसारं दृष्टिभेदः स्वाभाविक इति चोदारः समभाव आद्रियते। अत एव धर्ममाश्रित्य देशान्तरेष्विव नात्र क्वचिदपि कदाचिदपि परस्परगलच्छेदरूपाऽनर्थकारिणी प्रवृत्तिरासीद् प्राचीनकाले।

संस्कृते प्रतिष्ठितां समदृष्टिमुपजीव्य प्रवर्तमानो हिन्दूधर्मश्च धर्मान्तराणि न केवलमसहतापि तु तानादरेणापश्यत्। परत्र त्रस्तानां पारसिक—यहूदी—ख्रिस्तधर्मिणामत्र ससम्मानं जीवनयात्रा प्रावर्तत। उपनिषदादिग्रन्थरत्नप्रसूतायाः विश्वात्मैक्यप्रबोधिकायाः संस्कृतेरस्याः संरक्षणं तेषां ग्रंथानां मूलरूपेणानुसंधानं विना शशशृंगायेत। अतोऽपि संस्कृतशिक्षाया अविरतप्रवाहः

प्रवर्तनीयः। संस्कृतवाङमये भाषान्तरावताराक्षमा नैके विचारराशयो वर्तन्ते। तानुपजीव्यैव वयमद्य यावदस्माकं बुद्धिविभवं पोषयामः। तेषां संपर्कादेव चार्वाचीनभाषाणां चिन्तनराशिं गंभीरताञ्च वर्धयामः।

संस्कृतरक्षोपायानामपर्याप्तता

केन्द्रशासनं कानिचन प्रदेशशासनानि च संस्कृतसाह्याय धनं वितन्वन्ति। तेन च धनेन केचन विद्वांसः काश्चन संस्थाश्च लाभान्विता भवन्ति। नैकानां ग्रंथानां प्रकाशनमपि तादृशसाह्यमुपजीव्य जायते। अतस्तदवश्यमभ्यर्हणीयं भवति। किंतु नवीनतया संस्कृताध्येतॄणां प्रोत्साहनाय नैतावतालम्। अध्ययनविषयो भवतु नाम महान् श्रद्धास्पदम्। क्रियतां नाम संस्कृत-विद्याया भूरि प्रशंसा। किन्त्वायत्यां तेन जीविकालाभसंभावनामन्तरा न कस्यापि तदाराधने साधीयसी प्रवृत्तिः स्यात्। अध्यापनप्रवृत्तेरस्तमनेऽध्ययनप्रवृत्ते-रप्यस्त एव स्यात्। तथा सति नैव संस्कृतग्रंथशोधकार्येणापि प्रयोजनम्। यतो हि तादृश्यामवस्थायां संशोध्य प्रकाशितान् ग्रंथान् कः पठिष्यति? हन्त! ग्रंथराशिभिर्मण्डिता ग्रंथागाराः कीटोपहारायैव प्रकल्प्येरन्। विनश्यदवस्थं मूलमुपेक्ष्य शाखापत्रपुष्पाणां संरक्षणोपायं को वा प्रज्ञावानाद्रियेत! अन्तिम-शताब्दे समग्रो शिक्षितसमाजोऽस्मत्प्राचीनसंस्कारनिधिना परिचयमवाप संस्कृतशिक्षाद्वारा। शालामहाशालादिषु संस्कृतशिक्षाया अनिवार्यरूपेण पाठनव्यवस्थया संस्कृतभाषाया अध्ययने, प्राचीनानां लिपिग्रंथानां संशोधने, मुद्रापणे, प्राचीनसंस्कृतिबोधपूर्वकं नवीनाया जीवनव्यवस्थायाश्चानुप्राणने महानुपकारः साधितः। तथैव संस्कृतशब्दराशिग्रहणेन, संस्कृतस्थस्याभि-व्यक्तिसामर्थ्यस्य चात्मसात्करणेन, अर्वाचीनानां भाषाणां साहित्यसमृद्धिः प्रतिपादनपटुता च साधु समृद्धे भवतः। संस्कृतसंबंधविच्छेदे तु पुनस्ताः शब्दरहस्यावबोधविकला नवनवशब्दनिर्माणशक्तिप्रच्याविताश्च स्वं कार्यं यथावदनुष्ठातुम समर्था भवेयुः। संस्कृतनिष्ठस्य सर्वभाषासंबंधस्य च विगलि-तत्वाद् भारतीयानां साहित्यजन्यो भावनासंवादः सुतरां विगयं गतः स्यात्। एतत्सर्वं पर्यालोच्य संस्कृतभाषायाः संबंध आधुनिकविद्यासंस्थासु अपरिहार्यो

विधेय इति निश्चितं प्रतिभाति। तत्र तत्र प्रदेशेषु संस्कृताध्ययनस्य परित्यागः केनापि मिषेण न भवितुमर्हति। अध्येयभाषाबाहुल्यं, विषयबाहुल्यं च पुरस्कृत्य छात्राणामध्यनभारं परिहर्तुं संस्कृतोत्सारणमुपदिश्यते। तत्खलु न युक्तिसहं पश्यामः। संस्कृते ज्ञाते भारतीयाः प्रायः सर्वा भाषा मूलतो ज्ञाता भवन्ति। विभिन्नविषयेषु प्रयुज्यमानानां प्रयोक्ष्यमाणानां च पारिभाषिकशब्दानामवबोधः सुकरो भवति। विभिन्नभाषासंबंधश्च परिरक्षितस्तिष्ठतीत्येवं सर्वं पर्यालोच्य, संस्कृताध्ययनमन्तरा न वैदुष्यपाक इति फलति। अतस्तस्याः त्यागो बहुमुखमनर्थं जनयेत्।

यदि नाम संस्कृतशिक्षायाः प्रतिष्ठामुपेक्ष्य संस्कृतभाषायाः तद्वाङ्मयस्य चोपरि प्रशंसापुष्पाणि विकीर्यन्ते, केन्द्रशासनेन प्रदेशशासनैश्च तद्विकासाय धनमपि व्ययीक्रियेत, न तावता संस्कृतस्य प्राणरक्षा संभवति। संस्कृतद्वारा च लब्धा भारतस्य सर्वतोमुखी संभूतिः संशयपदं प्राप्नुयादिति सम्यगवगच्छन्तु धीमन्तः।

भारतामृतसर्वस्वं यां समाश्रयते गिरम्।
तां समाराध्य विन्दन्तु प्रकर्षं सर्वतोमुखम्॥

('संस्कृत: आपणो अमूल्य वारसो' इति शीर्षकेण पूर्वं भवनेन प्रकाशिताया गुर्जरभाषापुस्तिकाया अयं संस्कृतसंक्षेपः।)

Bhawan's Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya ★ Bharatiya Vidya
५७८

रचयितुः परिचय

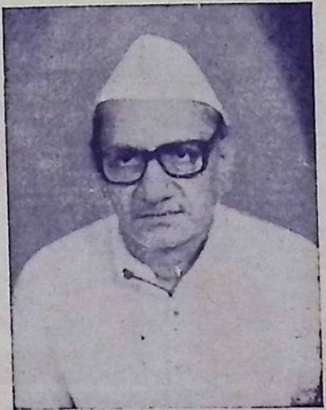

नामः–पुरोहितः भाईशंकरः, मातापितरौ–रुक्मिणी–बहेचरभाई, जन्मस्थलम्–डाभा-साबरकांठा-गुजरात।

शिक्षणम्–आदौ पेटलादे चंद्रशेखरद्विवेदि-गौरीनाथ शुक्लाभ्यां, ततश्च भारतीय-विद्याभवने आचार्य वेंकटेश्वरदीक्षितात्।

शिक्षा-योग्यता–सुवर्णपदकप्राप्तिः अद्वैतवेदान्ते साहित्ये च आचार्योपाधिः, काव्यतीर्थः, हिन्दीरत्नम्।

अध्यापनम्–भारतीय विद्याभवने जून १९४८ तः अध्यापकः, तदनु १९६८ मईतः प्रधानाचार्यः १९८४ तः केन्द्रशासनेन चूडामणिप्राध्यापकत्वप्रापणम्। दश-च्छात्राणां वाचस्पति (P.hd.) संशोधने मार्गदर्शनम्।

विशेषज्ञसदस्यता–सं० सं० विश्वविद्यालये, हिन्दू विश्वविद्यालये, राष्ट्रिय सं० संस्थाने, अथ च महाराष्ट्रशासन-संस्कृत-परामर्शसमितिसदस्यता।

प्रकाशिता रचनाः–प्रसिद्धपत्रिकासु शताधिकाः संस्कृतलेखाः शास्त्रीयेषु लौकिकेषु च विषयेषु प्रकाशिताः। सोमनाथ प्रशस्तिः–खंडकाव्यम्।

वामनपुराणस्य गुजरगिराऽनुवादः, विवेकचूडामणेरनुवादः विस्तृतभूमिका-टिप्पणसहितः, 'संस्कृतः आपणो अमूल्य वारसो', स्वामीनारायणस्य 'संस्कृत-वाङ्मयम्', श्रीमद्वल्लभाचार्यः, इति तिस्रः पुस्तिका गुर्जरगिरा, 'अमृतसमीपे' इति वेदोपनिषन्मन्त्राणां गुर्जरगिरा मुद्रितो विवरणात्मको ग्रंथः। गुर्जरगिरा चिन्तनात्मका धर्माध्यात्मसंबन्धिनो द्विशतप्राया लेखाः प्रसिद्धसामयिकेषु। 'संविदः'–सहसंपादकता। ग्रंथरूपेण मुद्रिता सरल संस्कृतरामकथा।

परिषत्संबन्धः–संस्कृत विश्वपरिषदः, प्राच्यविद्यापरिषदश्च दशाधिकेषु अधिवेशनेषु संस्कृते शोधपत्राणि उपस्थापितानि शास्त्रार्थसभासु च शास्त्रार्थभागित्वं कृतम्। बहुशश्च व्याख्यातं संस्कृतेन।

प्रचारकार्यम्–संस्कृतभाषां तत्सम्बन्धिनः च धर्म-अध्यात्मसाहित्यविषयानाश्रित्य दूरदर्शने, नभोवाणीकेन्द्रेषु च नैकशः प्रवचनानि काव्यानि चोपस्थापितानि। पंडितसभासु, पृथग्जनसभासु, शालासु, महाविद्यालयेषु च सरलसंस्कृतेन, हिन्दी-गुजराती-आङ्ग्ल-भाषामाध्यमेन च संस्कृतसंबन्धीनि व्याख्यानानि कृतानि। छात्रदशायां संस्कृते व्याख्यानस्पर्धासु नैकशः प्राथम्यलाभेन पारितोषिकप्राप्तिः।

सम्मानः–भारतशासनेन 'आदर्श संस्कृत पण्डितः' इति सम्मानना १९७३ वर्षे राष्ट्रपतिद्वारा कारिता।